Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- 300 (CCC) A

July -2021

Panchayat Raj System

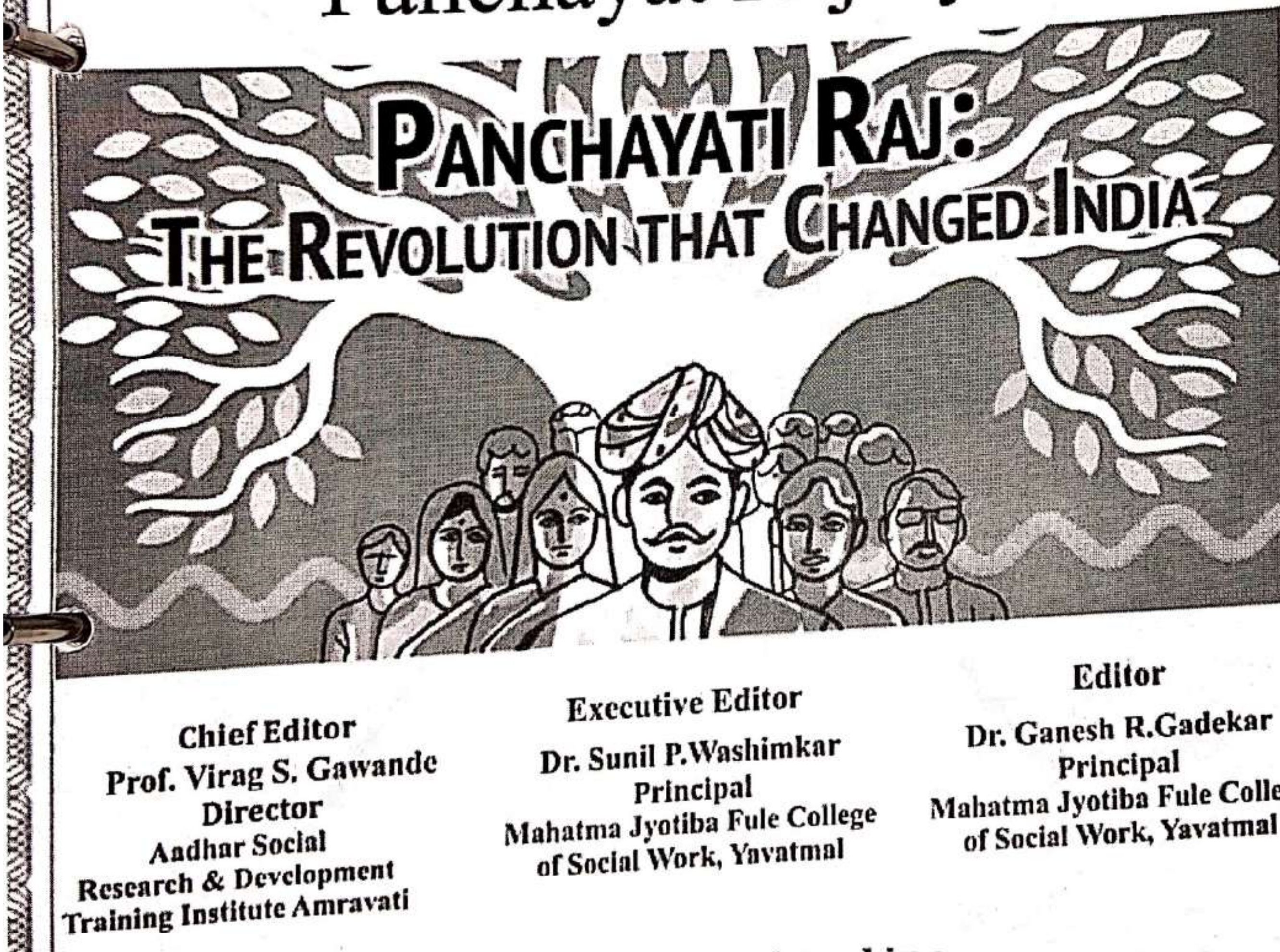

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. Sunil P.Washimkar
Principal
Mahatma Jyotiba Fule College
of Social Work, Yavatmal

Editor
Dr. Ganesh R.Gadekar
Principal
Mahatma Jyotiba Fule College
of Social Work, Yavatmal

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar Publication

'पंचायतराज संस्थाच्या सक्षमीकरणातील राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाची भूमिका'

प्रा.डॉ.प्रदीप जगताप

दादा पाटील महाविद्यालय,कर्जत.जि. अहमदनगर

मो. नं. ७८४१८५३३११ ,jpradeep.sonu@gmail.com.

प्रस्तावना

लोकशाही विकेंद्रीकरणात आणि ग्रामीण भागाचा विकास करून ग्रामीण भागाच्या पुनर्रचनेच्या कार्यात पंचायतराज संस्थाची भूमिका महत्वपूर्ण अशी आहे. पंचायतराज संस्थामुळे सत्तेच्या केंद्रीकरणाला आळा बसून राजकीय सत्ता ग्रामीण समाजाच्या शेवटच्या स्तरापर्यत पोहोचली आहे, त्यातून लोकशाहीचे सक्षमीकरण व्हायला मदत झाली आहे. 'लोकांची सत्ता' हे लोकशाहीचे तत्व पंचायतराज संस्थामुळे प्रत्यक्षात यायला मदत झाली, ज्यामुळे लोकांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे. पंचायतराज संस्थाच्या माध्यमातून स्थानिक पातळीवरील नेतृत्वाचा विकास झाला. स्थानिक पातळीवरील नेतृत्वाच्या सहभागातून ग्रामीण भागाच्या विकासाला चालना मिळाली. पंचायतराज संस्थामधील आरक्षणाच्या तरतूदीमुळे सामाजिक न्याय प्रस्थापित व्हायला मदत झाली. पंचायतराज संस्थाच्या सक्षमीकरणासंदर्भात सत्ताधारी आणि विरोधीपक्ष म्हणूनही राजकीय पक्षाची भूमिका महत्वपूर्ण अशी असते.पंचायतराज संस्थांना जास्तीत जास्त अधिकार देणे, त्यामधील लोकांचा सहभाग वाढावा, त्याच्या माध्यमातून स्थानिक भागाचा विकास व्हावा, स्थानिक नेतृत्वाला संधी मिळावी या संदर्भात राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाने महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडली आहे. सदर शोधनिबंधात महाराष्ट्रातील पंचायतराज संस्थांच्या सक्षमीकरणातील राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाची भूमिका याचा आढावा घेतला आहे.

उद्दिष्टे

१) पंचायतराज संस्थाच्या सक्षमीकरणातील राजकीय पक्षाची भूमिका समजून घेणे.

२) महाराष्ट्रातील पंचायतराज संस्थांच्या सक्षमीकरणातील राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाचे योगदान अभ्यासणे.

३) राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाच्या नेतृत्वाने महाराष्ट्रातील पंचायतराज संस्थाच्या सक्षमीकरणासंदर्भात घेतलेले निर्णय अभ्यासणे.

गृहितके

१) पंचायतराज संस्थांच्या सक्षमीकरणात राजकीय पक्षांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.

२) राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाने पंचायतराज संस्थांच्या सक्षमीकरणात महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

३) पंचायतराज संस्थांना अधिकचे अधिकार देणे, विविध विकास योजना राबवून पंचायतराज संस्थांच्या माध्यमातून स्थानिक भागाचा विकास करणे, महिला आरक्षण वाढविणे, स्थानिक नेतृत्वाला प्रबोधन करून ते सक्षम बनविणे या माध्यमातून राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाने महाराष्ट्रातील पंचायतराज संस्थांचे सक्षमीकरण केले आहे.

संशोधन पद्धती

सदर शोधनिबंधासाठी प्राथमिक साधनांचा तसेच दुय्यम साधनांचा अवलंब केला आहे. पंचायतीराज व्यवस्था संदर्भातील संदर्भ ग्रंथ, मासिके, दैनिक वर्तमान पत्रातील बातम्या, पक्षाचे अहवाल, माहिती पुस्तीका, प्रकाशित लेख इत्यादी साधने वापरली आहेत.

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

पंचायतराज व्यवस्था आणि राजकीय पक्ष

लोकशाही प्रकियेमध्ये राजकीय पक्षांचे महत्व अनन्यसाधारण असे आहे. निर्णयप्रक्रियेतील सहभाग, कायदेनिर्मिती, राजकीय समाजीकरण, प्रबोधन, आंदोलन, प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सहभाग या माध्यमातून राजकीय पक्ष लोकशाहीत विविध भूमिका पार पाडत असतात. आपला पाया भक्कम करण्यासाठी स्थानिक नेतृत्वाला नेतृत्व करण्याची संधी देणे, लोकांचा राजकीय सहभाग वाढविणे असा प्रयत्न राजकीय पक्ष करीत असतात. पंचायतराज संस्थांमधील राजकीय पक्षाचा सहभाग हा त्या पक्षाचा स्थानिक आधार असतो. त्यामुळे राजकीय पक्ष पंचायतराज संस्थांच्या सक्षमीकरणात महत्वाची भूमिका पार पाडत असतात. राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षही त्यास अपवाद नाही. राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षानें महाराष्ट्रातील पंचायतराज संस्थांना सक्षम करून आपला राजकीय पाया मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ग्रामपंचायत अपवाद वगळता इतर पंचायतराज संस्थांमध्ये म्हणजेच पंचायत समिती, जिल्हा परिषद यामध्ये राजकीय पक्ष प्रत्यक्ष सहभागी होत असतो.

राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाने महाराष्ट्रातील पंचायतराज संस्थांच्या सक्षमीकरणासंदर्भात पुढील निर्णय घेतले आहेत.

१) जिल्हा परिषदांकडे योजना हस्तांतरीत :—

महाराष्ट्रातील पंचायतराज संस्था सक्षम बनविण्याच्या उद्देशाने जिल्हा परिषदांच्या अधिकारात वाढ करण्याचा महत्वपूर्ण निर्णय महाराष्ट्र सरकारने घेतला. यासाठी राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाचे तत्कालीन ग्रामविकास मंत्री मा. आर. आर. पाटील यांच्या प्रयत्नातून राज्यघटनेच्या अकराव्या परिशिष्टात नमुद केलेल्या अधिकार विषयांपैकी आरोग्य, शिक्षण, समाजकल्याण, रस्ते व बांधकाम या क्षेत्रातील ९ विभागांच्या १२२ जिल्हास्तरीय योजना, महाराष्ट्र सरकारने जिल्हा परिषदेकडे वर्ग केल्या. हा महत्वपूर्ण निर्णय २६ सप्टेंबर २००० रोजी महाराष्ट्र राज्य मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत घेण्यात आला. लोकांना अधिक अधिकार देण्याच्या दृष्टीने हा निर्णय महत्वपूर्ण आहे.त्याचबरोबर राज्यशासनाकडील सुमारे २९ हजार कर्मचारी आणि राज्यशासनाच्या वार्षिक अर्थसंकल्पातील साधारणत: ४० ते ४५ टक्के इतका निधीही जिल्हा परिषदांकडे हस्तांतरीत करण्यात आला. वरील निर्णयानुसार राज्यशासनाच्या निरनिराळया खात्यांच्या ज्या महत्वपूर्ण योजना जिल्हा परिषदांकडे हस्तांतरित झाल्या आहेत त्यात कृषी खात्याच्या सर्वात जास्त ४३ योजना आहेत. जिल्हा परिषदांच्या आधिकारात वाढ करण्याचा हा निर्णय पंचायतराज व्यवस्थेला बळकटी आणण्याच्या दृष्टीने उचललेले महत्वपूर्ण पाऊल म्हणता येईल.

यातून समाज कल्याण, महिला व बालविकास, ग्रामीण पाणी पुरवठा, सार्वजनिक आरोग्य, कृषी, पशुसंवर्धन आणि सांस्कृतिक कार्य या खात्यांच्या योजना जिल्हा परिषदांकडे स्थानांतरीत केल्या गेल्या. महिला आणि बाल कल्याण विभागाच्या कामधेनू योजना, देवदासी निर्वाह अनुदान, व्यावसायिक शिक्षणासाठी मुलींना विद्यावेतन इत्यादी १० योजना जिल्हा परिषदांकडे स्थानांतरीत केल्या गेल्या. एकात्मिक बाल विकास योजनेतील पोषण आहार योजना स्थानांतरीत करण्यात आल्या. आरोग्य सेवेतील प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, हिवताप निर्मूलन, अंधत्व निवारण, शालेय आरोग्य, लोकसंख्या धोरण या योजनांची अंमलबजावणी जिल्हा परिषदांकडे सोपविण्यात आली.या निर्णयामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील जिल्हा परिषद ही संस्था अधिकारांच्या बाबतीत सक्षम झालेली दिसते. तसेच राज्यावरील विकासात्मक कामाचा ताण कमी झाला आहे. यामुळे सत्तेचे विकेंद्रीकरण होऊन खरी सत्ता लोकांच्या हाती येवून लोकांचा सहभाग वाढला आहे. (करडेकर अनिल, २००९:३१४—३१५)

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

महिलांना झेंडावंदनाचा अधिकार व महिलांना ५० टक्के आरक्षण देवून त्यांचा पंचायतराज व्यवस्थेतील सहभाग वाढल्याने सक्षम झाली. पंचायतराज व्यवस्थेचे ग्राम विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान, यशवंत ग्रामसमृद्धी योजना, जलस्वराज्य योजना महाराष्ट्र शासनाच्या माध्यमातून राबवून राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाने ग्रामीण भागाचा विकास केला. त्याचबरोबर पंचायतराज व्यवस्थेतील नेतृत्वाचा सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी पंचायतराज परिषदेचे आयोजन केले. थोडक्यात, अधिकारात वाढ करणे, विकासात्मक योजना राबविणे, महिला सहभागाचे प्रमाण वाढणे, नेतृत्वाचा सकारात्मक विकास करण्यासाठी प्रबोधन करणे या माध्यमातून राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाने पंचायतराज संस्थांचे सक्षमीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ :

1. Mathur M.V and Iqbal Narayan, (1974), 'Panchayati Raj Administration in Maharashtra', Bombay,Popular Prakashan

2. Jal Swarajya review – cse,IIT, Bombay

3. Annual Report to the People on Rural Development (2011-12), Ministry of Rural Development.

4. www.maharashtra.gov.in

5. करडेकर अनिल, (२००९),'महाराष्ट्राची वाटचाल',श्री विद्या प्रकाशन,पुणे

6. साळुंखे श्रीधर, (२००७),'सहदय योद्धा',संस्कृती प्रकाशन,पुणे

7. पाटील व्ही. बी,(२०१९),'महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था,'के'सागर प्रकाशन,पुणे

8. पाटील शिवाजी व लोंढे प्रदीप, (२०१६),'महाराष्ट्रातील पंचायतराज',प्ररूप प्रकाशन,कोल्हापूर

9. लवटे किशोर, (२०१८), 'पंचायतराज', ज्ञानदीप प्रकाशन,पुणे.

10. पवार शरद,(२०१५), लोक माझे सांगाती, राजहंस प्रकाशन,पुणे,

11. भोंगळे सुधीर, (२०१२), 'आरपार: अजित पवार यांची भाषणे',सुज्ञान प्रकाशन,पुणे,

12. महाराष्ट्राचा आर्थिक पाहणी अहवाल २०११–१२

13. वाघ गजानन,(२०१२),'तंटामुक्त शैलीचा अपूर्व अविष्कार',लोकराज्य,एप्रिल

14. लोकराज्य, सप्टेंबर २०१६

15. राष्ट्रवादी, २०१५, मार्च, अंक–३

16. लोकराज्य, एप्रिल २०१२

17. दै.सकाळ, ४ जानेवारी २००५

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

36829-2010

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Special Issue, Volume- II

Challenges of Higher Education in India to Compete with Global Level

July 2021

Chief Editor:
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor:
Dr. Purandhar Dhanapal Nare
Principal,
Night College of Arts and Commerce,
Ichalkaranji

Co-Editor:
Dr. Madhav. R. Mundkar

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

Scanned with CamScanner

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal
UGC CARE LISTED JOURNAL
July 2021
Special Issue, Volume-II

On

CHALLENGES OF HIGHER EDUCATION IN INDIA TO COMPETE WITH GLOBAL LEVEL

Chief Editor
Dr. NanasahebSuryawanshi
Pratik Prakashan, 'Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor
Dr. Purandhar Dhanapal Nare
Principal
Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

Co-Editor
Dr. Madhav. R. Mundkar
Assistant Professor, Head Dept. of Hindi
Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

Editorial Board
Prof. M. R. Dandekar
Prof. Dr. S. L. Randive
Prof. Dr. G. B. Khandekar
Prof. Dr. D. B. Birnale
Prof. Dr. R. V. Sapkal
Prof. Dr. S. V. Chaple
Prof. S. R. Patankar

Published by-Dr. Purandhar Dhanapal Nare, Principal, Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors Price:Rs.1000/-

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

27	An Analysis of Public Expenditure on Education in India **Lakshmi K, Dr. V. A Chowdappa**	96-100
28	Spatio - Temporal Study of Sex Ratio in Maharashtra and Jalgaon District **Mr. Dange V. B., Mr. Navghare R. D.**	101-104
29	Quality Management System Practices: A Business Solution for Sustainable and Inclusive Development and Excellence **Dr. Mrs. Kanchan S. Nikam.**	105-107
30	Role of Art Integration to overcome the challenges of English Language Teaching and Learning in Higher Education **Smt. Sarita Pandurang Shinde**	108-110
31	The Status of Higher Education In India **Dr. Mahadev Krishna Kamble, Dr. Prakash Bhimarav Kamble**	111-114
32	Shiva Trilogy: As a Serious Epic in Prose **Anandrao Jibhau Mhasde**	115-116
33	Acceptability of E-Learning as a Tool for Education during Covid-19 Pandemic among College students in Assam **Dr. Diganta Kumar Das**	117-121
34	Reading habits of Library Users in the Covid19 Pandemic: A case study. **Dr. Uday Maruti Jadhav**	122-125
35	Innovations in Physical Education **Prof. Ajit Kalgonda Patil**	126-127
36	Impact off Technology on Enviorment Culture modernization based on technology, which is badly impact Environment Prevent through eco friendly Resources **Ekta keshari**	128-133
37	Information Communication Technology (ICT) Based Library Services in Higher Education *Libraries: An Overview* **Mr. Mahesh Maruti Kamble**	134-137
38	Status of Women in Higher Education in India **DR. Prasad Laxman Pagdhare**	138-140
39	Social Media A Web 2.0 Technology And A Competitive Tool For Educational Development In India **Ms. Bharti Kumari and Dr. Parmod Kumar**	141-144
40	Commerce Education In The Present Scenario And The Way Forward: Its Confrontations and Opportunities **Dr. Suchismita Paul**	145-150
4१	Women in Higher Education **Dr. Sarah Razack Dr. Anitha C V**	151-153
42	Agricultural Production and Marketing Process with special reference to Nashik District **Dr. Sahebrao Daulat Nikam**	154-156
43	An Exploratory Study on ESL students' Reading Comprehension Skill **Dr Pradeep Kumar Sahoo**	157-160
[illegible]	A Study of Spatial Pattern of Road Accessibility of Raigarh District Introduction **Dr.Priti Prasad Mahajan**	161-165
45	Emergence of Behavioural Finance and Its Influence on Investment Decisions **Dr. S.N.Venkatesh, Mohammed Nawaz**	166-167
46	A critical study of financial issues in higher education in India with special reference to other Asian countries. **Dr. Sanjay Arun Giri**	168-171
47	Social-Emotional Competence Is the Need of Present Era **Dr. Gagandeep Kaur Pooja Sharma**	172-176
48	A Study of the Interrelationship between the various Socio-Economic Elements of the Dhangar Community in Ahmednagar District **DR. Kudnar Popat S, Dr. Bhamare Vinayak N**	177-179
49	An Overview Study of Child Health in India **Rajendra Kanhu Doifode, Prof. Deepak Thakre**	180-185
50	The Advantages and Disadvantages of Online Learning amid Covid-19 Pandemic **Dr. Sadashiv c Mane**	186-187
51	ज्ञानात्कतावादी आणि न-ज्ञानात्मकतावादी अधिनीतिशास्त्रीय सिध्दांताचे स्वरूप **डॉ. अतुल म. महाजन**	188-190
52	डॉ.बाबासाहेबआंबेडकर यांचे उच्च शिक्षणविषयक विचार व कार्याचा प्रभाव - एक ऐतिहासिक अवलोकन **प्रा. रसाळ दशरथ किसन, प्रा. डॉ. विष्णू वाघमारे**	191-194

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya
Solapur

Scanned with CamScanner

Akshar Wangmay UGC Care Listed, International Research Journal, ISSN: 2229-4929, July 2021, Special Issue, Volume-II
"Challenges of Higher Education in India to Compete with Global Level"

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे उच्च शिक्षणविषयक विचार व कार्याचा प्रभाव - एक ऐतिहासिक अवलोकन

रसाळ दशरथ किसन[1] प्रा. डॉ. विष्णू बी नागमारे[2]
[1]सहाय्यक प्राध्यापक लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर
[2]प्रोफेसर/इतिहास विभाग प्रमुख श्री. शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी जि. सोलापूर

घोषवारा (Abstact) :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे उच्च शिक्षण विषयक विचार व त्यांच्या कार्याचा प्रभाव पाहताना हि गोष्ट जाणवते कि, आज भारतासमोर अनेक समस्या असून त्या समस्यावरचा उपाय शोधण्यासाठी वेगवेगळ्या संशोधनाची गरज आहे. त्याकरीता भारताला उच्च शिक्षणात भरारी घेणे क्रमप्राप्त आहे. तसेच उच्च शिक्षणातून भावी पिढी घडविण्यासाठी अनेक क्षेत्रात कुशल मनुष्यबळाची गरज आहे.व ही गरज पूर्ण करण्यासाठी संशोधन क्षेत्रात आजच्या विद्यार्थ्यांनी, संशोधकांनी समाजापयोगी व राष्ट्रपयोगी असे उच्च शिक्षण घेऊन या राष्ट्राला गतिमान करून पुढे आणणे हे आपले कर्तव्य आहे. आपल्या देशात उच्च शिक्षण संस्था उभारून विद्यापिठीय संशोधन करून आपापल्या क्षेत्रात उच्चशिक्षित होणे हि काळाची गरज आहे. तेव्हा २० व्या शतकात डॉ. आंबेडकरांनी जे उच्च शिक्षणविषयक विचार मांडले. म्हणूनच त्यांच्या कार्याचा प्रभाव आज सर्वत्र क्षेत्रात पडलेला दिसून येतो.

प्रस्तावना :

२० व्या शतकात भारतात आणि मुख्यतः महाराष्ट्रात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ज्या काही सामाजिक आणि शैक्षणिक चळवळी केल्या होत्या. त्याना भारताच्या समग्र इतिहासात तोड नाही. त्यांनी भारतातील समग्र वंचित, दलित, उपेक्षित समाजाला मानवी अधिकार मिळऊन दिली आहेत. तसेच त्यांना उच्चवर्णीयाच्या जोखडातून मुक्त केले आहे. याबरोबरच धर्म आणि धर्म मार्तंडाच्या जोखडातून बहुजन समाजाला शिक्षणरुपी संजीवनी देऊन मुक्त केले. हे त्यांचे कार्य या देशातील सामाजिक चळवळीच्या इतिहासात अमर ठरले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी प्राथमिक शिक्षणासह उच्च शिक्षण मिळणे किती आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. त्यानी उच्च शिक्षणविषयक विचार मांडले. एवढेच नव्हे तर सर्वांना उच्च शिक्षण मिळावे म्हणून त्यांनी ब्रिटीश काळात स्वातंत्र्यापुर्वी मुंबई येथे ८ जुलै १९४५ रोजी 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची' स्थापना केली. आणि आपले उच्च शिक्षणविषयक विचार आणि कार्य प्रभावीपणे राबविले. आणि मुंबई येथे १९४६ सिद्धार्थ महाविद्यालय स्थापण केले. तसेच पुढे जुन १९५० मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय स्थापन करून खऱ्या अर्थाने वंचीत, दलित व सर्वच समाजातील विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण देऊन या महाराष्ट्रात आणि देशात एक आदर्श शिक्षण संस्था उभी केली.१९ व्या आणि २० व्या शतकात भारतात आणि महाराष्ट्रात ज्या काही शिक्षण संस्था ज्ञानदानाचे कार्य करीत होत्या. त्यापैकी एक उच्च ध्येय व उद्देश समोर ठेऊन डॉ. आंबेडकर यांनी 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी, मुंबई येथे शिक्षण संस्था स्थापन केलेली दिसून येते. मात्र सर्वापेक्षा या शिक्षण संस्थेचा विचार, ध्येय, आणि उद्दिष्टे हि फार वेगळी आणि सर्व समावेशक होती. तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे उच्च शिक्षणविषयक विचार व त्यांच्या कार्याचा प्रभाव आज सर्व सामाज घटकावर पडलेला दिसून येतो. तो प्रभाव आपण सर्वांनी पाहिल्यास त्यांच्या विचाराची झेप किती मोठी होती ती दिसून येते. त्यांच्या उच्च शिक्षण विषयक विचारातून आणि त्यांची कार्यातून आज त्यांचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे –

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा उच्च शिक्षणविषयक विचार कृतीत आणणे.
२) डॉ. आंबेडकर यांचा उच्च शिक्षणविषयक विचार व कार्याचे अवलोकन करणे.
३) सर्व वंचित,दलित, स्त्री, सर्वहारा आणि बहुजन समाजाला ज्ञान देऊन त्यांचा सामाजिक स्तर उंचावणे हेच उच्च शिक्षणाचे ध्येय होते.
४) अस्पृश्य, वंचित, घटकातील स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य देऊन त्यांना पुरुषाच्या बरोबरीने आणणे.
५) उच्च शिक्षणाद्वारे देशापुढील समस्या सोडऊन देशाला प्रगतीपथावर आणणे.
६) डॉ. आंबेडकर यांचे उच्च शिक्षणविषयक विचार मर्मग्राही व उद्बोधक होते.
७) उच्च शिक्षणाशिवाय प्रत्येकात स्वाभिमान निर्माण होऊन त्यांची आत्मिक उन्नती होणार नाही याची ओळख डॉ. आंबेडकरांनी करून दिली.

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Maha... Solapur

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August -2021

ISSUE No- (CCCXI) 311

WOMEN'S EMPOWERMENT : ISSUES & CHALLENGES

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Nilima D. Deshmukh
Principal
Sahakar Maharshi
Late Bhaskarrao Shingne
Arts College, Khamgaon, Dist. Buldana

Editor
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

23	Women Empowerment: Issues and Challenges with special reference to Women's Empowerment through Gender Equality. **Dr. Vanita Deodas Ramteke**	93
24	Women Empowerment: Issues and Challenges **Richa Mehta/Sampat Lal Bhadu**	98
25	Human Rights related to women under gender justice with National and International prospective : **Nirajkumar Deomanrao Ambhore**	102
26	Women and Politics **Dr.Priya B.Boche.**	106
27	A Study Of "Nav Tejaswini Yojana" For Women Entrepreneurs In Rural Areas Of Maharashtra . **Dr.Shubhangee Laxmanrao Diwe**	109
28	Rural Entrepreneurship Development & Women **Dr. Ravindra Kumar**	114
29	Need of Work Life Balance and Job Satisfaction Among Female Library Professionals in Academic Libraries **Dr. Gajanan B. Ghayal**	124
30	Role of Women Library Professionals in the Digital Era **Sandeep Ambadas Lande**	127
31	The Study On Women's Psychological Empowerment **Prof. Shalini A. Katole/ Ku. Kishori Katole**	131
32	Women Empowerment in Indian Agriculture **Smt.Surekha Ramchandra Jadhav/ Dr. Ashalata. D.Sonawane**	136
33	Women Entrepreneurship in India : Problems, Perspective and Redress **Mahendra U. Ingole**	139
34	Women Empowerment **Dr. S.K. Goyal**	142
35	Women's enormous potential to contribute to Biodiversity conservation in nimar region, Madhya pradesh, india **Shakun Mishra**	144
36	Women`s contribution to Sikhism **Parvinder Khanuja**	147
37	The 73rd & 74th Amendments and Women's Empowerment **Dr. (Mrs. Alpana Vaidya**	150
38	Women's contribution in social movement **Mr.Sunil Prabhakar Ghugal**	155
39	Empowering women in the digital age: where do we stand? **Prof. Rahul G. Mahure**	159
40	A study Women at 2030th for Sustainable Development **Prof. Chandrakant B. Dhumale**	163
41	महिला सबलीकरण : आव्हाने आणि उपाय प्रा. डॉ. भुरके नागोराव संभाजी	169

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 311(CCCXI)
ISSN : 2278-9308
August, 2021

महिला सबलीकरण : आव्हाने आणि उपाय

प्रा. डॉ. भुरके नागोराव संभाजी
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय सोलापूर

प्रस्तावना: एकोणिसाव्या शतकातील समाजसुधारकांनी प्रथमच स्त्रियांना समाजात दिला जाणारा विषम दर्जा व वागणुकीबद्दल प्रश्न उपस्थित केला. समाजातील स्त्रियांचे स्थान उंचावण्यासाठी अनेक समाजसुधारक त्यामध्ये राजा राम मोहन राय, सावित्रीबाई फुले, महात्मा ज्योतिबा फुले रमाबाई रानडे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशा अनेक महापुरुषांनी समाजातील स्त्रियाचा विषम दर्जा कमी करण्याचा प्रयत्न केला व त्यांच्यावर होत असलेल्या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्याचे काम केले आहे.

संपूर्ण जगात भारत देश आपली संस्कृती परंपरा अध्यात्म भौगोलिक विविधता या गोष्टीमुळे ओळखला जातो जगामध्ये पुरुष प्रधान संस्कृतीसाठी भारत देश हा प्रसिद्ध आहे. भारत देशात महिला ह्या घरात आणि समाज बंधनांमध्ये अडकून पडल्या आहेत त्यांना दुय्यम स्थान दिले जाते त्यांचे अधिकार व विकास यापासून त्यांना पूर्णपणे दूर केले जाते तरी सुद्धा येथे स्त्री-पुरुष समानतेच्या गोष्टी बोलल्या जातात महिलांच्या स्वातंत्र्य व अधिकाराविषयी कळकळ व्यक्त केली जाते असे असतानाही समाजात निर्भया कांड व कोपर्डी सारख्या अमाणूस अत्याचाराच्या घटना घडलेल्या पहावयास मिळतात आपल्यासमोर महिलांचे अनेक प्रश्न बिकट समस्या बनलेल्या आहेत त्यामुळे त्यावर उपाय म्हणून महिलांना स्वायत्तता,सुरक्ष,संरक्षण देण्यासाठी महिलांचे सबलीकरणाचे अभियान राबविणे गरजेचे आहे परंतु भारतीय महिला आपला आहेत का मुळात भारतीय महिला ही कधी आपला नव्हती भारत देश हा नवदुर्गेची पूजा करणारा स्त्रीशक्तीचा देश आहे. प्रत्येक यशस्वी पुरुषांच्या यशामध्ये स्त्रीचा सहभाग तेवढा असलेला दिसून येतो आज आपण पाहतो राजमाता जिजाऊ, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे, मदर तेरेसा, सरोजनी नायडू ,इंदिरा गांधी, कल्पना चावला ,सुनीता विल्यम अशा अनेक कर्तुत्वान महिला या देशांमध्ये त्यांनी नावलौकिक मिळवलेला आहे. स्त्रीयालानिसर्गाने निर्मितीचा अधिकार त्यांना दिला आहे. संविधानाने स्त्री व पुरुष यांना समान अधिकार दिले असले तरी भारताच्या पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटुंबाच्या बंधनात अडकून पडली आहे वडील,नवरा आणि मुलगा यांच्या आदेशाचे आणि बंधनाने ती आपले आयुष्य जगते आहे. स्त्रियांना आर्थिक स्वावलंबन स्वाभिमान आणि संघटन महिलांना कमजोर बनविण्यासाठी तिचे परावलंबी असण्याबरोबर समाजाची आचार सहिता सुद्धा कारणीभूत आहे त्यामुळे स्वावलंबन हा बंधनातून मुक्त करण्याचा एक मूलभूत आधार आहे. त्यामुळे स्त्रियांमध्ये स्वाभिमान निर्माण होतो स्वाभिमान आतून त्यांच्यामध्ये एक चेतना शक्ती तयार होता होता हे ही चेतना किंवा शक्ती त्यांच्या सामर्थ्य निर्माण करते आणि त्यांना एकत्रित करण्यासाठी प्रेरित करते आपल्या आत्मविश्वासाच्या ताकतीवर आज ती दुनिया मध्ये आपली एक वेगळी ओळख निर्माण करीत आहे आजची स्त्री आर्थिक मानसिक रूपाने आत्मनिर्भर आहे जगाला क्षमा आणि शांती याचा मूलमंत्र असणारी भविष्याला आपल्या ओटीत फुलवणारी आनंद कळाला पदरात घेणारी ही स्त्रीच आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. महिलांसाठी विशेष अशा प्रशिक्षणाची व कायद्याची कडकपणे अंमलबजावणी करणे.

Solapur

13. महिला सबलीकरणाचा सहभाग वाढावा यासाठी महिला मेळावे चर्चासत्रे प्रशिक्षण संमेलन परिषदा असे कार्यक्रम आयोजित करावे.

निष्कर्ष :

1. महिला सक्षमीकरनामध्ये सामाजिक आर्थिक राजकीय अडथळे असल्यामुळे सक्षमीकरणाची गती मंदावत आहे.

2. स्त्रियांमध्ये जाणीव जागृती अभावी सक्षमीकरण करणे अवघड जात आहे.

3. भारतीय समाजव्यवस्थेत स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात महिला सक्षमीकरण पूर्ण झाले नाही.

4. महिला सबलीकरणासाठी कायदा आणि स्त्री स्वावलंबन धोरणाचा योगदान फार महत्त्वाचे असलेले दिसून येते स्त्री स्वावलंबन यामुळे व कायद्याच्या आधारामुळे स्त्रियांच्या राहणीमान यामध्ये परिवर्तन झालेले दिसून येत आहे त्याच बरोबर त्यांच्या सामाजिक आर्थिक शैक्षणिक दर्जा सुद्धा परिवर्तन होत आहे समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये आपला स्वतःचा निर्णय घेऊन स्वतः कुटुंब देश किंवा समाजासाठी आणि संपूर्ण देशाला विकसित बनविण्यासाठी हा विकास चालू ठेवण्यासाठी एक आवश्यक शास्त्राच्या रूपाने महिला सबलीकरण करणे आवश्यक आहे.

सारांश : लोकसंख्येचा निम्मा घटक असलेल्या महिलांना आजही अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत असल्याचे अभ्यासातून दिसून येते. आणि महिला सबलीकरण ही संकल्पना अथवा प्रक्रियाच या महिलांना मुख्य प्रवाहात योग्य स्थान निर्माण करून देण्यासाठी कार्यान्वित करण्यात येते भारताचा विचार करता असे दिसून येते की आजही एकविसाव्या शतकामध्ये महिलांना कौटुंबिक हिंसाचार अत्याचार अपहरण या व अशा अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे आणि या समस्यावर मात करण्यासाठी विविध योजना राबविल्या आहेत त्याचा निश्चितच फायदा हा महिला सबलीकरणासाठी होईल या महिला सबलीकरण हा समोर अनेक समस्या आहेत अनेक आव्हाने आहेत व अनेक आव्हानांचा सामना करत ही प्रक्रिया पार पाडली जात आहे.

संदर्भसूची :

1. आढाव विलास : महिला सबलीकरण व निरंतर शिक्षण , ज्ञान विस्तार विभाग पुणे.

2. डॉ. काचोळे दा. धो. : ग्रामीण नागरी प्रश्न आणि समस्या, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद.

3. शालिनी तिवारी : भारतीय महिलाओ दिशा व दशा.

4. डॉ. सुधा काळदाते : भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या.

5. डॉ. दा.धो. काचोळे : सामाजिक समस्या आणि सामाजिक मानसशास्त्र.

6. डॉ. प्रमिला जाधव : 74 वी घटनादुरुस्ती आणि महिला नेतृत्व व सबलीकरण.

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

September-2021

ISSUE No- (CCCXVIII) 318 (B)

Thoughts and Works of Dr. Babasaheb Ambedkar

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor

Dr. Pramod S. Meshram
I/c Principal,
Shri M. H. K. College of
Arts & Comm. Pachal

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication Amaravati

Website – www.aadharsocial.com Email – aadharsocial@gmail.com.

20	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार आणि कार्य **डॉ. जयश्री गणपती कांबळे /प्रा. डि. ए. सरदेसाई**
21	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शैक्षणिक दृष्टीकोन –एक अभ्यास' **प्रा. रसाळ दशरथ किसन**
22	सामाजिक न्यायात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका **श्री. धनंजय वसंत भाट**
23	भावी पिढीची उभारणी विद्यापीठात होते : एक आकलन **प्रा. डॉ. धिरजकुमार सत्यकाल कोतमे**
24	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन **प्रा डॉ.गौतम झ.ढवळे**
25	बुद्ध विचार आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे साहित्य **प्रा.जगदीश पांडुरंग राणे**
26	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्रउभारणीतील योगदान **गजानन गणपत होडे**
27	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार आणि कार्य **डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे**
28	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा दूरगामी दृष्टिकोन आणि आजचा भारत **डॉ. कांता कांबळे**
29	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि शेतीविषयक धोरण **Prof. Lankesh Murlidhar Gajbhiye**
30	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरयांचे आर्थिक विचार **Dr. Madhukar Vithoba Jadhav**
31	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार **प्रा. माधुरी हरिभाऊ गवळी**
32	जलव्यवस्थापन-जलनियोजन तज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **सौ. मनिषा सूर्यकांत गायकवाड**
33	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक व शैक्षणिक योगदान **प्रा. डॉ. नागोराव संभाजी भुरके**
34	कवी अरुण काळे यांच्या कवितेतून येणारे आंबेडकरी विचार **डॉ.नीता दिपक भिसे-ढावरे**
35	बाबुराव बागूल यांच्या साहित्यावर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा प्रभाव **निलेश वसंतराव आहेर**
36	पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीचा इतिहास आणि वर्तमान **प्रा. डॉ.प्रज्ञा कुमार गाथाडे**
37	वर्तमानातील शेती प्रश्न आणि डॉ. आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार **प्रा. डॉ. वाघमारे एस. एस.**
38	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे साहित्य व संस्कृती विषयक योगदान **सौ.स्नेहा विलास कोलते**
39	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित साहित्य **डॉ.विकास शंकर पाटील**
40	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घडवून आणलेले सत्याग्रह **डॉ. सौ. अरुणा रविंद्र वाघोले**

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 318 (CCCXVIII) B
ISSN : 2278-9308
September, 2021

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शैक्षणिक दृष्टीकोन –एक अभ्यास'

प्रा. रसाळ दशरथ किसन
(इतिहास विभागप्रमुख)लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर
ई-मेल : @ मो. ९९२२७३६८७२

घोषवारा (Abstract) :-

१९ व्या आणि २० व्या शतकात भारतातील शिक्षण पद्धतीचा विचार केला असता १८ व्या शतकात महाराष्ट्रात सर्वांना लागू होईल अशी शिक्षण पद्धती नव्हती.जो तो आपापल्या मुलांच्या शिक्षणाची सोय आपल्या इच्छेप्रमाणे करीत असे.प्रजेच्या शिक्षणाची जबाबदारी सरकारच्या कर्तव्यात येत नव्हती. उच्चावर्नियानाच शिक्षण घेता येत होते. अशा परिस्थितीत २० व्या शतकात महाराष्ट्रात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ८ जुलै १९४५ रोजी मुंबई येथे 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची' स्थापना केली. आणि इथल्या बहुजन,वंचित,दलित व इतर समाजातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची पाणपोई निर्माण केली.ही शिक्षण संस्था स्थापन करीत असताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी खूप मोठा व्यापक दृष्टीकोन ठेवला होता.इथल्या वंचिताना शिक्षण मिळावे व त्यांची प्रगती व्हावी. कारण शिक्षण हेच समाजपरिवर्तनाचे माध्यमआहे.त्याशिवाय त्यांना जगाकडे उघड्या डोळ्यांनी पाहता येणार नाही.म्हणूनच त्यांनी आपल्या शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन फार मूलगामी स्वरुपाचा ठेवलेला होता. म्हणूनच २०व्या शतकात ज्या-ज्या महापुरुषनी शिक्षण विषयक प्रश्न हाती घेतला. त्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शैक्षणीक दृष्टीकोन कसा होता. हे पाहणे महत्वाचे ठरते.

प्रस्तावना :-

भारतातील शिक्षण पद्धतीचा विचार केल्यास असे लक्षात येईल की, शैक्षणिक प्रसाराच्या बाबतीत ब्रिटीश सरकार उदासीन होते.त्यामुळे अस्पृश्य वर्गात शिक्षणाचा प्रसार होऊ शकत नाही.त्यामुळे जीवितांच्या व मालमत्तेच्या व सुरक्षेच्या संदर्भात अनेक कायदे असून देखील अशिक्षित जनता सुशिक्षित उच्चवर्नियाच्या कपटकारस्थानांना बळी पडत होती.त्या अवस्थेतून आणि त्यांची वर्षानुवर्षाच्या गुलामगिरीतून मुक्ता होण्यासाठी आवश्यक असणारे सामर्थ्य शिक्षणाशिवाय निर्माण होणार नव्हते. म्हणूनच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाकडे एक वेगळ्याच दृष्टीकोनातून पाहिले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे विद्येचे उपासक होते.त्यांनी विद्येला दैवत मानून आयुष्यभर त्यांनी तिची उपासना केली.शिक्षणाशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला स्वतःची उन्नती करून घेता येत नव्हती.शिक्षणाशिवाय ज्ञान वाढविता येत नाही. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या रक्षणासाठी शिक्षणाची गरज आहे.म्हणून डॉ. आंबेडकर यांनी ठीकठिकाणच्या सभा व संमेलनातून शिक्षणाचे महत्व विशद करून अस्पृश्य वर्गाला शिक्षण घेण्यासाठी प्रेरित केले.एव्हढेच नव्हे तर ते एक कृतीशील समाजसुधारक व ज्ञानी पंडित होते.म्हणूनच त्यांनी ८ जुलै १९४५ मध्ये मुंबई येथे 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' ची स्थापना केली.व आपला शिक्षणविषयक दृष्टीकोन सत्यात उतरविला.यावरून त्यांचा दृष्टीकोन किती मूलगामी व दूरदृष्टीचा असल्याचे दिसून येते.म्हणूनच त्यांचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन पाहणे ही काळाची गरज आहे.हाच या शोधनिबंध लिहण्यामागचा उद्देश आहे.

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

७) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शिक्षणाविषयक कार्याचे अवलोकन करून त्या पासून प्रेरणा घेणे.

८) उच्च शिक्षणाद्वारे देशापुढील समस्या सोडविण्यासाठी शिक्षण हे उच्च दर्जाचे संशोधनात्मक स्वरूपाचे असावे.

९)शिक्षणाद्वारे माणसाला स्वाभिमान व स्वतःची उन्नती साधता येते.

१०)डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शैक्षणिक चळवळीपासून प्रेरणा घेणे.

संशोधनाची पद्धत :-

वरील संशोधन पेपर लेखनासाठी ऐतिहासिक विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला.त्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनाचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

निष्कर्ष :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर याचा शिक्षणविषयक दृष्टीकोन फार मुलभूत व समाजाधिष्ठीत होता.मानवाच्या जीवनात शिक्षणाला खूप महत्वाचे स्थान आहे.शरीराला जशी अन्नाची गरज असते.तशी मेंदूला शिक्षणाची गरज असते.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना उच्च शिक्षणाचे मूल्य व महत्त्व माहित होते.म्हणूनच त्यांनी स्वतःची शिक्षण संस्था स्थापन केली होती.त्या संस्थेचे ध्येय व धोरण प्रत्यक्षात कार्यान्वित केले आहे.त्यामुळे त्यांचा शिक्षणविषयक दृष्टीकोन अत्यंत प्रभावी व परिणामकारक आहे.त्यांनी आपल्या जीवनात ज्ञानाला खूप महत्वाचे स्थान दिलेले आहे.म्हणूनच भारतातील अनेक शिक्षणतज्ञात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्थान खूप महत्वाचे आहे.म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शिक्षणविषयक दृष्टीकोन प्रत्येकाने जर आपल्या जीवनात अंगिकारला.व प्रत्येकाला हे मुलभूत शिक्षण दिले. तरच २१ व्या शतकात येणाऱ्या समस्याला सामोरे जाता येईल.व यांचा भावी पिढीला फायदा होईल.पर्यायाने देशाचा विकास होईल.हाच या संशोधनाचा खरा उद्देश आहे.

संदर्भ :-

१) निकुंभे सी.एच. - समाजप्रबोधनकार डॉं. बाबासाहेब आंबेडकर-सुगावा प्रकाशन,पुणे. १ ली आवृत्ती २००५ पृ.क्र.१५४

२) उपरोक्त – पृ. क्र. १५८ –१५९.

३) तामगाडगे पद्माकर – डॉं. आंबेडकरांनी शिक्षक म्हणून केलेले कार्य - निर्मिती प्रकाशन, कोल्हापूर. १ ली आवृत्ती –२०२१ पृ. क्र. १२-१३

४) चव्हाण रमेश (संपादक)- डॉं.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शोध व बोध –एस जयकुमार ऑफसेटप्रा.लि.कोथरूड, पुणे. - २००५ पृ. क्र.१६

५) पाटील जे.एस-The Contribution Dr.Ambedkar in socio – Eco&Political Developmentof India- भारती मुद्रणालय,कोल्हापूर. १ ली आवृत्ती २०१७ पृ.क्र २४४- २४५.

६) डॉं.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे खासगी पत्र–४ऑगस्ट १९३३

७) लुलेकर प्रल्हाद -दलितेतरासाठी डॉं.आंबेडकर - 'अनंत पैलूचा सामाजिक योद्धा'–सायन पब्लिकेशन,पुणे.–पुनर्मुद्रण -२०१६ पृ.क्र.८८ - ८९

८) मैलुमे राजाभाऊ –भिवा ते बोधिसत्व –प्रतिमा प्रकाशन–१लीआवृती२००६पृ.क्र.१८५ - १८६

९) आंबेडकर बाबासाहेब –माझी आत्मकथा –चित्र प्रकाशन, नागपूर २०१४ पृ. क. ८६ –८७.

१०) पानतावणे गंगाधर –पत्रकार - डॉं. बाबासाहेब आंबेडकर –प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.२ री आवृत्ती१९९६पृ. क्र.२०७.

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCXVI) 316

September -2021

National E-Conference on

Socio-Religious and Political Movements in the Pre-independence Period and Today

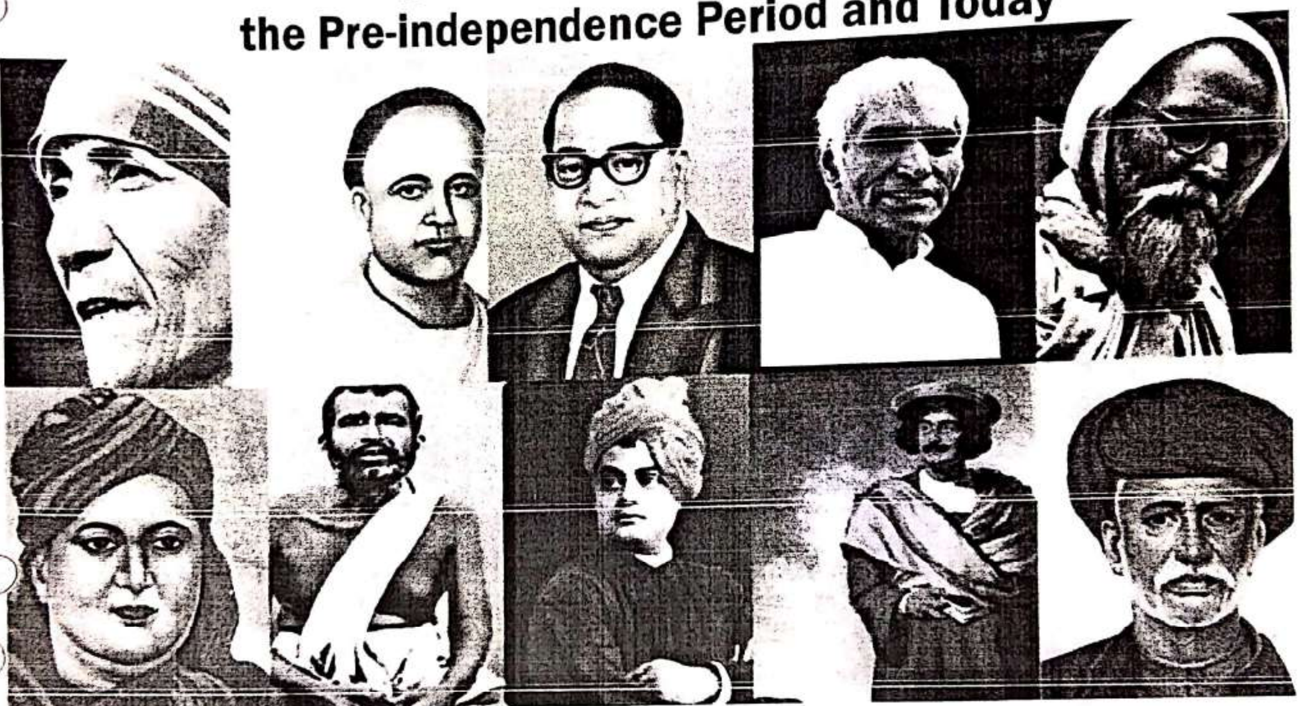

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive-Editor
Dr. Nilima D. Deshmukh
Principal
Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao
Shingne Arts College,
Khamgaon, Dist. Buldana

Executive-Editor
Dr. J. B. Devhade
Principal
Late Pushpadevi Patil Art's and Science
College, Risod, Dist.Washim

Editors
Dr. Pramod R.Chavan
Associate Professor & HOD,Deparment of History
Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingne Arts College,
Khamgaon, Dist. Buldana

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	हैद्राबाद मुक्ति आंदोलन और आर्य समाज	प्रा. डॉ. व्यास सी. पी.	1
2	क्रांतीची जननी मॅडम भिकाजी कामा यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	डॉ. अफरोज हनिफ शेख	6
3	ब्राह्मो समाज : मानवतावादी सुरक्षा परिप्रेक्ष्यातून अध्ययन	डॉ.कविता डी. धर्माधिकारी	11
4	स्त्रीदास्यविमोचक : महात्मा फुले	प्रा. सुलोचना एस. लांजेवार	16
5	स्वातंत्र्य पूर्व भारतातील प्रबोधनपर्व आणि स्त्री सुधारणा	डॉ.जी.एस.पाटील	19
6	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे सत्यशोधक चळवळीतील कार्य एक अभ्यास	प्रा. प्रकाश संभाजी जमदाडे	23
7	महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले या दांपत्याच्या कार्यातून महिला सक्षमीकरणाला मिळालेली दिशा	प्रा. डॉ.मंगला गोरे	27
8	सत्यशोधक समाज वमहात्मा ज्योतिराव फुलेयांचे कार्य	प्रा. डॉ. एस.एस. इंगोले	30
9	सत्यशोधक समाज:१९ व्या शतकातील परिवर्तनवादी चळवळ—एक अभ्यास	प्रा.डॉ.डी.पी. हिंगमिरे	33
10	भारतीय समाजातील सामाजिक सुधारणा चळवळी आणि चळवळीचे समाज जीवनावर झालेले परिणाम	प्रा. डॉ. कल्पना एम. कवाडे	37
11	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यतमहिला क्रांतिकारकांचे योगदान	प्रा.डॉ. रघुनाथ धनालाल चौधरी	42
12	धुळे जिल्ह्यातील शिरपूर तालुक्यातील कर्मवीर रणधीर आणि सत्यशोधक चळवळ	डॉ. मनीषा जगदीशलाल वर्मा	46
13	स्वातंत्र्य पूर्व आंबेडकरी चळवळीतील महिलांचे योगदान – एक अभ्यास	प्रा. रसाळ दशरथ किसन / प्रा. डॉ. विष्णू बब्रुवान वाघमारे	55
14	भारत छोडो आंदोलनात मध्यप्रांतातील जबलपूरचे योगदान	डॉ. रूपेश एम. मेश्राम	60
15	विनोबा भावे चे भारतीय अर्थव्यवस्था संबंधी विचार व कार्य	प्रा.डॉ.किशोरकुमार आर. नागपुरे	65
16	स्वातंत्र्य पूर्व काळातील सामाजिक चळवळी व सामाजिक सुधारणा	प्रा.नितीन आर.रामटेके	69
17	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे शेती विषयक विचार	प्रा.डॉ. धीरज कुमार नजान	72

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 316 (CCCXVI)
ISSN : 2278-9308
September, 2021

"स्वातंत्र्यपूर्व आंबेडकरी चळवळीतील महिलांचे योगदान – एक अभ्यास"

प्रा. रसाळ दशरथ किसन
(इतिहास विभाग प्रमुख)
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला
महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रा. डॉ. विष्णू बब्रुवान वाघमारे
(प्रोफेसर व इतिहास विभाग प्रमुख)
श्री. शिवाजी महाविद्यालय. बार्शी
जि. सोलापूर.

घोषवारा (Abstract) :-

भारतात सिद्धार्थ गौतम बुद्धांच्या काळातील सामाजिक समतेची चळवळ विषमतावाद्यांनी नष्ठ केली व त्यातून सामाजिक विषमतेच्या समाज व्यवस्थेची उभारणी केली. जातीभेद व रूढींना कायद्याचे स्वरूप प्राप्त झाले व त्यातून मानवी समुदायांमध्ये परस्परांविषयीचा व्यवहार विकृत व अन्याय मूलक स्वरूपाचा होऊन समाजाची अधोगती झाली मात्र इंग्रजांच्या सत्तेमुळे व त्यांच्या विकसनशील आणि प्रगत संस्कृतीचे अवलोकन उच्चशिक्षित भारतीयांनी केले. त्या काळी भारतात या रूढीपरंपरांना घालवण्याचे प्रयत्न ब्राम्हो समाज, प्रार्थना समाज व आर्य समाजामार्फत करण्यात आले. परंतु, महात्मा फुले यांनी विद्याचे महत्व ओळखून स्त्री शिक्षणाला सर्वश्रेष्ठ स्थान दिले. आणि सावित्रीबाई आणि सगुणाबाई क्षीरसागर या त्यांच्या पहिल्या विद्यार्थिनी असून १८४८ ते ५२ या काळात त्यांनी पुणे व परिसरात २० शाळा काढून ब्रिटीश सरकारला जागे केले. १९२४ च्या सुमारास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांना अनेक प्रशिक्षण देऊन त्यांना स्थिर करण्याचा प्रयत्न केला. म्हणूनच आंबेडकरी चळवळीतील महिलांचे योगदान पाहणे महत्वाचे ठरते.

प्रस्तावना :–

२० व्या शतकात या भारतात ज्या काही अनेक चळवळी झाल्या. त्यामध्ये कामगार चळवळ, शेतकरी चळवळ, आदिवासी चळवळ, व महिलांच्या चळवळी झालेल्या दिसून येतात. मात्र या सर्व चळवळी मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची प्रेरणा घेऊन अनेक स्त्रियांनी त्यांच्या चळवळी मध्ये फार मोठे योगदान दिलेले दिसून येते. महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी फार मोठे कार्य केले. स्त्रियांच्या उद्धारासाठी आपल्या संपूर्ण आयुष्याचा होम करणारे महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे महामानव होते. महात्मा फुले हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे गुरु होते. स्त्रीशिक्षण आणि स्त्रीसुधारणा हा त्यांचा वारसा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पुढे चालू ठेवला. इतकेच नव्हे तर त्याला कायद्याच्या चौकटीत आणून बसविले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या कार्याची दिशा शुद्र व अतिशूद्र असलेल्या घटकांकडेच होती. म्हणूनच अस्पृश्या प्रमाणेच शुद्र ठरविल्या जाणाऱ्या स्त्रीयांच्या कल्याणाचा त्यांनी नेहमीच विचार केला. त्यांना स्त्री शिक्षणाविषयी पहिल्यापासूनच आस्था होती. तसेच त्यांच्या प्रेरणेमुळे अनेक स्त्रियांनी त्यांच्या अनेक सत्याग्रहात ही सहभाग घेतला. जसे की, २७ डिसेंबर १९२७ ला महाड परिषदेमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भाषण दिले ते स्त्रीयांच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाचे होते. त्यांनी अस्पृश्य स्त्रियांना आत्मसन्मानाची आत्मविश्वासाची व स्वतःमधील शक्तीची जाणीव करून दिली होती. म्हणूनच स्वातंत्र्यपूर्व आंबेडकरी चळवळीतील महिलांचे योगदान पाहणे गरजेचे वाटते. या सर्व महिलांचे आंबेडकरी चळवळीतील कार्य अभ्यासून भावी पिढीतील महिलांनी प्रेरणा घ्यावी. तसेच आपली यशस्वी वाटचाल खंबीरपणे करावी हाच या शोध निबंधामागील उद्देश आहे.

आंबेडकरी चळवळीत महिलाचा सहभाग पाहताना लक्षात येते की, महाराष्ट्रातील स्त्रीमुक्तीच्या इतिहासाला फार मोठी परंपरा आहे. समाज सुधारकांच्या परिश्रमामुळे स्त्रीमुक्तीसाठीची वाट तयार झाली. व सामाजिक प्रबोधनामुळे स्त्रियांच्या व समतेच्या चळवळीतही स्त्रियांचा सहभाग वाढू लागला. अशा रितीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी चालविलेल्या समता व न्यायाच्या संघर्षात अनेक महिलांनी सहभाग घेतल्याचे दाखले मिळतात. उदा. १९२७ चा महाड येथील चवदार तळयाचा सत्याग्रह, आणि १९५६ मधील नागपूर येथील धर्मांतर या दोन महत्वाच्या घटनांमधील कालखंड हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या दलित मुक्ती चळवळीचा कालखंड होय. या काळातील प्रत्येक टप्प्यात पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून अस्पृश्य समाजातील महिला सुद्धा सामील झालेल्या होत्या.१ त्यामध्ये मातंग आणि बौद्ध समाजातील महिलांचा सहभाग होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी वेळोवेळी सर्व महिलांना चळवळीत येण्याचे आव्हान केले होते. या आव्हानाला मोठ्या प्रमाणात प्रतिसाद मिळाला हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चळवळीत त्यांची उपस्थिती पाहूनच पटते. जसे की, त्या काळात अनेक महिला आपला विचार पुढे घेऊन आल्याचे दिसून येतात.

१) कु. मुक्ता साळवे :-

स्त्रीवादाची प्रेरणा म्हणून मातंग समाजातील मुक्ता साळवेचा उल्लेख करावा लागेल.मुक्ताने या देशातील समाजव्यवस्थेची चिरफाड करून प्रस्थापितांच्या तोंडावर अनेक प्रश्नांचे भेंडोळे मारण्याचे काम केले. सामाजिक, राजकीय व धार्मिक प्रश्न वेशीवर मांडणारी मुक्ता हि स्त्रीमुक्ती चळवळीची पहिली विद्रोही ठिणगी ठरली. मुक्ता साळवे ही महात्मा फुले यांच्या शाळेतील विद्यार्थिनी असून तिने त्या काळात एक निबंध लिहून संपूर्ण स्त्री वर्गाला व समाजव्यवस्थेला विचार करण्यास भाग पाडले होते. या निबंधाचा आशय असा होता की, 'हे ईश्वरा, येथील अनेक धर्माला धर्मग्रंथ आहेत. जसे ख्रिश्चन धर्माला बायबल आहे तसे, मुस्लिम धर्मियांना कुराण आहे. मग आमचा धर्मग्रंथ कोणता आहे ? आम्हाला धर्मग्रंथ नसेल तर, आमचा धर्म कोणता ?' मग 'आम्ही धर्म नसलेली माणसे' हे ईश्वरा, आम्हाला कळीव आमचा धर्म कोणता ?' असा प्रश्न आपल्या निबंधातून विचारते. असा प्रश्न ईश्वराला विचारणारी मुक्ता साळवे ही आजच्या स्त्रीमुक्ती चळवळीची विद्रोही ठिणगी दिसून येते.

२) दिनाबाई भोसले :-

मुक्ता साळवे यांच्यानंतर मातंग समाजातील दिनाबाई भोसले यांचा उल्लेख मिळतो. पुणे येथे त्या काळात दलित समुदायाच्या सुधारणा चळवळीत अनेक विषयावर चर्चा होत असे.त्यात समाजांतर्गत सुधारणा म्हणजे शिक्षण व स्वच्छता इत्यादींचा प्रसार करण्याकरीता काही स्त्रिया अस्पृश्य समाजात प्रचार करीत असत. त्या अनुषंगाने 'सेवासदन' पुणे येथे शिकत असलेल्या श्रीमती दिनाबाई भोसले यांनी मातंग समाजातील महिलांच्या विकासाबाबत व महिलांच्या स्वच्छतेबाबत जागृती करून त्यांना समाजकार्यात सहभागी होण्यासाठी मार्गदर्शन करीत असत. २० ऑगस्ट १९२५ रोजी भरलेल्या सभेत त्यांनी मार्गदर्शन केले होते. या प्रसंगी दिनाबाई भोसले यांनी अस्पृश्य महिलांनी आणि विद्यार्थीनीनी 'सेवासदन' संस्थेचा फायदा घेणे कसे गरजेचे आहे. हे सांगून त्यांनी संपूर्ण आरोग्याचे महत्व पटऊन दिले. तसेच मेलेल्या जनावरांचे मांस खाण्याच्या प्रथेला आळा घालण्याचा सल्ला दिला होता. यावरून दिनाबाई भोसले यांनी सामाज उपयोगी कार्य केल्याचे दिसून येते.

३) श्रीमती सईबाई वायदंडे :-

त्याकाळी मातंग समाजातील महिलांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार व कार्याचे भान होते असे दिसून येते. मातंग समाजाचे कार्यकर्ते डी. सी. वायदंडे यांनी १४ एप्रिल १९३३ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा वाढदिवसाचा कार्यक्रम वडाळा (मुंबई)

येथे आयोजित केला होता. या प्रसंगी सईबाई यांचे भाषण झाले होते. कु. काळूबाई, कु. मरूबाई, कु. शांताबाई, गयाबाई या विद्यार्थीनीनी मातंग समाजातील गलिच्छ चालीरीतीचे विडंबन करणाऱ्या विनोदी नकला व पदे सादर केली होती. **संदर्भ (जनता, दि.१८/४/१९३६)** यावरून महिलांच्या जाणीवेची कल्पना येते. त्याकाळी डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी बहिष्कृत भारत, मूकनायक, जनता अशी नियतकालिक काढली होती. त्यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आपल्या समाज बांधवाला नियतकालिकांच्या खर्चासाठी मदतीचे आव्हान करीत असत. त्यास महिलांचा प्रतिसाद जास्त मिळत असे. वास्तविक या महिला सुशिक्षित नव्हत्या परंतु आपले 'मसीहा' चांगले काम करीत आहेत. एवढीच महिलांना जाणीव होती. देणगी देणाऱ्या स्त्रियांमध्ये महार, मांग, ढोर, चांभार अशा सर्व जातीच्या स्त्रिया असत. संदर्भ (पवार – मून,१९८९)२त्याचबरोबर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या धर्मांतराला पाठींबा देण्यासाठी मातंग समाज पुढे सरसावला. व २ जून १९३६ रोजी 'नायगाव' मुंबई येथे सुमारे ७ ते ८ हजार मातंग समाजातील पुरुषांच्या बरोबरच स्त्रियासुद्धा प्रचंड संख्येने हजर होत्या एवढेच नव्हे तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वावर विश्वास ठेऊन मातंग समाज सामुदायिकरीत्या धर्मांतर करण्यास तयार आहे. असा महत्वपूर्ण ठराव सोलापूर येथील केरू रामचंद्र जाधव यांनी मांडला. या ऐतिहासिक ठरावाला अनुमोदन देणारी शांताबाई श्रावण सकाटे हि क्रांतीज्योतीच म्हणावी लागेल. **(संदर्भ – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे खंड - १८)**

४) गीताबाई पवार (शेंडगे) :-

गीताबाई पवार या मातंग समाजातील सुशिक्षित महिला असून त्यांनी आंबेडकरी कार्यकर्त्या म्हणून कार्य केलेले आहे. ही बाब अजून समोर आली नाही. गीताबाई या 'अहिल्याश्रम पुणे' येथे शिक्षिका होत्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अहिल्याश्रम येथे भेट देत असत. एकदा गीताबाई पवार यांच्या हस्ते बाबासाहेबांचे स्वागत झाले, त्यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ही मुलगी फार धीट आहे तिला उत्तेजन द्या. अशी स्फूर्ती गीताबाईंयांना दिली. त्यामुळे गीताबाईसाठी ही फार मोठी प्रेरणा ठरली. व यापुढे त्या समाजकार्यात वाहून घेऊन काम करू लागल्या. भीमपुरा, कामाठीपुरा, खडकी अशा परिसरात ठिकठिकाणी महिला मंडळे काढून मार्गदर्शन करू लागल्या.

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

September-2021

ISSUE No- (CCCXVIII) 318 (B)

Thoughts and Works of Dr. Babasaheb Ambedkar

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Pramod S. Meshram
I/c Principal,
Shri M. H. K. College of
Arts & Comm. Pachal

The Journal is indexed in:
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication Amaravati
Website – www.aadharsocial.com Email – aadharsocial@gmail.com.

19	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्यकाळ व ब्राह्मण काळ या विषयक ऐतिहासिक विचार डॉ. छाया भास्कर भोज	81
20	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार आणि कार्य डॉ. जयश्री गणपती कांबळे /प्रा. डि. ए. सरदेसाई	84
21	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शैक्षणिक दृष्टीकोन –एक अभ्यास' प्रा. रसाळ दशरथ किसन	88
22	सामाजिक न्यायात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका श्री. धनंजय बसंत भाट	92
23	भावी पिढीची उभारणी विद्यापीठात होते : एक आकलन प्रा. डॉ. धिरजकुमार सत्यकाल कोतमे	96
24	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन प्रा डॉ.गौतम ज्ञ.ढवळे	100
25	बुद्ध विचार आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे साहित्य प्रा.जगदीश पांडुरंग राणे	102
26	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्रउभारणीतील योगदान गजानन गणपत होडे	106
27	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार आणि कार्य डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे	111
28	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा दूरगामी दृष्टिकोन आणि आजचा भारत डॉ. कांता कांबळे	114
29	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि शेतीविषयक धोरण Prof. Lankesh Murlidhar Gajbhiye	122
30	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरयांचे आर्थिक विचार Dr. Madhukar Vithoba Jadhav	125
31	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार प्रा. माधुरी हरिभाऊ गवळी	128
32	जलव्यवस्थापन-जलनियोजन तज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सौ. मनिषा सूर्यकांत गायकवाड	133
33	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक व शैक्षणिक योगदान प्रा. डॉ. नागोराव संभाजी भुरके	135
34	कवी अरुण काळे यांच्या कवितेतून येणारेआंबेडकरी विचार डॉ.नीता दिपक भिसे-ढावरे	140
35	बाबुराव बागूल यांच्या साहित्यावर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा प्रभाव निलेश वसंतराव आहेर	144
36	पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीचा इतिहास आणि वर्तमान प्रा. डॉ.प्रज्ञा कुमार गायाडे	149
37	वर्तमानातील शेती प्रश्न आणि डॉ. आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार प्रा. डॉ. वाघमारे एस. एस.	152
38	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे साहित्य व संस्कृती विषयक योगदान सौ.स्नेहा विलास कोलते	155
39	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित साहित्य डॉ.विकास शंकर पाटील	161

Solapur

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक व शैक्षणिक योगदान

प्रा. डॉ. नागोराव संभाजी भुरके
समाजशास्त्र विभाग ,लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय सोलापूर.

प्रस्तावना :

भारतीय समाजामध्ये अनेक महापुरुष होऊन गेले आहेत. त्यामध्ये महात्मा ज्योतिबा फुले, राजश्री शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानले जाते. भारतीय समाजातील अज्ञान अंधश्रद्धा जातीव्यवस्था अस्पृश्यता व अशा अनेक समस्याचे निर्मूलन करून शिक्षण, मानवी हक्क व अधिकार, स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय समाजातील सर्वच घटकांना मिळवून देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विशेष असे योगदान आहे. त्याच बरोबर त्यांनी आपल्या जीवनात शिक्षणाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. त्यांनी जनतेला "शिका संघटित व्हा संघर्ष करा" असा मुलमंत्र दिला. माणसाच्या प्रगतीमध्ये शिक्षण हेच महत्त्वाची भूमिका बजावते हे बाबासाहेब यांनी समाजाला पटवून दिले आहे. समाजातील खालच्या स्तरातील वर्ग हा शिक्षणामुळेच प्रगती करू शकेल असे मत त्यांनी व्यक्त केले. माणसाच्या जीवनामध्ये प्रत्येक क्षेत्रामध्ये शिक्षणामुळे प्रगती होत असते, म्हणूनच शिक्षणाच्या वाटा सर्वांना उपलब्ध करून सरकारने देशाची प्रगती साधावी आणि खालच्या स्तरातील गणल्या गेलेल्या जातीतील लोकांना सुद्धा त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देण्याचे काम अग्रक्रमाने केलेले आहे. शिक्षणामुळे माणूस स्वतःची व समाजाची व देशाची प्रगती करू शकतो हा जगाचा अनुभव त्यांनी येथे भारतीय पटवून देण्याचे कार्य केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाबरोबर सामाजिक कार्य याविषयी समाजातील लोकांना पटवून देताना ते असे म्हणतात की, देशामध्ये मोठ्या प्रमाणात अस्पृश्यता, जातीयता ,विषमता अंधश्रद्धा, ब्राह्मण वर्गाचे प्राबल्य होते त्यामुळे समाजातील बहुसंख्य दलितवर्गावर आणि मागासवर्गावर खुप मोठा अन्याय व अत्याचार झालेला आहे म्हणून बाबासाहेब यांनी समाजाचा उद्धार हा करावयाचा असेल तरत्यासाठी शिक्षण हेच मोठे हत्यार आहे आणि शिक्षणानेच समाजाची आणि देशाची प्रगती होईल असे ठामपणे पटवून देण्याचे काम त्यांनी केले आहे.

सदर शोधनिबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरयांचे सामाजिक व शैक्षणिक योगदाना संदर्भात आढावा. संक्षिप्तपणे घेतलेला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या काळातील सामाजिक परिस्थिती :

एकोणिसाव्या शतकामध्ये भारतात मोठ्या प्रमाणात अस्पृश्यता,जातीयता, सामाजिक विषमता, अंधश्रद्धा वेगवेगळ्या वाईट प्रथा प्रचलित होत्या संपूर्ण समाजव्यवस्थेवर उच्चवर्णीयांचे वर्चस्व होतं समाजातील अनेक जातींना अस्पृश्य मानले जायचे त्यांना उच्चवर्णीय लोक स्पर्शामुळे विटाळ मानायचे दलितांना समाजात जाणीवपूर्वक दुय्यम व अपमानास्पद वागणूक दिली जात असे सार्वजनिक ठिकाणी प्रवेश दिला जात नव्हता. सार्वजनिक ठिकाणी पाणी भरण्यास काही अधिकार नव्हता. या दलित वर्गासाठी शिक्षणाचे दरवाजे बंद करण्यात आले होते. मंदिरात प्रवेश दिला जात नव्हता. दलितांना गावकुसाबाहेर राहावं लागत असे त्यामुळे दलित हा उपेक्षित मागास, शोषित ,पीडित समाज होता त्यांच्या मूलभूत गरजांची पूर्तता करू शकत नव्हता अशा अत्यंत वाईट परिस्थिती होती ही

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

10. शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करावे :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षण सर्वांना मिळाले मिळावे तसेच शिक्षणामध्ये एकसूत्रीपणा असावा म्हणून शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करावे तसेच लोकांना साक्षर करणे निरक्षरता हद्दपार करणे ही सरकारची जबाबदारी आहे असे प्रतिपादन केले आहे.

11. सहशिक्षणाचा पुरस्कार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते पुरुषांच्या बरोबरीनेच स्त्रियांना सुद्धा शिक्षण एकत्रच मिळाला पाहिजे त्यांनी सहज शिक्षणाचा पुरस्कार करून मुला-मुलींना सक्तीचे व सार्वत्रिक शिक्षण मिळायला हवे असे प्रतिपादन केले.

सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना शिक्षणनाची खूप आवड होती शिक्षणामुळे माणसाने प्रत्येक क्षेत्रांमध्ये भरीव प्रगती केली आहे हा जगाचा अनुभव आहे. कारण शिक्षण घेऊनच व्यक्ती हा समाजातील अनेक समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करताना दिसून येतो तशाच पद्धतीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुद्धा सामाजिक क्षेत्रामध्ये उल्लेखनीय असे आणि भरघोस योगदान त्यांनी दिलेले आहे आपल्या देशात हजारो वर्षापासून आपल्याच समाज बांधवांना म्हणजे मागासलेल्या जातीना सामाजिक प्रगती आणि शिक्षणापासून वंचित रहावे लागले शैक्षणिक परंपरा आणि सामाजिक परंपरा ही ब्राह्मण समाजाला होती त्यामुळे मागासलेला समाज हा गुलाम झाला होता परंतु आज भारतामध्ये समस्त भारतीय समाजाला शिक्षणाची समान संधी उपलब्ध झाली आहे समाजातील प्रत्येक घटक आपापल्यापरीने प्रगती करीत आहे हे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचेच फलित आहे हे सत्य नाकारता येत नाही आणि समाजातील जी काही उन्नती आहे,सामाजिक प्रगती आहे ती फक्त आणि फक्त डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळेच झाली असे आपल्याला ठामपणे सांगता येईल.

संदर्भ सूची :

१. खंडागळे-इंगोले विजया : डॉं बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता औरंगाबाद. स्वरूप प्रकाशन, 2007
२. खैरमोडे चांगदेव भगवानराव : डॉं. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चळवळीची पार्श्वभूमी.श्री विद्या प्रकाशन, पुणे 30. एप्रिल 1988
३. डॉं. उमाकांत बिराजदार : भारतीय समाजशास्त्रीय विचारवंताचे विचार: विश्व एक चिकित्सक आढावा. सप्टेंबर 2014
४. डॉं अनिल कठारे : महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास. चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद. 15 ऑगस्ट 2009
५. मनीषा पाटणकर : धम्मचक्र परिवर्तन सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, लोकराज्य. ऑक्टोबर 2006
६. डॉं. एस. एस. गाठाळ : महाराष्ट्रातील समाज सुधारक विचारधारा व कार्य. कैलास पब्लिकेशन, औरंगपुरा औरंगाबाद. जुलै 2014
७. माने जी.बी : डॉं. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा दलित मुक्तिसंग्राम. पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी, 1986
८. जोशी बी. आर.: समाजवादी डॉं. बाबासाहेब आंबेडकर सुगावा प्रकाशन, पुणे. 1995

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

October – 2021
Issue-IV, Volume-II

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

PRATIK PRAKASHAN, 'PRANAV, RUKMENAGAR, THODGA ROAD AHMEDPUR, DIST. LATUR, -433515, MAHARASHTRA

Editorial Board

Dr. Mahendra S. Kadam
Dr. Netaji B. Kokate
Dr. Balasaheb V. Das
Mr. Zakirhusen B. Mulani

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Price: Rs.1000

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	Portrayal of Racial Discrimination in Andre Brink's 'A Dry White Season' **Mr. Shankar Bhoir, Dr. Anil Dadas**	1-3
2	Rejection of Tradition in the Select Dalit Poems **Dr. Waghmare Balkrishna Dada**	4-6
3	The Major Cultural Translation Obstacles in Translating Arabic Literary Texts **Abdullah Ali Alqudari, Dr. S. S. Chouthaiwale**	7-10
4	Study of the Literary Language used by Anita Brookner in her novels **Mr. Jitendra Balbhim Jalkute, Dr.Anuradha D. Kshirsagar**	11-13
5	New Approaches and Dimensions in Cultural Studies **Dr. Vijay Nagnath Mhamane**	14-16
6	A Study of Third Space and Hybridity in Chitra Banerjee Divakaruni's Oleander Girl **Dr. M. Sivakala**	17-18
7	Seven C's of Communication in Thirukural **Dr. S. Madhusudanan**	19-20
8	A Comparative Study of The Weave of My Life: A Dalit Woman's Memoir and Against All Odds as the Texts of Caste and Gender Discrimination **Dr. Shivaji D. Sargar, Navale Dattatray Prabhakar**	21-23
9	Delving Into the Startup Wife by Tahmima Anam: A Caricature of Feminism in the Contemporary World **Ashraf Omar Tajmeeh, Dr. Prakash A**	24-26
10	Philosophy in English Literature **Dr. Vivekanand Pandurang Mane**	27-29
11	Trans-Cultural Conflicts in Chitra Divakaruni's Arranged Marriage **Dr. Santosh S. Chouthaiwale, Dr. Ravikant B. Jadhavar**	30-32
12	Using Technology in Online Teaching: An Introduction to Google Classroom **Mrs. Nilofar Tamboli**	33-34
13	A Cross-Cultural Analysis of Female Protagonists in the Select Novels of Bharati Mukherjee **Dr. Santosh S. Chouthaiwale**	35-36
14	Struggle between Evil, Fidelity and Good in Joseph Conrad's The Heart of Darkness and Arun Joshi's The City and the River **Dr. Anshika Makhijani**	37-38
15	Translation, Misunderstanding and Facebook **Dr. Bishnu Prasad Varma**	39-43
16	The sense of 'Cultural Clashes' from the Indian novel 'The Inheritance of Loss'. **Miss. Shelake Bhagyashri Narayan**	44-47
17	Translation: Scope, Challenges and Limitations **Dr. Singh Swati Braham**	48-50
18	A Journey of Post Colonial English Literature to Cyber Age Literature **Dr. Sunitha Anilkumar, Ms. P Femina**	51-52
19	Chomsky's Language Acquisition Device and Pedagogical Changes in English: A Critical Study **Mr. Gaikwad Soham Arunrao, Dr. H. K. Awatade**	53-55
20	Deictic Expressions in Selected Poems of Nissim Ezekiel: Enriching Understading of Poetry **Dr. Sunayana Chowdhury Varma**	56-59
21	Alternative Paradigms of Subversion: Humour in Experimental Poetry In Malayalam **BIJU.V. K**	60-62
22	Exploring Indian Culture with Food with Special Reference to Mysore's Wodeyar Family. **Navaruna Borah**	63-65
23	Depiction of the Indian Tradition in Mulk Raj Anand's Short Story 'Lajwanti' **Prasannata Dhanaji Ramtirthe**	66-67

सोलापूर.

Using Technology in Online Teaching: An Introduction to Google Classroom

Mrs. Nilofar Tamboli
Assistant Professor, L. B. P. Mahila Mahavidyalaya, Solapur

Abstract

Presently, the traditional idea of teaching and learning in the classroom is changing. The teachers and students are moving into digital content. For teachers and students, it is very easy and convenient to use many digital means to teach and learn respectively. The present article is about one of the digital means of teaching and learning i.e. Google Classroom. Google Classroom is one of the platforms used in this technological word by teachers and students. The current article deals with the way teachers and students use Google Classroom effectively for teaching, learning, evaluation and feedback. It also throws light on some basic ideas related to Google Classroom.

Key Words: Teaching, Learning, Evaluation, Feedback, Classroom, Technology etc.

Introduction:

Google Classroom is a platform used by teachers and students as a digital platform for teaching and learning. Teachers use it to keep materials related to his/her teaching and later that is shared with students at any time. The Google classroom has many features that are used to make teaching and learning effective as well as enjoyable. It is so flexible that Google tools are handled easily while using it. As it is controlled by Google, new features are added to it continuously. Though it is not LMS, however, its dynamic nature gives its feel like LMS to its users. Nowadays, it is mostly used digital tool for class organization across the globe as its services are freely available. Any user with his personal Google account can use it. It is also freely available for Educational institutes. The institutes that use Google Workspace for educational purposes provide Google account to its teachers and students. Apart from these things, it is also used by administrators, after school programs, for personal coaching etc.

Google Classroom and Teachers:

As mentioned earlier, due to its dynamic and flexible nature, teachers use Google classroom's features in different ways. In this platform other tools like Google Docs, Google Drive, Google Forms, Google Meet, and Google Calendar are used. There are a large number of default shortcuts for classroom-management tasks. For example, if a teacher adds and sends an assignment with a due date, it is immediately added to your students' class calendar, later they can see it. Teachers can organize, distribute, and collect assignments, upload videos, gives different websites to students, upload or give link of PDFs, give work to students etc. The same assignments can be sent to multiple classes and can be reused in the next year too. It is very beneficial to the students who have easy access to internet as it saves lot of papers that come with teaching and learning process. There are easy ways to make contact with the students. They can communicate with students about their class work. The announcements and reminders are posted through it and it gives access to teachers to see the students' status of completion of work. Here teachers can find that who has completed the task and who has not. The regular progress of the students is tracked in it. They can also see and test individual students privately, answer their questions, and offer support online. Teachers can give timely feedback to students on their assignments and assessments. Google Forms, one of the services of Google, is used in it to create and share quizzes and assignments that are mechanically graded as students solved and submitted them. Teachers not only within less time grades students but also the students get instant feedback for the quizzes they have solved. Google sheet of the result is automatically generated and that can be sent to all students as well as to the higher authorities.

Teachers can use Google Classroom the assessment of the students. There are two kinds of assessment Formative and summative. For both kinds of assessment, Google Classroom can be used. For example, teachers can easily create, distribute, and collect digital exit tickets or auto-graded assessments. Teachers also can give discussion questions to test what students are thinking about particular topic. Teachers can create summative assessments by creating unit tests. These tests can include traditional question types like multiple choices, short or long answer type questions etc. Teachers can also give home assignments, projects to students and ask them to upload files as an answer of the home assignment and report of the project. In this way students can share their knowledge with the variety of ways. In the recent times, Google Classroom has included features for grading and rubrics. Teachers can simply assign grades to different assignments, or give different kinds of work for different weights e.g. essays, class work, homework etc. They can create rubrics on the spot in Google Classroom and students can see these as they work. Submitted work of the students can be checked using the rubric and the marks will be automatically calculated. As Google Classroom incorporates Google Meet, teachers can start video meetings for live discussion and instruction. However, teachers get the right to allow students to participate in it. These

videos of live discussion or instruction can be recorded and uploaded on you tube as a record. Even the pre-recorded videos of the lectures can be shared in Google Classroom for the students.

Google Classroom: Technical Details and Other Uses

It is very easy to set up Google Classroom. There are many videos or tutorials on social media to learn it. These videos are prepared by the people who use Google Classroom frequently. The information given in these videos enrich the new users of it. Many practical tips and techniques can be learnt from the tutorials or videos. The techniques in the classroom allow teachers to customize assignments for individual students or small groups. Teachers can give customized or differing assignments to particular students or groups in a class. They can test or see a student privately and come to know whether they have questions or need more assistance. This technique will help teacher to find out a single students and give suggestion privately so that s/he may not get humiliated in front of other students. The technique is available to solve creative problems. The guidance for it is easily available on You Tube. Google Classroom is not useful for just teachers; it is also helpful for superintendents, principals, and curriculum coaches. They can organize staff notes, announcements, dates, documents, and other resources for teachers and other school staff. In this way even administrators can teach faculties to make use the most this digital tool. The administrative groups can be formed through Google Classroom. Curriculum coaches can create unidentified questionnaires using Google form to receive feedback on recent professional development. Teachers can send the update about the progress of the students. The parents can also choose the facility of getting the email regarding the update about the activity, the progress of their wards. However, in it the parents can only see the progress of their ward; they cannot directly message ot give feedback to the teacher.

Google Classroom: Dynamic Platform

The platform has been updated as and when necessary since its inception. The new features have been added to it. The feedback from its users is taken and based on that the changes are made. The new features like grades, rubrics, Google meet integration are added recently. The recently added 'Originality Report' is plagiarism checking tool. It verifies the material and answers submitted by the students. However, this features need to be turned on. The students get the report of the assignment before submitting it. Here, with the help of this tool, teachers can teach to students the significance of citing references.

Google Classroom: Engaging and Interactive Tool

Teachers have to engage the students. Google Classroom has many such features to keep students engaged. They can share with students different kinds of material in different form. Teachers should make use of Google Doc, Google Form, and Google Slides to make the teaching interesting and interactive too. Apart from that, teachers can share other types of media, including images, links to websites, YouTube videos, and screen casts. The students should be given variety of options to submit their work. For example, he/she might offer students the choice to respond to a reading assignment with a comment, video clip, or drawing that shows their thinking. Google Classroom's Stream page should be used creatively to increase the interest of the students and keep them engaged. Within Google Classroom, the Stream is a feed where everyone in the class can find announcements and upcoming assignments, and it is the first thing students see when they log in. Sometimes the stream is used to set up class discussion boards, where students can interact online by asking questions or commenting on each other posts. These discussion boards can help increase class participation and offer students more equity in having their voices heard or read by the class.

Conclusion:

Google classroom as a platform for teachers and students offer many facilities that can be harnessed for better teaching and learning experience. It provide all kinds of facilities like giving syllabus to the students, uploading lecture links to the classroom, conducting all kinds of assessments of the students, evaluation of the tests conducted and even feedback to and from the students. So, it can be said that Google classroom gives its users a complete classroom feel. However, Google says that data privacy and security are high priorities for all Google Workspace for Education products. The teachers and students must be made aware about it before using Google Classroom.

References:

1. https://edu.google.com/intl/en_in/products/classroom/?gclid=CjwKCAjw_L6LBhBbEiwA4c46urYJc37AvFMPtqlPpNtVuTntSlU5DdJxQZlEIVHkKxHfKjrqJWmDRoCQhAQAvD_BwE&gclsrc=aw.ds
2. https://edu.google.com/intl/ALL_in/products/classroom/
3. https://www.commonsense.org/education/articles/teachers-essential-guide-to-google-classroom#What%20is%20Google%20Classroom

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Issue – IV, Volume-I

October 2021

2021 2022

Chief Editor
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Solapur

25	Culture, OTT Platforms and Law **Gayatri Thakker, Faiz Ayat Ansari**	68-70
26	Literature and Culture in Conflicts **Jason Nii Josiah-Tetteh ,Faiz Ayat Ansari**	71-72
27	Lacaunae of Pedagogy in Bolstering English Grammar for Communication Skills **Mr. K. Rama Chandra Reddy**	73-76
28	Language Promotes Social and Cultural Integration **Sanganand G Bagde**	77-79
29	Recent Trends in the 21st century English Literary Scenario **Mr. Swapnil S. Gosavi**	80-81
30	Use of ICT in Teaching Translation and Interprepretation in Classroom **Dr.Mallikarjun Meti**	82-84
31	Train to Pakistan: A Forced Divergence of Identity **Kalehonkar Inamdar Vaishnavi Dayanand , Dr L.V. Padmarani Rao**	85-86
32	Research in Humanities: Historical Development and Modern Implications **Dr. Panchappa Ramchandra Waghmare**	87-89
33	The Role of Linguaphone Language Laboratory in Developing Communication Skills: A Study **Prof. Uttam Sawant , Dr. Vishal Ankush Salunkhe**	90-91
34	Neil Stephenson's Fiction: The Realm of Dystopic Speculative World **Mr. S. M. Bagwan**	92-94
35	Reflection of Human Values in the Select Short Stories of Sudha Murthy **Mr. Shinde Devidas Kisan**	95-96
36	The Theme of Colour-Conflict in Doris Lessing's Novel *The Grass is Singing* **Dr. N. B. Masal**	97-99
	भाषा, साहित्य, संस्कृती, अनुवाद आणि जागतिकीकरण डॉ.एन.व्ही. शिंदे	100-103
37	भाषांतरकारासाठी आवश्यक असणारे गुण **डॉ. विजय रेवजे**	104-107
38	माहिती-तंत्रज्ञानाचे भाषा, साहित्य, संस्कृती आणि अनुवाद या क्षेत्रातील उपयोजन **डॉ. दया जेठे**	108-113
39	अनुवाद अर्थ: संकल्पना, प्रकार व महत्व:- **प्रा.निमसे हनुमंत गणपत**	114 -118
40	लोकसंस्कृती आणि मराठी साहित्य **राजशेखर शिंदे**	119-124
41	ग्रंथालयात Library 2.0 तंत्रज्ञानाचा उपयोग: वेब 2.0 तंत्रज्ञान **प्रा. महेश. स्वा. तानवडे**	125-128
42	अनुवाद प्रक्रिया आणि मराठी साहित्य **प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे**	129-133
43	भारतीय संस्कृती व भारतीय अर्थव्यवस्था : एक अर्थशास्त्रीय अध्ययन **प्रा.डॉ.अमोल गिरिधरराव आवंडकर**	134-138
44	अनुवादाचे राष्ट्रीय महत्व **डॉ. यशवंत राऊत**	139-142
45	माहिती तंत्रज्ञानाचा भाषा, साहित्य आणि अनुवादातील वापर **प्रा.आशालता नारायण-खोत**	143-146
46	लिटिल प्रिन्स जेव्हा छोटा राजकुमार होतो **डॉ .प्रिया जामकर**	147-150

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

'Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal ISSN: 2229-4929, October– 2021
Issue-IV, Volume-I

भाषांतरकारासाठी आवश्यक असणारे गुण

डॉ. विजय रेवजे
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर
Email : vijayrevaje66@gmail.com

प्रस्तावना-

जे ज्ञान ग्रीक व लॅटिन भाषेतील ग्रंथात होते ते इंग्रजी भाषेतील ग्रंथात आता उपलब्ध झाले आणि इंग्रजी द्वारे ते ज्ञान यूरोपीय व आशियाई भाषेतून व्यक्त झाले आहे. तेच ज्ञान स्थानिक व प्रादेशिक भाषांतून व्यक्त होऊ लागले. संस्कृत ग्रंथाची प्राकृत, इंग्रजी व अन्य युरोपीय भाषांत भाषांतरे झाली भाषांतरामुळेच पोर्वात्य संस्कृतीचा पाश्चिमात्यांना आणि पाश्चिमात्य संस्कृतीचा पोर्वात्यांना परिचय झाला, त्याचप्रमाणे प्राचीन संस्कृतीचा अर्वाचीन काळात परिचय होऊ शकला. भाषेमुळे संस्कृती आणि साहित्य निर्माण झाले त्यामुळे संस्कृतीचे व साहित्याचे आदानप्रदान सुरू झाले. मराठी साहित्यात भाषांतराची परंपरा संस्कृत आणि इंग्रजी या दोन्ही भाषेतील साहित्याद्वारे निर्माण झाली.

भाषांतरासाठी छाया, टीका, प्रतिबिंब, तर हिंदीत अनुवाद असा शब्द वापरला जातो. म्हणून जे. सी. कॅट फोर्ड यांच्या मते "भाषांतर करणे म्हणजे एका भाषेत व्यक्त केलेले विचार दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करणे होय." तर विल्यम सोस्यूर यांच्या मते "एका भाषेतील व्यवस्थेतून किंवा प्रतीक व्यवस्थेतून अभिव्यक्त होणारा संकेतार्थ दुसऱ्या भाषेतील प्रतीक व्यवस्थेत व्यक्त करणे म्हणजे भाषांतर होय." अशाप्रकारे भाषांतराविषयी विविध मतमतांतरे आहेत. पण भाषांतर हे प्रयत्नाने, कौशल्याने आणि अभ्यासाने उत्तम प्रकारे करता येते. त्या बरोबरच उत्तम भाषांतरकार होण्यासाठी भाषांतर काराला पुढील गोष्टींकडे लक्ष द्यावे लागते.

मूळ ग्रंथाचा अर्थ समजावून घ्यावा. भाषांतर करणे केवळ शब्दशः भाषांतर करणे नव्हे, तर ज्या साहित्यकृतीचे भाषांतर तो करणार आहे त्या साहित्यकृतीचा अर्थ उद्देश, लेखकाची लेखनामागील भूमिका त्याने पूर्णपणे समजून घेतली पाहिजे. उदाहरणार्थ स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी वि. स. खांडेकर आणि ना. सी. फडके यांनी जे लेखन केले त्यांचा काळ एकच असला तरी उद्देश, विचार वेगवेगळा आहे. मराठी संतांची, पंडितांची, शाहिरांची व बखरकाराची आणि इंग्रजांच्या नंतर आलेल्या लेखकाची, नवकवीची, दलित कवींची लेखनामागील भूमिका वेगळी आहे, म्हणून कालखंडाची वैशिष्ट्ये समजून घेऊन भाषांतर करावे. परशुरामपंततात्या गोडबोले, वेदशास्त्री संपन्न कृष्णशास्त्री राजवाडे व गणेशशास्त्री लेले यांनी भवभूती, माघ आणि कालिदास यांच्या संस्कृत नाटकाची केलेली भाषांतरे अत्यंत सरस आहेत किंबहुना स्वतंत्र ग्रंथसारखीच वाटतात.

भाषांतरकाराला निरनिराळे धर्म, संस्कृती आणि राजवटीचे चांगले ज्ञान असावे. प्रत्येक युगाचा एक युगधर्म असतो. त्याप्रमाणे साहित्याची निर्मिती आणि समाजाची जडणघडण होत असते म्हणून

भाषांतरकाराला निरनिराळ्या धर्माची, संस्कृतीची उदा. इजिप्शियन संस्कृती, मेसापोटेमिया संस्कृती, हिंदू संस्कृती, इस्लामिक संस्कृती, अरेबिक संस्कृती, मोहेंजोदडो व हडप्पा संस्कृती अशा नानाविध संस्कृतीचे आणि नानाविध राजवटीचे ज्ञान असावे, कारण ज्या साहित्यकृतीचे भाषांतर करावयाचे आहे त्या लेखकाचे स्थळ, काळ, संस्कृती व तत्कालीन राजवटी त्यांची युद्धे, तह आणि राजकीय जडणघडणीचे ज्ञान असावे त्याशिवाय भाषांतर करता येणार नाही. उदा. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या चरित्राचे भाषांतर करावयाचे असेल तर हैदराबादच्या निजामशाहीचा थोडा इतिहास माहीत असला पाहिजे, तेव्हाच स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे चरित्र भाषांतरकाराला उत्तम प्रकारे भाषांतरित करता येईल.

शब्दांवर प्रभुत्व हवे. भाषा भाषांमध्ये अनेक प्रकारची तफावत असते, काही भाषांमध्ये शब्दसंग्रह अत्यंत मर्यादित असतो, काही भाषांमध्ये शब्दसंग्रह भरपूर असतो. उदा. मराठीतील ग्रामीण कथाकार शंकर पाटील यांच्या कथेत 'नालसाब' हा शब्द आला आहे. या शब्दाला इंग्रजीत, रशियन आणि फ्रेंच भाषेत प्रतिशब्द नाही किंवा संत तुकारामांनी आपल्या एका अभंगात-

बोल बोलता वाटे सोपे । करणी करता टीर कापे ॥

असे म्हंटले आहे. यातील टीर शब्दाला मराठीत जसे अनेकर्थी शब्द भेटतात, तसेच इतर भाषेत सापडत नाहीत म्हणून भाषांतरकाराचे वाचन अफाट असावे. निरनिराळ्या भाषेवर त्याचे प्रभुत्व असावे, विपुल शब्दसंग्रह असावा, उदा. संत ज्ञानदेवांनी शब्दांचा महिमा वर्णन करताना

शब्द जैसे, मितले आणि मवाळ

त्याप्रमाणे शब्दाचे सौंदर्य, इतर भाषेतील शब्दातून व्यक्त करता येत नाही, त्यासाठी भाषांतरकाराने इतर शब्दाची चातुर्याने वर्ण विषयाला धक्का न लावता योजना केली पाहिजे.

भाषांतरकार हा बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वाचा असावा. प्रत्येक लेखक, कवी आणि विचारवंताची विचारसरणी व लेखनशैली वेगवेगळी असते. उदा. आगरकरांची विचारसरणी सुधारणावादी, लोकमान्य टिळकांची जहालमतवादी, महात्मा गांधींची अहिंसावादी, संत नामदेव समन्वयवादी, पंडित कवी मुक्तेश्वर शृंगाराला प्राधान्य देणारे, संत तुकाराम रोकठोक विचारांना प्राधान्य देणारे होते, त्याचप्रमाणे राम गणेश गडकरी यांच्या नाटकातून करुण आणि रौद्र-भीषण रसाचा परिपोष होतो, त्याच प्रमाणे सेक्सपियरच्या नाटकातून भीषण आणि रौद्ररसाचा परिपोष होताना दिसून येतो. त्यामुळे भाषांतरकार हा बहुश्रुत असावा, तो रगेल, रंगेल आणि मानवी जीवनमूल्यांची जपणूक करणारा असावा.

भाषांतरकाराचे व्याकरणावर प्रभुत्व असावे. उत्कृष्ट भाषांतरकाराचे जसे भाषेवर प्रभुत्व असावे तसेच ज्या भाषेत तो भाषांतर करणार आहे त्या भाषेच्या व्याकरणाचे चांगले ज्ञान त्याला असले पाहिजे, म्हणजेच कर्ता, कर्म, क्रियापद, प्रत्यय, उपपद, प्रयोग विचाराची, अलंकार शास्त्र,

लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय सोलापूर

सौंदर्यशास्त्र यांची त्याला चांगली जाण असली पाहिजे, कारण भाषांतरात लहान लहान चुका होऊन भाषांतराची हानी होते.

उदा . राम शाळेत गेला

राम पाठशाळा मे गया

Ram went to school

राम शाळेत गेला याच्याशी समतुल्य म्हणून जर कोणी Ram went in school असे म्हटले तर ती व्याकरणिक चूक होईल. मराठीतील 'त' प्रत्ययाने इंग्रजीतील 'to' चे कार्य होते, असे समजून राम शाळेत नव्हता हे वाक्य Ram was not to school असे भाषांतर केले तर ते चुकीचे होईल.

भाषांतरकाराला राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक घडामोडीचे ज्ञान असावे. भाषांतरकार ज्या भाषेतील साहित्याचे भाषांतर करणार आहे त्या भाषिक प्रदेशातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक घडामोडीचे ज्ञान त्याला असायला हवे. लेखकाच्या लेखनातून असे जुने-नवे संदर्भ येत असतात, त्यामुळे भाषांतर करताना त्याचा अर्थ लावण्यासाठी या ज्ञानाचा उपयोग होतो. उदा. महात्मा गांधीजींची दांडीयात्रा, जालियनवाला बाग हत्याकांड, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे अस्पृश्यता निर्मूलनाचे कार्य, धोंडो केशव कर्वे यांचे कुटुंबनियोजनाचे कार्य, 1942 ची चलेजाव चळवळ, संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ, मराठवाडा मुक्ती संग्राम चळवळ किंवा इंग्रजांच्या आगमनानंतर भारतात आधुनिकीकरणाचा वेग वाढला. गाव तेथे शाळा, पोस्ट, तारायंत्र, रेल्वेसेवा सुरु झाली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय कृषी उद्योग भरभराटीला आला. हे सर्व बदल भाषांतरकाराने लक्षात घेऊन भाषांतर केल्यास भाषांतर उत्कृष्ट होते.

भाषांतरकाराला महाकाव्य, पुराणे व विविध अशा धर्मग्रंथांचा अभ्यास असला पाहिजे. भाषांतरकाराला तो ज्या भाषेचे साहित्य भाषांतरित करतो त्या भाषेतील महाकाव्य, पुराणे व धर्मग्रंथाची ओळख असली पाहिजे, कारण अनेक लेखकांनी आपले लेखन करताना प्राचीन पौराणिक संदर्भाचा आधार घेऊन लेखन केलेले असते. उदा . नरो वा कुंजरो, सुंद उपसुद, जांभूळ आख्यान, रावण जटायु युद्ध, सीतास्वयंवर, रुक्मिणीस्वयंवर, महानुभाव पंथातील पंचकृष्णाची कल्पना या आणि अशा अनेक संदर्भाचा अभ्यास भाषांतरकाराला असावा.

भाषांतरकाराला शास्त्रीय ज्ञान असावे. वरवर पाहता शास्त्रीय ग्रंथाचे भाषांतर सोपे आहे असे वाटते, कारण त्या-त्या शास्त्रातील सिद्धांत जसे असतील तसे दुसऱ्या भाषेत ठेवून दिले म्हणजे काम झाले असे वाटते. पण यामध्ये एक अडचण आहे ती म्हणजे पारिभाषिक शब्दांची अडचण होय. कारण प्रत्येक शास्त्राला त्याची त्याची परिभाषा असते ही अवघड गोष्ट असून पदार्थ विज्ञानाची परिभाषा रसायन शास्त्राला, रसायन शास्त्राची परिभाषा जीव शास्त्राला व जीवशास्त्राची परिभाषा वनस्पतीशास्त्राला वापरून चालत नाही, म्हणून भाषांतरकाराला विविध अशा विषयाचे

E- ISSN 2582-5429

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
November 2021, Special Issue 03, Vol. IV

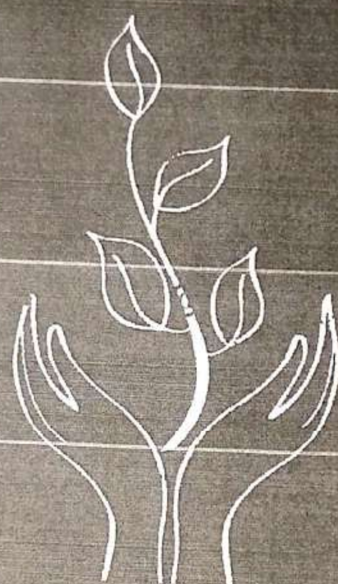

Chief Editor : **Dr. Girish S. Koli,** AMRJ
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
November 2021 Special Issue 03 Vol. IV

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

Special Issue 3 Volume IV

November 2021

Akshara Publication
Plot No 143 Professors colony, .
Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon (Maharashtra) 425201
Website:www.aimrj.com Email:aimrj18@gmail.com

Solapur

E- ISSN 2582-5429
ct- 5.54
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
SJIF Impact- 5.54
November 2021 Special Issue 03 Vol. IV

Index

Sr.No	*Title of the Paper* & Author's Name	Pg.No
1	भटक्या विमुक्तांच्या साहित्याचे स्वरूप - प्रा. डॉ. दत्तात्रय महादेव डांगे	05
2	साठोत्तरी साहित्य प्रवाहांची सामाजिकता - डॉ.रमेश अर्जुन शिंदे	10
3	साहित्यातील भटक्या व विमुक्त जाती जमातींचे चित्रण एक अभ्यास - प्रा. दिलीप महादू कोने	13
4	भटक्या श्रमिक धनगर स्त्रियांचे साहित्य जात्यावरील ओवी - प्रा.डॉ. तानाजी ज्ञानदेव पाटील	16
5	भटक्या विमुक्तांची आत्मकथने सामाजिक वास्तवाचे प्रभावी स्वकथन - डॉ. विद्या विजय नावडकर	20
6	स्त्रीवादी साहित्यातील शोषित वंचित स्त्रियांचे चित्रण - प्रा. डॉ. ज्योती सुबराव माने	25
7	शोषित आणि वंचितांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या दलित कथावाङ्मयासमोरील आव्हाने - प्रा. मोहन चव्हाण	29
8	स्त्री जन्मा तुझी हीच कहाणी एक सामाजिक चिंतन - प्रा. स्वाती मगदूम	32
9	नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरी - प्रा. डॉ. सोनू लांडे	35
10	दलित साहित्य : काही विशेष - डॉ. सर्जेराव पद्माकर	40
11	स्त्रियांचे नियतकालिकांतील वैचारिक लेखन - डॉ. तेजस तानाजी चव्हाण	43
12	स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील दलित आत्मकथनाची वैशिष्ट्ये - डॉ. विजय रेवजे	47
13	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सक्षमीकरणासंबंधीचे विचार - श्री. सुहास बापू मोरे	50
14	अण्णाभाऊ साठे यांच्या फकिरा कादंबरीतील आशयविश्व व समाजदर्शन - प्रा.डॉ.सुभाष दिनकर आहेर	52
15	श्रमिक साहित्याची धगधग : नारायण सुर्वे यांच्या कविता - श्री गौरीशंकर दत्तात्रय खोबरे	56
16	दलित आंबेडकरी चळवळीचे भाष्यकार डॉ. गंगाधर पानतावणे - प्रा. डॉ. मधुकर गणेश मोकाशी	60
17	सुनील अवचार यांच्या कवितेतील वंचित शोषितांचे चित्रण - डॉ. मगदूम बळवंत	63
18	दिनकर गायकवाड यांच्या साहित्यातील शोषित आणि वंचितांचे चित्रण - प्रा. डॉ. सुनील जगन्नाथराव निगडे	66
19	कृष्णराव भालेकर यांच्या कवितेमधील श्रमिकांचे चित्रण - प्रा. डॉ. तानाजी अंबादास देशमुख	69
20	नामयाची जनी जगण्याचा आधार : अनुभव नव्हे प्रासंगिकता - प्रा. डॉ. विशाल प्रकाश लिंगायत	73
21	'आंदकोळ' आत्मकथेमधील वास्तवदर्शन- प्रा. डॉ. संगीता पैकेकरी	76
22	'निशाणी डावा अंगठा' कादंबरीतील समस्या - प्रा. डॉ.बाबासाहेब पिरंगोंडा नाईक	80
23	'सल ' दलित काव्यसंग्रहातील समाज चित्रण - प्रा. सुहास मुरलीधर उघडे	82
24	'मरणकळा' आत्मकथनातील सामाजिक विषमतेचे चित्रण - प्रा.डॉ.कांचन विजय नलवडे	85
25	हिंदी उपन्यास साहित्य में किसानों का चित्रण- प्रा. विश्वनाथ चंद्रकांत पटेकर	88
26	भगवानदास मोरवाल का साहित्य : शोषित कृषक की दास्ताँ- डॉ. गणेश शेकोकर	91
27	हिन्दी दलित कहानियों में दलित परिवेश का चित्रण- विप्रा जनार्दन राऊल	95
28	जयप्रकाश कर्दम के उपन्यासों में दलित चित्रण ('छप्पर' उपन्यास के विशेष संदर्भ में) - डॉ. भारत श्रीमंत खिलारे	98

Solapur

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
SJIF Impact- 5.54
November 2021 Special Issue 03 Vol. IV

07

शोषित आणि वंचितांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या दलित कथावाङ्मयासमोरील आव्हाने

प्रा. मोहन चव्हाण
मराठी विभाग,
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर
Email : chavanmohanb@gmail.com मो. 9423816313

प्रास्तावना

दलित कथा ही ज्या जीवनाभिमुखतेतून लिहिली जाते, त्याआधारे दलित कथेला जीवनवादी म्हणता येऊ शकते. दलित समाज हा गावकुसाच्या बाहेर राहतो. गावच्या वेशीबाहेर या समाजाचा अधिवास असतो. त्यामुळे परीघाबाहेरचे अस्तित्व असणारा जनसमूह आहे. त्यांचे जीवन हे वेशीच्या बाहेरचे जीवन म्हणजे हिंदू संस्कृतीच्या चाकोरी पलीकडचे जीवन आहे. दलित समाज हा सवर्ण हिंदू समाजाशी समांतर पण त्यापासून सर्व बाबतीत वेगळे एका अर्थाने निकृष्ट जीवन जगताना दिसतो. दलित समाजातील मानवी जीवन हे अर्थातच सांस्कृतिक विषमतेतून निर्माण झालेले पाहावयास मिळते. दलितांचे जीवन हे अस्तित्वहीन असल्यासारखे असते. इतर समाजाकडून त्यांचे सातत्याने शोषण होत असते.

दलित कथेतील अनुभवविश्व

दलित साहित्यातून दलित जीवनातील अनुभव आविष्कृत होत असतात. बहुतेक दलित लेखक स्वतःच्या वाट्याला आलेले जीवन आहे असे चित्रित करत असतात. जे जगलो ते जसेच्या तसे लिहितात. वास्तव जीवनाला टाळून पुढे जाणे त्यांना शक्य नसते. त्या जीवनापासून तो दूरही पळू शकत नाही. जीवनाशी दोन हात करत संघर्ष करणे हाच एकमेव मार्ग त्याच्यासमोर असतो. ह्या जीवनाच्या अनुभवावर कथा लिहिणे म्हणजे एक प्रकारचे लेखकासमोर आव्हान असते. सामाजिक जीवनाचा व त्यातील वास्तवाचा आविष्कार करणे हाच दलित कथेचा प्रमुख हेतू असतो. त्या वास्तवाचा आविष्कार करणे म्हणजे जीवनमूल्यांचा वेध घेणे होय. आणि म्हणूनच दलित लेखकाला बांधिलकीच्या तीव्रतर भावनेनेच लिहावे लागते. ही त्याची आवश्यकता आहे. दलित साहित्य म्हणूनच एका अर्थाने Literature of necessity आहे,' असे जनार्धन वाघमारे म्हणतात.

वस्तुतः विशिष्ट नैतिक जाणिवेतून दलित लेखकाची बांधिलकी निर्माण झालेली असते. त्या आधारे तो लिहित असतो. पण ज्या लेखकावर दलित जीवन जगण्याची पाळी आलेली नाही असा एखादा लेखक देखील या बांधिलकीच्या भावनेने लिहू शकेल. पण तो लेखक दलित जीवनाच्या दृष्टीने बाह्यदर्शक असतो. तसा दलित लेखक असत नाही. त्याची बांधिलकी ही त्या लेखनातून आलेली असते. दलित लेखकाची साहित्यिक बांधिलकी ही त्याच्या दलित जीवनाच्या संबद्धतेतून निर्माण झालेली असते. त्यामुळे तो जीवनाच्या वास्तवाकडे पाठ फिरवून शकत नाही. वास्तवाला बगल देत कल्पनेच्या भराऱ्या मारणे त्याला रूचत नाही. वास्तवाच्या खडतर वाटेवरून प्रवास करत त्याला आपले म्हणणे सांगावे लागते. प्रेमाच्या गुलाबापेक्षा त्याला वास्तवाचा काळानिळा रंगच जास्त जवळचा वाटतो. त्यामुळे समाजजीवनाचे भेसूर वास्तवाचे सावट तो आपल्या लेखनातून समाजासमोर आणत असतो.

शोषणाचे प्रतिनिधित्व करणारी दलित कथा

दलित कथा ही खरे पाहता शोषित समाजाची कथा आहे. ज्या समाजावर शतकानुशतके अन्याय व विषमता लादली जाते त्या समाजातील लेखक पहिल्यांदाच जेव्हा लिहू लागतात तेव्हा त्यांच्या लेखनाचे तीन विशेष आपल्या नजरेत भरतात. ते म्हणजे, शोषित समाजाच्या साहित्यातील अनुभव हा सामूहिक स्वरूपाचा असतो. ते साहित्य निर्माण करणारे लेखक अपरिहार्यपणे प्रतिबद्धतेच्या भावनेने लिहित असतात. आणि ते साहित्य समकालीन स्वरूपाचे असते. दलित लेखकांची सामाजिक जाणीव आणि त्यांची सामाजिक बांधिलकी ही त्यांच्या सामूहिक अनुभवातून आणि त्यांना अटळपणे अद्यापही

2029-22

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
November 2021 Special Issue 03 Vol. IV

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

Special Issue 3 Volume IV

November 2021

सोलापूर

Akshara Publication

Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon (Maharashtra) 425201
Website:www.aimrj.com Email:aimrj18@gmail.com

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54

November 2021 Special Issue 03 Vol. IV

Editorial Board

-: Chief & Executive Editor:-

Dr. Girish Shalik Koli

Dongar Kathora

Tal.Yawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India Pin Code: 425301

Mobile No: 0942168261 Email:koligirish@gmail.com

-:Co-Editors :-

- **Dr. Sirojiddin Nurmatov,** Associate Professor, Tashkent Institute Of Oriental Studies, Tashkent City, Republic Of Uzbekistan
- **Dr.Vivek Mani Tripathi,** *Assistant Professor*, Faculty of Afro – Asian Languages and Cultures, Guangdong University of Foreign Studies, Guangzhou, Guangdong, China
- **Dr.Maxim Demchenko**Associate Professor Moscow State Linguistic University, Institute Of International Relationships, Moscow,Russia
- **Dr.ChantharangsriPhrakhrusangkharak Yanakorn,**Assistance ProfessorSongkhla,Thailand
- **Dr.Mohammed Abdraboo Ahmed Hasan,** Assistance Professor (English) The Republic of Yemen University of Abyan General manager of Educational affairs in University of Abyan ,Yemen.
- **Dr. Vijay Eknath Sonje,** *Assistant Professor* (Hindi) D. N. College, Faizpur [M. S.]
- **Mr. Nilesh SamadhanGuruchal,** *Assistant Professor* (English)Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India.
- **Dr. Shaikh Aafaq Anjum,** *Assistant Professor* (Urdu) Nutan Maratha College, Jalgaon. [M. S.]
- **Mr. Dipak Santosh Pawar,** *Assistant Professor* (Marathi)Dr. A.G.D. Bendale Mahila Mahavidyalya, Jalgaon [M. S.] India.

Scientific Journal of Impact Factor (SJIF)

TOGETHER WE REACH THE GOAL

International Impact Factor Services

International Society for Research Activity (ISRA) Journal-Impact-Factor (JIF)

AMRJ Disclaimer:

For the purity and authenticity of any statement or view expressed in any article. The concerned writers (of that article) will be held responsible. At any cost member of Akshara's editorial Board will not be responsible for anyconsequences arising from the exercise of Information contained in it.

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
November 2021 Special Issue 03 Vol. IV

Index

Sr.No	Title of the Paper & Author's Name	Pg.No
1	भटक्या विमुक्तांच्या साहित्याचे स्वरूप - **प्रा. डॉ. दत्तात्रय महादेव डांगे**	05
2	साठोत्तरी साहित्य प्रवाहांची सामाजिकता - **डॉ.रमेश अर्जुन शिंदे**	10
3	साहित्यातील भटक्या व विमुक्त जाती जमातींचे चित्रण एक अभ्यास - **प्रा. दिलीप महादू कोने**	13
4	भटक्या श्रमिक धनगर स्त्रियांचे साहित्य जात्यावरील ओवी - **प्रा.डॉ. तानाजी ज्ञानदेव पाटील**	16
5	भटक्या विमुक्तांची आत्मकथने सामाजिक वास्तवाचे प्रभावी स्वकथन - **डॉ. विद्या विजय नावडकर**	20
6	स्त्रीवादी साहित्यातील शोषित वंचित स्त्रियांचे चित्रण - **प्रा. डॉ. ज्योती सुबराव माने**	25
7	शोषित आणि वंचितांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या दलित कथावाङ्मयासमोरील आव्हाने - **प्रा. मोहन चव्हाण**	29
8	स्त्री जन्मा तुझी हीच कहाणी एक सामाजिक चिंतन - **प्रा. स्वाती मगदूम**	32
9	नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरी - **प्रा. डॉ. सोनू लांडे**	35
10	दलित साहित्य : काही विशेष - **डॉ. सर्जेराव पद्माकर**	40
11	**स्त्रियांचे नियतकालिकांतील वैचारिक लेखन - डॉ. तेजस तानाजी चव्हाण**	43
12	**स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील दलित आत्मकथनाची वैशिष्ट्ये - डॉ. विजय रेवजे**	47
13	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सक्षमीकरणासंबधीचे विचार - **श्री. सुहास बापू मोरे**	50
14	अण्णाभाऊ साठे यांच्या फकिरा कादंबरीतील आशयविश्व व समाजदर्शन - **प्रा.डॉ.सुभाष दिनकर आहेर**	52
15	श्रमिक साहित्याची धगधग : नारायण सुर्वे यांच्या कविता - **श्री . गौरीशंकर दत्तात्रय खोबरे**	56
16	दलित आंबेडकरी चळवळीचे भाष्यकार डॉ. गंगाधर पानतावणे -**प्रा. डॉ. मधुकर गणेश मोकाशी**	60
17	**सुनील अवचार यांच्या कवितेतील वंचित शोषितांचे चित्रण - डॉ. मगदूम बळवंत**	63
18	दिनकर गायकवाड यांच्या साहित्यातील शोषित आणि वंचितांचे चित्रण - **प्रा. डॉ. सुनील जगन्नाथराव निगडे**	66
19	कृष्णराव भालेकर यांच्या कवितेमधील श्रमिकांचे चित्रण - **प्रा. डॉ. तानाजी अंबादास देशमुख**	69
20	नामयाची जनी जगण्याचा आधार : अनुभव नव्हे प्रासंगिकता - **प्रा. डॉ. विशाल प्रकाश लिंगायत**	73
21	`आंदकोळ` आत्मकथेमधील वास्तवदर्शन- **प्रा. डॉ. संगीता पैकेकरी**	76
22	'निशाणी डावा अंगठा' कादंबरीतील समस्या - **प्रा. डॉ.बाबासाहेब पिरंगोंडा नाईक**	80
23	'सल ' दलित काव्यसंग्रहातील समाज चित्रण - **प्रा. सुहास मुरलीधर उघडे**	82
24	'मरणकळा' आत्मकथनातील सामाजिक विषमतेचे चित्रण - **प्रा.डॉ.कांचन विजय नलवडे**	85
25	हिंदी उपन्यास साहित्य में किसानों का चित्रण- **प्रा. विश्वनाथ चंद्रकांत पटेकर**	88
26	भगवानदास मोरवाल का साहित्य : शोषित कृषक की दास्ताँ- **डॉ. गणेश शेकोकर**	91
27	हिन्दी दलित कहानियों में दलित परिवेश का चित्रण- **विप्रा जनार्दन राऊल**	95
28	जयप्रकाश कर्दम के उपन्यासों में दलित चित्रण ('छप्पर' उपन्यास के विशेष संदर्भ में) - **डॉ. भारत श्रीमंत खिलारे**	98

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
November 2021 Special Issue 03 Vol. IV

12

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील दलित आत्मकथनाची वैशिष्ट्ये

डॉ. विजय रेवजे
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर
Email : vijayrevaje66@gmail.com Mobile : 8605660372

प्रस्तावना - स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय समाज जीवनात नवचैतन्य निर्माण झाले. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या अभ्यासातून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या जीवनमूल्यांचा परिचय झाला. इंग्रजी साहित्याची ओळख झाली होती. गाव तेथे शाळा या उपक्रमाच्या माध्यमातून शिक्षणाचा प्रसार सर्वदूर झालेला होता. भारतीय राजकारणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वांचा उदय झालेला होता. दलितांच्या प्रगतीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्थापन केलेल्या शाळा महाविद्यालयातून अनेक तरुणांनी शिक्षण घेऊन शासनदरबारी मानाच्या नोकऱ्या मिळवल्या, दलित पँथर या संघटनेच्या माध्यमातून सवर्णांच्या आव्हानाला प्रतिआव्हान दिले, त्याच बरोबर कथा, कविता, नाटक, आत्मकथन इ. वांग्मय प्रकारातून आपल्या जीवनातील यश, अपयश, वेदना आणि संघर्ष यांचे वर्णन त्यांनी पुढील पिढीसाठी करून ठेवले आहे.

मराठी साहित्यात दलित कवितेनंतर आत्मकथनाचे लेखन विपुल प्रमाणात झाले आहे. ही आत्मकथने गुणवत्तेने आणि संख्येने विपुल आहेत, त्याच बरोबर त्यांची मांडणी, त्यातील अनुभव, त्यांचे निरनिराळे व्यवसाय, निरनिराळ्या जाती व निरनिराळ्या प्रांतातील लेखकांनी ही आत्मकथने लिहिलेली असल्यामुळे ती अत्यंत वाचनीय व वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत.

1. वेदना विद्रोह आणि नकाराचे दर्शन- दलित कवितेप्रमाणेच दलित आत्मकथनातून या देशातील सवर्णांनी आपणाला माणूस म्हणून वागविले नाही. शिळ्या भाकरी खायला दिल्या, मेलेली गुरे ओढायला लावली, श्रमाचा मोबदला नाकारला, मयताचा सांगावा सांगायला लावला, दलित स्त्रियांना एक उपभोग्य वस्तू समजून उपभोग घेतला. यावरील उपाय म्हणून हजारो दलितांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली बौद्ध धर्म स्वीकारला. हिंदूंच्या देव-देवता, धर्मग्रंथ, रूढी परंपरा यांचा त्याग केला एकूणच प्रस्थापित व्यवस्थेच्या विरोधामध्ये आवाज उठविला.

2. जागृत आत्मभान- दलितांना या देशातील सवर्णांनी पशुहून हीन वागणूक दिली. ऊन, पाऊस वारा सहन करीत शाळेच्या व्हरांड्यात बसावे लागले, एका भाकरीसाठी गुरे राखायला लावली, चार अक्षराची चिठ्ठी वाचून घेण्यासाठी दिवसभर लाकडे फोडून घेतली हे सर्व खरे असले तरी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांना शहराकडे जा असे सांगितले त्याप्रमाणे अनेक दलित कुटुंबे शहराकडे आली, शहरात येऊन त्यांनी शिक्षण घेतले. शासनाच्या विविध कार्यालयात मानाची पदे मिळवली. दलित पँथर या संघटनेच्या माध्यमातून वेळोवेळी सवर्णाशी दोन हात केले, हे करीत असताना आपला गाव, आपली वस्ती, आपल्या समाजाच्या प्रगतीकडेही त्यांनी लक्ष दिले आहे, त्यामुळेच आटपाडी सारख्या दुष्काळी भागातील शंकरराव खरात हे मराठवाडा विद्यापीठाचे कुलगुरू झाले, डॉ. नरेंद्र जाधव हे पुणे विद्यापीठाचे कुलगुरू झाले. डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, दादासाहेब मोरे यांनी यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या विभागीय कार्यालयाचे संचालक पद मिळविले, एवढेच नव्हे तर अलीकडे डॉ. शरणकुमार लिंबाळे यांना या देशातील सरस्वती सन्मानाने गौरविण्यात आले, या सर्वांमधून असे लक्षात येते की, दलित लेखकाचे आत्मभान जागृत आहे.

3. स्त्री लेखकांचा वाढता सहभाग- स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारावर श्रद्धा ठेवून अनेक दलितांनी आपले जीवन समृद्ध केले, त्याप्रमाणेच अनेक तरुण स्त्रियांनीही आपले जीवन यशस्वी केले आहे. शासनाच्या विविध पदावर काम केले. निरनिराळ्या समित्यांचे अध्यक्षपद भूषविले. आपल्या जीवनातील अनेक कडू-गोड प्रसंगांना त्या आत्मकथनाचा माध्यमातून समाजासमोर मांडले आहे. यामध्ये शांताबाई कांबळे, मल्लिका अमर शेख, कुमुद पावडे, मुक्ता सर्वगोड , बेबी कांबळे , जनाबाई गिऱ्हे, उर्मिला पवार, हिरा पवार, प्रज्ञा लोखंडे, ज्योती लांजेवार इ . अनेक स्त्री लेखिकांनी कथा, कविता, कादंबरी, आत्मकथन आणि समीक्षा ग्रंथाचे लेखन करून मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे.

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
November 2021 Special Issue 03 Vol. IV

4. प्रामाणिकपणा आणि सत्यनिष्ठेचे दर्शन- अनेक दलित तरुणांच्या वाट्याला आलेले जीवन आणि त्याचे अनुभव हे अत्यंत वेदनादायी, लाजिरवाणे व मानवतेला काळिमा फासणारे असे आहे, पण या सर्वच अनुभवाशी सर्वच लेखकांनी प्रामाणिक राहून लेखन केलेले आहे. उदा. गबाळ या आत्मकथनात दादासाहेब मोरे हे भाकरे वस्तीवर भीक मागायला गेल्यानंतर या वस्तीवरचे कुत्रे त्यांना चावले व त्यांनी भीक मागून आणलेल्या सर्व भाकरी मातीत मिसळल्या, त्यानंतर त्या वस्तीचा मालक येऊन दादासाहेबांना मारतो तसेच प्र.ई. सोनकांबळे यांना त्यांच्या गावच्या पाटलीनबाईने मेलेले कुत्रे ओढून नेऊन गांवदरीला टाकायला सांगितले पण अगोदर बोलल्याप्रमाणे भाकरी दिली नाही किंवा शंकरराव खरात यांच्या वडिलांना त्यांच्या गावातील शाळा मास्तराने चार अक्षराची बोटभर चिठ्ठी वाचून घेण्यासाठी दिवसभर लाकडे फोडायला लावली, माधव कोंडविलकर यांनी आपल्या पत्नीची व आईची भांडणे आपण सोडवू शकलो नाही ही वेदना अत्यंत प्रामाणिकपणे वर्णन केली आहे. यामधून हेच लक्षात येते की, या सर्व आत्मकथनकारानी आपल्या जीवनातील घडलेल्या सर्व गोष्टी प्रामाणिकपणे वर्णन केल्या आहेत.

5. विविध जाती-धर्मांच्या, रुढी, प्रथा, परंपरा आणि बोलीभाषेचे दर्शन- महाराष्ट्र हा नानाविध देवदेवतांचा, साधुसंतांचा तसाच नाना विविध जाती धर्माचा आहे त्यामुळे या आत्मकथनातून नानाविध रुढी, परंपरा, पद्धती आणि बोलीभाषेचे दर्शन घडते. या दलित आत्मकथनातून मांग, महार, चांभार, कुडमुडे जोशी, डवरी गोसावी, डक्कलवार, टकारी, गिरी गोसावी, कैकाडी, बेरड, कोल्हाटी इ. नानाविध जातीच्या बोलीभाषेचा, सांकेतिक भाषेचा, रुढी, प्रथा, परंपरा, विवाह पद्धती, देव-देवता, पूजापाठ, खानपान प्रथा त्याचबरोबर जीवन जगत असताना त्यांनी केलेल्या नानाविध कला कौशल्याचा बोध आपणाला यामधून होतो. या सर्वांमधून एक वेगळे जग आपल्यासमोर येते, नवनव्या शब्दाची माहिती आपणाला होते.

6. नानाविध म्हणी, वाक्यप्रचार व शब्दांची मराठी साहित्यात भर पडली आहे- दलित आत्मकथने ही विविध जाती धर्म, विविध प्रांतातील, विविध व्यवसाय करणाऱ्या लेखकांनी लिहिलेली आहेत. या प्रत्येक जातीचे एक वेगळे जग आहे, इतरांपासून आपले अस्तित्व वेगळे राखण्यासाठी त्यांची त्यांची वेगळी बोलीभाषा, शब्दसंग्रह, संकेत व जातीवैशिष्ट्ये आहेत. निरनिराळ्या व्यवसायाची गुपिते आहेत. उदा. उचल्या आत्मकथनातून उचल्या जातीची काही गुपिते, गबाळ या आत्मकथनातून कुडमुडे जोशी जातीची भविष्य सांगण्यासंबंधीचे काही गुपिते लक्षात येतात, नवनवीन शब्द, वाक्यप्रचार, म्हणी यांची ओळख होते.

7. नानाविध देव-देवता, पूजाविधी, जाती पुराणांची ओळख होते- दलित आत्मकथनांच्यामधून अनेक जातीची नानाविध दैवते, देवता, त्यांची ठाणी, त्यांची पूजापाठ पद्धती यांची ओळख होते, तसेच प्रत्येक जातीची वैशिष्ट्ये असतात. उदा. वाद्य कामे , शेतीची कामे, कलाकुसरीची कामे, रुढी-परंपरा, कौशले व जाती पुराणांची ओळख होते. उदा. डकलवार हे मातंगाचे गुरु असून ते मोर या नावाच्या आपल्या वाद्यावर मातंगांना बसवपुराण सांगतात व मातंगाच्या घरीच भोजन करतात, इतरांच्या घरी भोजन करत नाहीत अशाप्रकारे या आत्मकथनातून नानाविध देव-देवता, पूजा पाठ पद्धती व जाती पुराणांची ओळख होते.

समारोप - अशाप्रकारे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अनेक दलित लेखकांनी लिहिलेल्या या आत्मकथनामधून आपणाला कष्टकरी, उपेक्षित व गावकुसाबाहेर राहणाऱ्या अनेक जाती-जमातीची ओळख होते व या नानाविध जाती-जमातीची निरनिराळे वैशिष्ट्ये भाषा, उद्योग, व्यवसाय, देव-देवता, रूढी परंपरा व इतरांपासून आपले वेगळे अस्तित्व राखण्यासाठी त्यांची त्यांची असलेली बोलीभाषा, त्यातील शब्द, म्हणी, वाक्यप्रचार, संकेत, जाती-जातीची वैशिष्ट्ये लक्षात येतात यामुळे मराठी साहित्य समृद्ध होण्यास मदत झाली आहे. तसेच या लेखकांचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारावर श्रद्धा असल्याचे दिसून येते. पुरुष लेखकांप्रमाणे अनेक दलित स्त्रियांनीही आत्मकथनाचे लेखन केलेले दिसते. याबरोबरच मराठी साहित्यात नवनवीन म्हणी, वाक्यप्रचार, शब्द, रुढी-परंपरा, देव-देवता, एका जातीची दुसऱ्या जातीबद्दलची मते इत्यादींचा परिचय या आत्मकथनामुळे झालेला दिसतो.

संदर्भ ग्रंथ -

1. डॉ. नंदा मेश्राम- दलित कादंबरी, डिंपल पब्लिकेशन ठाणे, प्रथमावृत्ती, 2006.
2. डॉ. सुषमा तायडे- खानदेशातील दलित साहित्य, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती, 2015.

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
November 2021 Special Issue 03 Vol. IV

3. अर्जुन डांगळे- दलित विद्रोह, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, प्रथमावृत्ती, 1991.
4. डॉ. अविनाश सांगोलकर- दलित साहित्य उगम आणि विकास, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, 2010.
5. डॉ. योगेंद्र मेश्राम- दलित साहित्य उद्गम आणि विकास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, 2011.
6. डॉ. भालचंद्र फडके- दलित आत्मकथने, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, 1985.

■ ■ ■

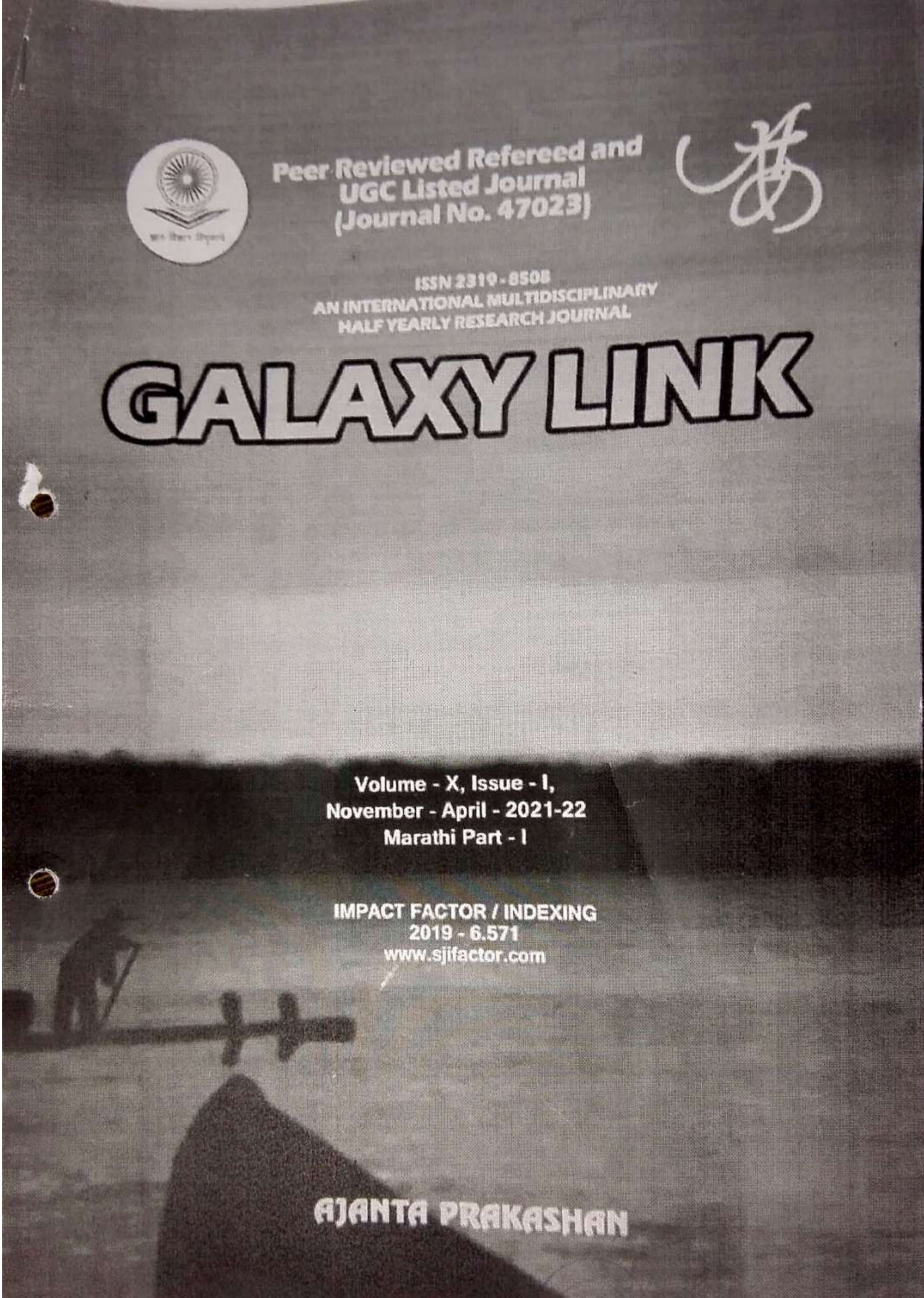

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal
(Journal No. 47023)

ISSN 2319-8508
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

Volume - X, Issue - I,
November - April - 2021-22
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.571
www.sjifactor.com

AJANTA PRAKASHAN

Laxmibai Mahavidyalaya * Solapur

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	भारतीय राष्ट्रवादाचे जनक छत्रपती शिवाजी महाराज Dr. Madhukar Vithoba Jadhav	६४-६७
१४	स्वामी विवेकानंद यांचा अध्यात्मिक राष्ट्रवाद प्रा. डॉ. महेश प्रल्हादराव गोमासे	६८-७३
१५	भारताच्या अंतर्गत सुरक्षितते पुढील आव्हान - दहशतवाद डॉ. मनिषा शंकर यादव	७४-७९
१६	भारतीय राष्ट्रवादाचे बदलते स्वरूप प्रा. डॉ. प्रदीप जगताप	८०-८४
१७	सावरकर यांचे हिंदू राष्ट्रवादाचा संबंधी विचार Prof. Pravin Karbhari Shinde	८५-९२
१८	नक्षलवाद : भारतीय लोकशाही पुढील एक महत्त्वाचे आव्हान डॉ. प्रवीण पांडुरंग लोणारकर	९३-९९
१९	भारतीय राष्ट्रवादांच्या निर्मितीमध्ये साहीत्य व वृत्तपत्रांचे योगदान प्रविण वासुदेवराव वानखडे	१००-१०२
२०	भारतातील २१ व्या शतकातील दहशदवाद प्रा. आर. आर. पाटील	१०३-१०६
२१	धर्मनिरपेक्षता आणि भारतीय राजकारण प्रा. निकम रमेश जगन्नाथ	१०७-१११
२२	भारतीय दहशतवाद आणि मानवी अधिकार प्रा. शहाणे रंजना प्रल्हादराव	११२-११५
२३	नेताजी सुभाष चंद्र बोस : एक अलौकिक नेतृत्व प्रा. डॉ. एस. एम. वाघ	११६-१२०
२४	वैश्विक दहशतवाद निर्मूलनामध्ये संयुक्त राष्ट्राची भुमिका डॉ. सचिन एस. वेरूळकर	१२१-१२८
२५	भारतीय राष्ट्रवाद निर्मितीत वृत्तपत्र 'केसरीचे' योगदान प्रा. डॉ. संदीप व्ही. भुरले	१२९-१३३

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

VOLUME - X, ISSUE - I - NOVEMBER - APRIL - 2021-22
GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - IMPACT FACTOR - 6.571 (www.sjifactor.com)

१६. भारतीय राष्ट्रवादाचे बदलते स्वरूप

प्रा. डॉ. प्रदीप जगताप
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर

प्रस्तावना

भारतीय राजकीय परिक्षेत्रामध्ये राष्ट्रवाद या संकल्पनेची चर्चा नव्याने व्हायला लागली आहे. विशेषत: भाजपाच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झालेल्या नरेंद्र मोदी सरकारच्या काळात राष्ट्रवाद, देशप्रेम, देशद्रोह हे शब्द प्रकर्षाने समोर येत आहेत. परस्परविरोधी विचारधारा असणारे समाजातील गट राष्ट्रवादाची मांडणी आपापल्या पद्धतीने करून त्याचा प्रचार प्रसार करू लागले. सोशल मिडियासारख्या प्रभावी व गतिमान माध्यमामुळे त्यास अधिकच धार निर्माण झाली. त्यावरूनच राष्ट्रावर निष्ठा म्हणजे सरकारवर निष्ठा असा सर्रास चुकीचा अर्थ राष्ट्रवादाच्या नावावर सांगितला जाऊ लागला. एखादी व्यक्ती देशप्रेमी आहे की देशद्रोही याबाबतच्या मोजपट्टया बदलत आहेत. परिणामी भारतीय जनतेमध्ये देशाभिमानाच्या चुकीच्या मांडणीमुळे परस्परांवर चिखलफेक करून सामाजिक सलोखा बिघडत आहे. या पार्श्वभूमीवरती भारतीय राष्ट्रवादाच्या बदलत्या स्वरूपाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न सदर शोधनिबंधात केला आहे.

उद्दिष्टये

१. राष्ट्रवाद संकल्पना समजून घेणे

२. भारतीय राष्ट्रवादाची वाटचाल समजून घेणे.

३. भारतीय राष्ट्रवादाचे सद्यकालीन स्वरूप लक्षात घेणे.

४. भारतीय राष्ट्रवादापुढील आव्हाने अभ्यासणे

गृहितके

१. भारतीय राष्ट्रवादामध्ये बदल होत आहेत.

२. भारतीय राष्ट्रवादात सर्वंकष राष्ट्रवादाचा प्रभाव वाढत आहे.

३. भारतीय राष्ट्रवादामधील धर्माच्या प्रभावाने सामाजिक सलोखा, धोक्यात येत आहे.

संशोधन पद्धती

सदर शोधनिबंधासाठी प्राथमिक साधनांचा तसेच दुय्यम साधनांचा अवलंब केला आहे. भारतीय राष्ट्रवादासंदर्भात संदर्भ ग्रंथ, मासिके, दैनिक वर्तमानपत्र तसेच संकेतस्थळावरील माहितीचा आधार घेतला आहे.

राष्ट्रवाद

भारतीय राष्ट्रवादावर चर्चा करण्यापूर्वी प्रथम राष्ट्रवाद म्हणजे काय हे पाहणे संयुक्तिक ठरेल. आधुनिक राजकीय विचारप्रणालीमध्ये एक अत्यंत महत्वाचा आणि आधारभूत विचार म्हणून राष्ट्रवादाचा विचार केला जातो. राज्यातील लोकांमध्ये जी एकात्मतेची, जवळीकतेची, प्रेमाची भावना अस्तित्वात असते, त्या मागे

Bhaurao Patil
Solapur

सर्वंकष राष्ट्रवादाला अल्बर्ट आईन्स्टाईननी गोवराची साथ म्हटले ही साथ जगभरातील सत्ताधीशांनी आपल्या सत्ता राखण्यासाठी किंवा टिकविण्यासाठी हेतुतः पसरवली. आज भारतात नेमके हेच होताना दिसतंय.

निष्कर्ष

भारतीय राष्ट्रवादाची जडणघडण प्रथमत: ब्रिटिश साम्राज्याला विरोध करून स्वातंत्र्य मिळवण्याच्या प्रयत्नातून झाली. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राष्ट्रवाद उदारमतवादी स्वरूपाचा झाला. उदारमतवादी राष्ट्रवादात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, सर्वसमावेशकता, विवेक, सहिष्णुता या तत्त्वाचा समावेश होता. १९९० च्या नंतर भारतीय राष्ट्रवादामध्ये धर्माचा आधार प्रभावी बनत गेला व त्यातून धर्मनिरपेक्षतेच्या मूल्याला आव्हान निर्माण होत आहे. २०१४ नंतरच्या राष्ट्रवादाच्या मांडणीमध्ये सर्वंकष राष्ट्रवाद पुढे येताना दिसतो आहे. लोकांच्या भौतिक विकासाचे प्रश्न बाजूला सोडून भावनिक अस्मीतांना साद घालण्याचा प्रयत्न होत आहे. त्याचबरोबर अलिकडे राष्ट्रनिष्ठा म्हणजे सरकारवर निष्ठा असा संकुचित अर्थ लावला जात आहे. त्यामुळे विविधता, बहुभाषिकता, बहुसांस्कृतिकता, हेच भारतीयांचे बलस्थान आहे. ही विविधता व व्यापकता कायम राहण्यासाठी, समाजातील एकोपा व सहिष्णुता राहण्यासाठी आपण संकुचित सांस्कृतिक राष्ट्रवाद नाकारायला हवा. तसेच लोकशाही, व्यक्तिस्वातंत्र्य अबाधित राहण्यासाठी सर्वंकष राष्ट्रवाद नाकारून घटनात्मक मूल्याचा प्रचार प्रसार केला पाहिजे.

संदर्भ

१. चौधरी विश्वंभर, (२०१७), व्हॉट द नेशन रियली नीड्स टू नो, हार्पर कॉलिन्स प्रकाशन
२. दाते सुनिल, (१९९७), प्रमुख राजकीय विचारप्रणाली, विद्या बुकस् पब्लिशर्स, नागपूर
३. देशमुख सुधाकर, (२००९), राष्ट्र आणि राष्ट्रवाद: संकल्पना आणि विकास, पद्मगंगा प्रकाशन
४. बाळ प्रकाश, वेडकिहाळ किशोर, (२००३),'धर्म आणि राजकारण : विपर्यास आणि वस्तुस्थिती,अक्षर प्रकाशन, मुंबई
५. पळशीकर सुहास, (२००४),'समकालीन भारतीय राजकारण',प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
६. चव्हाण शंकर, (२०१२),'राजकीय संकल्पना आणि विचारप्रणाली',प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
७. पांढरीपांडे सु. श्री.,(जाने – मार्च २०१९), 'भारतीय राष्ट्रवादाची जडणघडण आणि महात्मा गांधी,'समाज प्रबोधन पत्रिका, वर्ष ५७, अंक २२५
८. दै. लोकसत्ता, १० मार्च २०१७.
९. हरी रंगा, ५ नोव्हेंबर २०१६, सा. विवेक
१०. www.evivek.com

आलोचन दृष्टि
आजाद नगर, बिन्दकी, जनपद–फतेहपुर,
उ0प्र0–212635
ई–मेल : aalochan.p@gmail.com

आलोचन दृष्टि Year - 06 Volume - 25 December, 2021 ISSN : 2455-4219

ISSN : 2455-4219
(UGC-Care Listed)

आलोचन दृष्टि

Aalochan Drishti

An International Peer Reviewed Refereed Research Journal of Humanities

Year - 06 | Volume - 25 | December, 2021

A Special Issue on Contemporary Thought

Chief-Editor
Dr. Sunil Kumar Manas

Editor
Dr. Yogesh Kumar Tiwari

Managing Editor
Shri Sudheer Kumar Tiwari

CONTENTS

1.	**Pt. Madan Mohan Malaviya's Perspective on Empowerment of Indian Women** *Vivek Jagadamba Chaubey*	1-5
2.	**Socio-Economic Impacts of Self - Help Groups For Women Empowerment...** *Prof. Subhash Taterao P andit*	6-10
3.	**Women Empowerment In India : Challenges and Social Work Response** *Dr. Sunil Kumar Choudhary*	11-13
4.	**Challenges Before Women Empowerment** *Dr. Bhurke Nagorao Sambhaji*	14-16
5.	**Psychoanalytical study of Persian girls** *Supriya Sudhakar Katkar*	17-20
6.	**Problems and Prospects of the Women Empowerment** *R H Ramesh & Dr.Megaraja.B*	21-23
7.	**Social Support and Coping Stratergies of the Elderly Women** *Ms. J. Beula & Dr. P. Jaya*	24-26
8.	**A Study of Self Help Group in Empowering Socio-Economic Status Of...** *Topu Choudhury*	27-29
9.	**Women in Dalit literature with special reference to Baby Kamble and...** *Joyeeta Das*	30-33
10.	**Empowerment of Rural Women Through Self Help Groups for Sustainable...** *Dr. Munivenkatappa K, Dr. Narayanamma PN & Visweswara BY*	34-36
11.	**Women Empowerment** *P. Saritha & A. Surekha*	37-38
12.	**Educational Robotics : A new renaissance of Indian School Education** *Prof. Sarika Sharma & Deepika*	39-44
13.	**Indian Rural Education System : Problems and Prospects** *Dr. Ch andrakant P. Kamble*	45-47
14.	**Pollution of Marine Environment** *Dr. Pratibha Sadashiv Desai*	48-50
15.	**Impact of Covid-19 on Environment** *Dr. Parag Vishnupant Tatte & Dr. Sudhir Kumar Srivastava*	51-53
16.	**Covid-19 P andemic : Shocks To The Education Sector and Way Forward** *Ashitha A.B & Dr. Anu L*	54-60
17.	**Impact of Covid-19 on Environment : A Study** *Dr. D. B. Karnik*	61-62
18.	**A Descriptive Analysis on India's Advertising Industry Post Covid-19 Period** *Mr. Vighnesh G. Nadargi & Dr. Shivaji V. Shinde*	63-67
19.	**The Voice of the subaltern -The White Tiger** *Dr. J. P. Kamble*	68-70
20.	**Analysis of Daily Migration at Adjacent Rural Areas of Nanded-India** *Kolhe S.M. & Kanwate U.S.*	71-77

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

Aalochan Drishti, Vol.- 25, ISSN : 2455-4219

Challenges Before Women Empowerment

Dr. Bhurke Nagorao Sambhaji*

Introduction:- Men and women are the members of society. Certainly a woman like a man is a human being, but in the present world such assertion is abstract, reality is far away from it. Any culture establishes well defined roles for men and women, thus separating their rights by drawing clear lines. But due to men's hegemony, the women all over the world have been marginalized and struggling for identity and equal rights. Specially women in India facing problems such as domestic violence because of dowry, rape, harassment and gender discrimination. Although, over the years different efforts are made by various socialists, philosophers, women writers and feminist to empower woman socially, economically, and politically. They tried their best for woman empowerment where women can make independent decisions on their personal development as well as shine as equal in society. But despite their efforts her position has not changed much. Yet she suffers more and victimized by social institutions. Many problems come across regarding to women empowerment in the 20th century like the process of decolonization, the emergence of oppressed people in the multifaceted social life and struggle of women for the basic human rights. Government proposed many plans for the development of women and upgrading their social, economical and political status but all attempts are unsuccessful.

Empowerment -Conceptual Framework:- The origins of the concept of empowerment go back to the civil rights movement in the USA in the 1960. It has since then been interpreted differently and filled with new meanings and is today used in such different sectors as business, social work, development discourse and by advocates of very different political agendas. The different definitions of empowerment range between defining it as a largely individual process of taking control of and responsibility for one's life and situation, and defining it as a political process of granting human rights and social justice to disadvantaged groups of people. At the former end of the continuum, where empowerment is defined largely as an individual process, empowerment can be used in the conservative political rhetoric of freeing the government of responsibility for injustices and for granting social security. Instead, the argument makes individuals and communities responsible for their own social security and welfare, without providing the necessary support and resources. The empowerment of women is located within the discourse and agenda of gender equality and is increasingly being taken in the agendas of international development organizations, perhaps more as a means to achieve gender equality than as an end in itself. At the Social Summit in Copenhagen in 1993 and the International Conference on Population and Development in Cairo 1994 Governments committed themselves to the empowerment of women. This commitment was operationalised and formulated into a clear action plan at the Fourth World Conference on Women in Beijing 1995 where Governments committed themselves to the "empowerment and advancement of women, including the right to freedom of thought, conscience, religion and belief, thus contributing to the moral, ethical, spiritual and intellectual needs of women and men, individually or in community with others and thereby guaranteeing them the possibility of realizing their full potential in society and shaping their lives in accordance with their own aspirations."

Different Levels of Empowerment:- In line with most theorists on empowerment the one has to view empowerment as taking place on different levels and that change on all levels is necessary if the empowerment of women is really to occur. We have to relate empowerment at three levels: empowerment on the individual, group, and societal/ community- level and the interaction between these. The individual level deals with individual women's abilities to take control over their lives, their perceptions about their own value and abilities, their abilities to identify a goal and work towards this goal. The group level deals with the collective action and sense of agency that woman experience together, in a group. I) The societal level deals with the permissiveness of the political and social climate, the societal norms and the public

* Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya, Solapur.

Solapur

various articles mentioned in the earlier paragraph are meant for ensuring gender equality. Moreover the Constitution also empowers the states to adopt measures of positive discrimination in favour of women. The real impetus for this movement was gained when under the Priministership of Mrs. Indira Gandhi, a scheme known as Indira Mahila Yojana was launched, UNDP also incorporated issues of women upliftment as Primary objective. Various Schemes were later on launched for the empowerment of women such as RashtriyaMahilaKosh, Mahila Samridhi Yojana, Self help groups at Panchayat level and many more. The establishment of National Women's Commission and State Women's Commissions were important milestones in the direction of Women Empowerment in India.

The National Policy for the Empowerment of women (2001) was an important step taken by the Government of the time for accelerating the pace of women empowerment. The policy was aimed at ensuring women empowerment through positive economic and socialpolicies for the full development of women. So that they could realize their full potential. The policy assured equal access to women to health care, quality education, participation and decision making in Social, Political and Economical life of the nation. The National Policy also aims at Strengthening legal system for eliminating discrimination against Women. It also visualizes strengthening partnership with Civil Society, particularly Women's organizations. States have also taken various measures for empowerment of women.

Role of NGO's in Women Empowerment :- Governmental Organizations are formal agencies working for the empowerment of women. But this work requires multidimensional approach and hence a large number of voluntary organizations/NGO's have gained increased attention in the field from grass-root level to national & international level. Their role is so impressive because they work with missionary zeal and commitment. The working style of NGO's is open, transparent and personal. So, they are more effective in this direction. They organize seminars, conferences and workshops for the awakening of the masses. Their mass appeal-style contributes to a better understanding of women's rights and of the means to ensures the enjoyment of those rights and the elimination of discrimination. They prepare urban and rural uneducated women for self employment, which is vital for the economic empowerment of the women. In short, all these programs and functions of NGO's contribute towards the realization of sustainable community development and hence women empowerment.

Conclusion:- The Empowerment of women has become one of the most important Concerns of 21st century not only at national level but also at the international level. Efforts by the Govt. are on to ensure Gender equality but Government initiatives alone would not be sufficient to achieve this goal. Society must take initiative to create a climate in which there is no gender discrimination and Women have full opportunities of Self decision making and participating in the Social, Political and Economic life of the Country with a sense of equality.

References :-

1. Aslihan Kes Earthscan, Caren Grown, Geeta Rao Gupta. Taking Action: Achieving Gender Equality and Empowering Women 2005.
2. Tiwari, Smita: Daughters of the Earth, 2001.
3. Dr.Dashrath Bhuyan :'Empowerment of Ind[illegible]n Women[illegible] chal[illegible]e of 21st century'. .
4. Dr.Shruti Singh: Women. Empowerment in Modern Ind[illegible]
5. M.K.Rao. Empowerment of Women in India. Discovery Publishing House, 2005.
6. Malhotra Anju : Majoring Women's Empowerment In International Development Background Paper On Poverty And Gender, 2002.
7. Hajira Kumar : Women's Empowerment, Issue, Challenges, and Strategies: 2005.

ଛ★ଓ

Laxmibai Bhaurao ... Mahavidyalaya Solapur

January-2022 E-ISSN - 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue 284

Recent Trends in Research

Chief Editor -
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Nashikroad (English)
Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

51	डॉ. एम. एन. श्रीनिवास यांचे भारतीय समाजशास्त्राच्या विकासात योगदान	प्रा. नागोराव मुरके	270
52	नाशिक जिल्ह्यातील गिरणारे व परिसरातील मजुरांचे दैनंदिन व महिन्याचे स्थलांतर एक वार्षिक अभ्यास	डॉ. एम. पी. पगार	275
52	कोविड-१९ कोरोना विषाणू आजार-प्रभाव, परिणाम, धोरणात्मक हस्तक्षेपाची गरज - एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. वंदना चौधरी	282
53	विवाहित व अविवाहित मुलामधील वैवाहिक अभिवृत्तीचा अभ्यास	बी. यु. पवार	288
54	خاکہ نگاری کا ارتقاء، حاضر میں ہونے والی عہد تبدیلیاں	مقالہ نگار:۔	292

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

डॉ. एम. एन. श्रीनिवास यांचे भारतीय समाजशास्त्राच्या विकासात योगदान

प्रा. नागोराव संभाजी भुरके
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला
महाविद्यालय, सोलापूर.
मो.9921513214
Email-nagoraobhurke55@gmail.com

प्रस्तावना :

आपणास काय बनायचे आहे आणि ते कसे बनावे हे केवळ समाजशास्त्र अध्ययनामुळे कळते. असे अनेक पाश्चात्य विचारवंत व भारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी विचार मांडले. मानव हा एक सामाजिक प्राणी आहे, अशी एका ओळीतच मानवाची वैशिष्टये पूर्ण व्याख्या ॲरिस्टॉटलयांनी केली. मानवाजवळ प्रगल्भ बुद्धीमत्ता, विचारशक्ती, पाठीचा कणा, दोन पायावर उभे राहण्याची क्षमता मानवाची शारिरीक वैशिष्ट्ये इतर प्राण्याहून अधिक श्रेष्ठ मानव ठरला. मनुष्याला एकटे राहणे आवडत नाही व ते शक्यही नाही. इतर मरनवाच्या संगतीत राहणे, विविध गरजांची पूर्ती करणे ही त्याची सहज प्रवृत्ती म्हणजेच सामाजिकता होय. यामुळे तो समुहप्रिय बनला. यातूनच सामाजिक संबंध निर्माण झाले असावेत. या सामाजिक संबंधाचे जाळे म्हणजेच समाज होय.

अठराव्या शतकात औद्योगिक क्रांती व१९व्या शतकात विज्ञानाचा उदय विकास झाला. फ्रेंच सामाजिक तत्वज्ञ ऑगस्ट कॉम्त यांनी (Sociology) ही संज्ञा सर्वात प्रथम त्यांनी १८३८ मध्येप्रकाशित झालेल्या पॉझिटिव्ह फिलॉसॉफी या ग्रंथात वापरली म्हणूनच त्यांना समाजशास्त्राचे जनक मानले. समाज म्हणजे समाजाविषयीचे सामान्य विज्ञान आहे. तार्किक आणि सुव्यवस्थित पद्धतीद्वारे निर्माण झालेली ज्ञानाची रचना म्हणजे विज्ञान होय. समाजशास्त्र ही समाजाविषयीच्या ज्ञानाची रचना आहे. समाजशास्त्रीय ज्ञान हे सुव्यवस्थित आणि वस्तुनिष्ठ पद्धतीवर आधारलेले असते. समाजशास्त्र मानवी वर्तनाच्या सर्व पैलूंचा अभ्यास केला जातो. कोणती घटना कोणत्या घटनेमुळे घडली हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न म्हणजे ज्ञान प्राप्ती होय. घटनातील नियमितपणा शोधून काढता येतो. त्यासंबंधी नियम प्रस्थापित करता येतात. त्यामुळे समाजशास्त्र हे देखील शास्त्र हे आहे असा विचार कार्ल पिअरसन मांडला.१

डॉ. जी. एस. धुर्य, आर. के. मुखर्जी, एन.के.बोस आणि डी.पी. मुखजी या आधुनिक समाजशास्त्रज्ञ आणि मानवंशशास्त्रज्ञा नंतर देश विदेशात ज्यांची सर्वाधिक चर्चा केली त्यामध्ये एम.एन. श्रीनिवासाचे स्थान अग्रगण्य म्हणजे शिरोभागी आहे. आपण त्यांच्या समाजा नवमानववंशशास्त्र यावर लिहिलेल्या विचारांचा आढावा घेणार आहोत. प्रो.श्रीनिवास यांनी समाजशास्त्र व मानवशास्त्रच्या क्षेत्राचा पाया घातला. त्यांनी आपल्य पीएच.डी. च्या शोध प्रबंधासाठी दक्षिण भारतातील कुर्ग लोकांचा अभ्यास केला. या अभ्यासाच्या आधारे दक्षिण भारताच्या कुर्ग लोकांचा धर्म आणि समाजना याचे प्रथम (१९५२) पुस्तक प्रकाशित केले. प्रकाशना नंतर ताबडतोब त्यांची समाजशास्त्र व मानवशास्त्राच्या क्षेत्रामध्ये जगात ओळख झाली. या पुस्तकामध्ये त्यांनी जाती - पदक्रम, आंतरजातीय संबंधा बरोबर धार्मिक कर्म काण्डावर प्रकाश टाकला आहे आणि त्याला सामाजिक सत्याच्या स्वरूपात प्रकट केले आहेत. या अभ्यासाच्या आधारावर त्यांना ब्रिटिश अकादमीच्या अध्येता वृति (फेलोशीप) देऊन सम्मानित आले. त्या नंतर अनेक अभ्यासकांनी श्रीनिवासयांचे

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

४.प्रभावीजात :

समाजात प्रामुख्याने प्रबळ किंवा प्रभुत्वशाली जातीचे म्हणजे द्विजांच्या (Twice Born) दबावाखाली राहणाऱ्या निम्न जाती अनुकरण करतात. या प्रभावी जातीचे वर्णन करताना म्हणतात, ज्या ताजीची लोकसंख्या इतर जातीपेक्षा जास्त असते, तसेच तिच्याकडे आर्थिक व राजकीय सत्ता असते, ती प्रभावी जात होय. प्रभुत्व निर्माण होण्यासाठी आर्थिक, राजकीय, शिक्षण, कर्मकांडविषयक दर्जा, पाश्चिमात्यीकरण इ. घटक जेव्हा एखाद्या जातीजवळ पहावयास मिळतात तेव्हा ती जात संबंधाचे निर्णय घेण्याइतके प्रभावी असते. उदा.महाराष्ट्रामध्ये –मराठे, गुजरात पाटीदार, आंध्रामध्ये रेड्डी, कम्मा, तामिळनाडू गोंडर, मोदलीयार, केरळ – नायर, उत्तर भारतात –राजपूत, जाट, गुजर, अहिर यासरख्या आधुनिक काळातही प्रभावी जाती म्हणून उदयाला आल्या आहेत. स्वातंत्र्यानंतर विशेषतः मतदानाचे अधिकार सर्व भारतीयांना मिळाले. जातीच्या संख्येनुसार मतांची विभागणी होऊ लागली. संख्येने मोठया असनेल्या जातींना राजकीय महत्व प्राप्त होऊ लागले आहे.८

संदर्भग्रंथ:

१. प्रा.ए.वाय.कोंडेकर - समाजशास्त्राची मुलतत्वे, फडके प्रकाशन, २००७ पेज क्र.१६
२. प्रा.पाटील,प्रा.ज्योतीकुलकर्णी - समाजशास्त्र क्रमिक पुस्तके,प्रगती प्रकाशन,कोल्हापूर.पेजक्र-४९
३. डॉ.संतोष खिरडे,जयश्री पाटील-संशोधन पद्धती व संशोधन प्रकाशनाची नितीतत्वे,प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगाव,वर्ष-२०२१ पेज-१२ व २२
४. डॉ. दिलीप खैरनार - समाजशास्त्राचा परिचय, डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे सन-२००८ पेज-१
५. प्रा. मनोहर तोटरे - समाज्शास्त्र(सेट/नेट पे-३) विद्याभारती प्रकाशन,सन-२००६ पेज-१०७
६. प्रा.ए.वाय.कोंडेकर,एस.एल.मोहिते-भारतीय समाज संरचना व परिवर्तन,फडके प्रकाशन, वर्ष-२०११पेज क्र.१६२
७. डॉ. दिलीप खैरनार - समाजशास्त्राचा परिचय, डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे सन-२००८ पेज-३१८
८. प्रा. मनोहर तोटरे - समाज्शास्त्र(सेट/नेट पे-३) विद्याभारती प्रकाशन,सन-२००६ पेज-१०८

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

SJIF Impact Factor - 5.54

E- ISSN 2582-5429

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

January - March 2022 Volume 03 Issue III

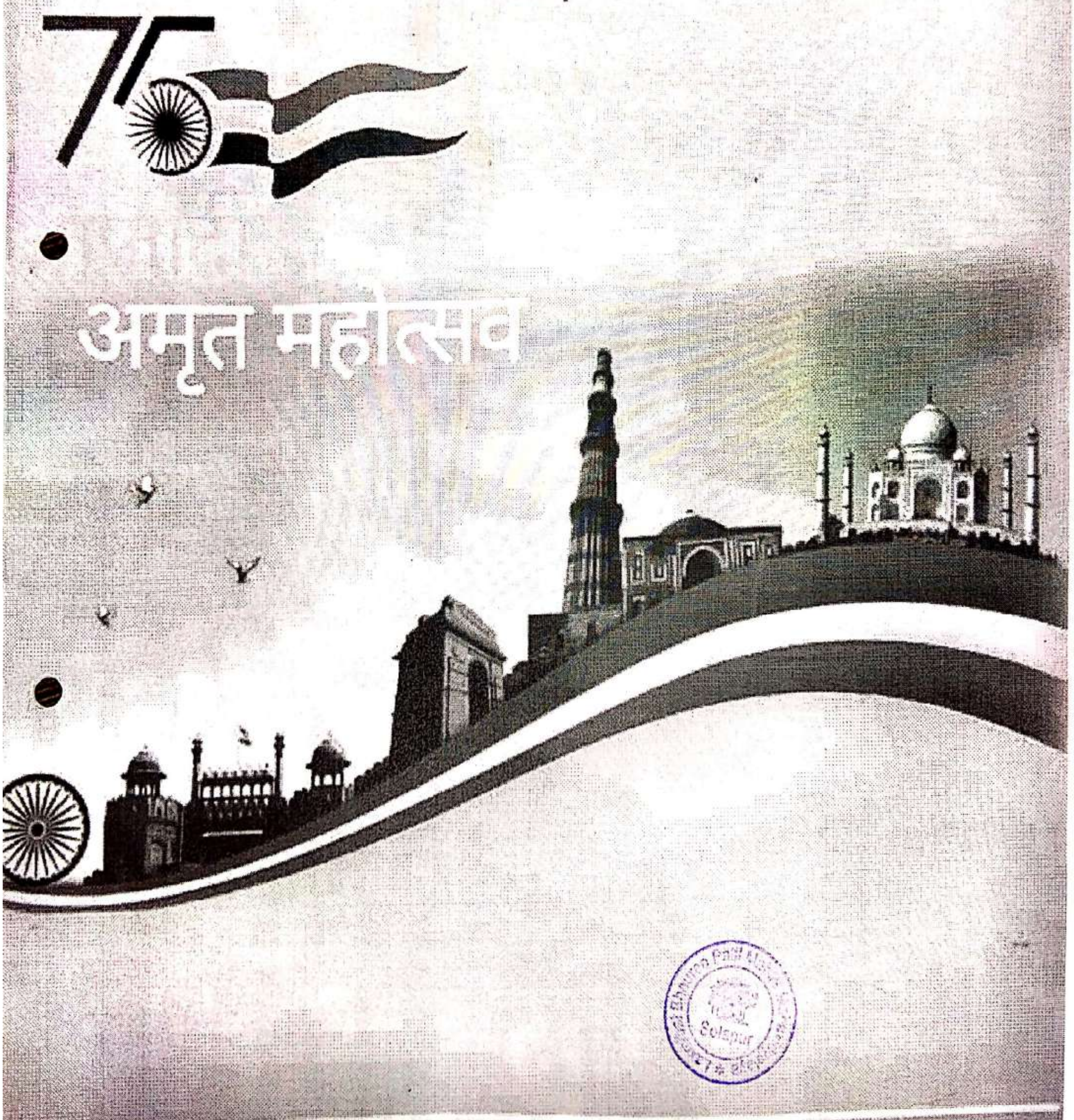

ief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ

Akshara Publication

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

January-March 2022 Volume 3 Issue III

SJIF Impact- 5.54

Sr.No	*Title of the Paper*	Author's Name	Pg.No
26	सुषम बेदी के उपन्यास साहित्य में नारी	सरला रामदास चिमणकर डॉ. राजेश वसंत भामरे	106
27	विश्व भाषा के रूप में हिंदी	डॉ. तडवी सैराज अन्वर	108
28	सुशीला टाकभौरे के नाट्य साहित्य में दलित समाज जीवन	डॉ. कैलास अभिमन्यु आखाडे	110
29	फणीश्वरनाथ रेणु की कहानियों में ग्रामीण परिवेश का चित्रण	डॉ. जाधव ज्ञानेश्वर भाऊसाहेब	114
30	आधुनिक काळातील शिक्षण पद्धतीत होणाऱ्या समाजाभिमुख परीवर्तनात प्रसार माध्यमांच्या भूमिकेचे बदलते संदर्भ	संजय यशवंत बांबळे डॉ. यु. व्ही. बनाळे	117
31	पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतमाल विक्री किंमत –समस्या आणि उपाय (2020-2021)	डॉ. एम. जी. थोपटे	123
32	स्त्री पुरुष असमानता आणि महिलांचे अधिकार	डॉ. साधना बी. जावळे	127
33	मानवाधिकार शिक्षण आणि महिलांचे सबलीकरण	प्रा. रजनी कानेकर (जोगे)	131
34	महाराष्ट्रातील जातीय व धार्मिक राजकारणाचे बदलते आधार	हनुमंत भगवान पाईक डॉ. आर. बी. शेजूळ	134
35	नेवासा तालुक्यात पर्यटन स्थळे एक परिचय	प्रा. डॉ. राधाकृष्ण जोशी	137
36	चित्रपट संहिता लेखन	प्रा. पुरुषोत्तम प्रल्हाद महाजन प्रोफेसर शिरीष पाटील	143
37	'मामूस घाट' व 'तोष्कं' कवितांमधील समाजजीवन	डॉ.रागिणी चौधरी	147
38	खान्देशातील वीर गोगादेव महाराज जन्मोत्सव	प्रा.डॉ.मनिष रघुनाथ करंजे	150
39	नैतिक मूल्य जोपासणारे स्काऊट गाईड शिक्षण	प्रा. माधुरी देविदास पाटील	152
40	सुसंस्कृत राजकारणी - यशवंतराव चव्हाण'	प्रा.डॉ.प्रदीप महादेव जगताप	158
41	जयंत नारळीकर यांच्या नियतक विज्ञान कादंबऱ्यांच्या आशयाचा अभ्यास	अश्विनी अनिल पालवे डॉ. वसंत सिताराम शेकडे	162
42	अथर्ववेदे प्राणिविज्ञानम्	वेणुधरदाशः	166
43	अफ़्साना पसे मर्ग का तन्क़ीदी जाएज़ा (उर्दू)	डॉ. शेख़ आफ़ाक़ अंजुम	174

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

40

'सुसंस्कृत राजकारणी - यशवंतराव चव्हाण'

प्रा.डॉ.प्रदीप महादेव जगताप
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय,सोलापूर
मो.7841853311 ईमेल jpradeep.sonu@gmail.com

प्रस्तावना - देशाच्या राजकारणामध्ये ज्यांनी आपल्या कर्तृत्वाचा प्रभाव टाकला आणि आधुनिक महाराष्ट्राच्या विकासामध्ये आपल्या दूरगामी निर्णयाने महाराष्ट्राचा नावलौकिक वाढविला असे व्यक्तिमत्त्व म्हणजे आदरणीय यशवंतराव चव्हाण. मा. शरदचंद्र पवार यांच्या शब्दात, 'आयुष्यामध्ये फक्त ग्रंथ हेच धन,ज्ञानाच्या रस्त्यानंच जायच, चारित्र्य उत्तम सांभाळायचं, शेवटच्या गरीब माणसाशी कायम सुसंवाद ठेवायचा, समाजकारण करीत असताना कटूता आणि आकस किंचितही न ठेवता माणुसकीच्या भावनेने राजकारण करायचं या सगळ्यांचा समन्वय म्हणजे यशवंतराव चव्हाण. यशवंतरावांच्या जीवनाचा विचार केल्यास अतिशय सर्वसामान्य परिस्थितीत जन्माला आलेल्या यशवंतरावांनी जीवनातील सर्वच प्रकारच्या समस्या आणि संकटाचा सामना यशस्वीपणे करून देशाच्या राजकारणामध्ये संरक्षण, गृह, वित्त आणि परराष्ट्र अशी महत्त्वाची खाती सांभाळली. १९७८ पर्यंतच्या महाराष्ट्राच्या राजकारणाचे ते केंद्रबिंदु होते. त्यासाठी कारणीभूत असलेल्या अनेक गोष्टीमध्ये सर्वात महत्वाचे त्यांचे असणारे व्यक्तीमत्व होय.त्यांचे व्यक्तीमत्व हे उच्च अभिरुची असणारे, चिंतनशील, विचारप्रवर्तक राजकारणी, चारित्र्यसंपन्न, प्रतिभावंत, विचारवंत, नीतीसंपन्न असे होते. यशवंतराव १९४६ ला संसदीय सचिव झाले. तेव्हापासून अखेरपर्यंत राजकारणात त्यांनी त्यांच्यातील सुसंस्कृतपणा सोडल्याचे निदर्शनास येत नाही. त्यांनी राजकारणात 'व्यक्तिद्वेष' केल्याचे आढळून येत नाही. यशवंतरावांनी राजकारणात मित्र जोडण्याचे म्हणजेच बेरजेचे राजकारण केले. हे करीत असताना विरोधकांशी मैत्रिपूर्ण संबंध ठेवले.

गृहितके

१. यशवंतराव चव्हाण यांना आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार म्हणून ओळखले जाते.

२. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री,केंद्र सरकार मध्ये संरक्षण, गृह, वित्त आणि परराष्ट्र खात्याचे मंत्री होते.

३. यशवंतराव चव्हाण यांनी आपल्या आचरण व निर्णयातून सुसंस्कृत महाराष्ट्राची निर्मिती करण्याचा प्रयत्न केला.

४. यशवंतराव चव्हाण सुसंस्कृत राजकीय व्यक्तिमत्त्व होते.

उद्देशे

१) यशवंतराव चव्हाणांचे सुसंस्कृत नेतृत्व अभ्यासणे.

२) यशवंतराव चव्हाणांच्या सुसंस्कृत नेतृत्वाचे पैलु अभ्यासणे.

३) यशवंतराव चव्हाण यांचे सुसंस्कृत नेतृत्व आजच्या राजकीय नेतृत्वा पुढे आदर्श म्हणून मांडणे.

संशोधन पद्धती - सदर शोध निबंध लिहिण्यासाठी संशोधनाची प्राथमिक साधने व द्वितीय साधने यांचा आधार घेतला आहे. यशवंतराव चव्हाण यांनी लिहिलेले मूळ ग्रंथ कृष्णाकाठ,सह्याद्रिचे वारे या ग्रंथांचा आधार घेतला आहे. तसेच यशवंतराव चव्हाण यांच्यावर लिहिलेल्या विविध ग्रंथांचा आधार घेतला आहे. तसेच त्यांच्यावर लिहिलेल्या लेखांचा ही आधार घेतला आहे. वेबसाईटवर असलेले संदर्भ साहित्य याचाही आधार घेतला आहे.

आजच्या राजकारणाचा विचार केल्यास आजच्या राजकारणात सुसंस्कृतपणा अपवादानेच निदर्शनास येतो. राजकीय नेत्यांमध्ये असणारा पक्षशिस्तीचा अभाव, पक्षनिष्ठेचा अभाव, अंतर्गत कुरघोडीचे राजकारण, स्वार्थासाठी पक्षांतर करणे, तत्त्वांचा अभाव, पक्ष नेतृत्वास अडचणीत आणण्याचा प्रयत्न नेतृत्वाच्या विरोधात विसंगतीपूर्ण विधान करणे. सत्तेसाठीच राजकारण करणे, व्यक्तीगत पातळीवर येवून असभ्य भाषेत विरोधकावर टिका करणे, कपटनीतीचा वापर सत्तेसाठी करणे,श्रद्धा व विश्वासाचा अभाव, वैचारिक बांधिलकीचा अभाव, सत्तेचा उन्माद अशा अनेक अपप्रवृत्ती राजकारणात आज दिसतात. राजकारण म्हणजे बदमाशांचा शेवटचा अड्डा म्हणण्यापर्यंत येवून थांबावे लागते. अशा सद्यकालीन राजकीय परिस्थितीचा विचार करताना यशवंतरावांनी केलेल्या राजकारणाचे पैलू समजून घेणे महत्त्वाचे ठरते. या पैलूंचा विचार सर्वच राजकीय पक्षांनी, पक्षनेत्यांनी कार्यकर्त्यांनी करायला हवा. यशवंतरावांच्या सुसंस्कृत राजकारणाचे पैलू पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

१) पक्ष निष्ठा - नेतृत्वाबद्दल कृतज्ञता- १९६६ मध्ये पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांचे ताश्कंद येथे निधन झाले. पाकिस्तानवर विजय संपादन करणारे संरक्षण मंत्री म्हणून त्या काळात यशवंतरावांची प्रतिमा खुपच उंचावली होती. त्यामुळे शास्त्रीजीनंतर पंतप्रधान म्हणून

Solapur

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
January-March 2022 Volume 3 Issue III SJIF Impact- 5.54

११) वाचन प्रेम- यशवंतराव चव्हाण यांना लहानपणापासून वाचण्याचा व लिखाणाचा छंद होता. त्यांचे साहित्यावर प्रचंड प्रेम होते. त्यामुळे ते वेळ मिळेल त्या त्या वेळी वाचन करीत असत. ते प्रवास करताना त्यांच्या बरोबर दर्जेदार मराठी, इंग्रजी पुस्तके असत. आपल्या दैनंदिन कामकाजा नंतर दररोज रात्री ते वाचन करीत असत. विदेशी दौऱ्यावर असताना ते तेथील पुस्तकालय यांना आवर्जून भेट देत व उत्तम पुस्तकांची खरेदी करत. राजकीय जीवनात व्यस्त असतानाही वाचन व पुस्तका बरोबरची त्यांची मैत्री घट्ट होती. पुस्तके वाचनातूनच त्यांच्यातील साहित्यिक घडला गेला. कृष्णाकाठ, युगांतर, ऋणानुबंध, सह्याद्रीचे वारे, विदेशी दर्शन अशा अप्रतिम साहित्य ग्रंथांची त्यांनी निर्मिती केली आहे.

प्र. के. अत्रेंनी एकदा यशवंतराव यांना निपुत्रिक म्हटले. ही टीका अंत्यत वाईट तर होतीच, पण १९६० साली महाराष्ट्र राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण झाल्यावर ती केली होती.अशी बोचरी टीका केली असतांनाही यशवंतराव यांनी एक चकार शब्द काढला नाही. त्यांनी एक फोन केला आणि अत्रेंना खुलासा करून म्हणाले, 'माझी पत्नी वेणू १९४२ च्या स्वातंत्र्य लढ्यात असताना तिच्यावर इंग्रजांनी लाठी हल्ला केला व त्यात तिचा गर्भपात झाला आणि गर्भाशय कायमचे निकामी झाले.'यशवंतराव हे सांगताना ना अत्र्यांवर रागावले; ना त्यांच्याबद्दल एकही अपशब्द काढला. मात्र त्यानंतर अत्रे थेट यशवंतरावांच्या घरी आले. अंत्यत भावनिक होत त्यांनी त्यांची व वेणूताई यांची माफी मागितली.वेणुताई अत्रेंना म्हणाल्या भाऊ त्यानिमित्ताने तरी घरी आलात.तेव्हा अत्रेंना अश्रू अनावर झाले होते आणि यशवंतरावांनी हसतमुखाने अत्रेंना माफ केले.ही यशवंतरावाची संस्कृती होती

आजच्या नेत्याची संस्कृती म्हणजे तुला चप्पलने मारतो, कानशिलात मारतो, कोथळा काढतो ,राडा ही आहे.

निष्कर्ष-महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर देशाच्या राजकारणातील एक सुसंस्कृत नेतृत्व म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांना ओळखले जाते. पक्षीय राजकारण, विरोधी राजकारण, सत्ता स्पर्धा करीत असतानाही त्यामध्ये नैतिकता जपण्याचा प्रयत्न त्यांनी आपल्या राजकीय जीवनात केला. राज्यकारभार करीत असताना लोकांचे हित,समाधान असा लोककल्याणाचा विचार राजकारणातही केला. लोकशाहीची स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता ही मूल्ये जपण्याचा त्यांनी जीवनभर प्रयत्न केला. निरोगी स्वरूपाचे समाजकारण राजकारणात राहूनही करता येते, याचे उत्तम उदाहरण म्हणून यशवंतराव चव्हाणांकडे पाहता येते. राजकीय जीवनामध्ये पक्षनिष्ठा, नेतृत्वाबद्दलची कृतज्ञता, विकासाचे राजकारण, कपटनीती मुक्त राजकारण, सभ्यपणे सत्तेचा वापर जनतेच्या कल्याणासाठी करणे, विरोधासाठी विरोध न करता विरोधी मतांचाहि आदर करणे, विधायक निर्णय घेणे, सर्वसमावेशक बेरजेचे राजकारण, समतोल विचारी वक्तृत्वशैली, सर्वसमावेशक भूमिका, वाचन प्रेम हे यशवंतराव चव्हाण यांच्या सुसंस्कृत राजकीय नेतृत्वाचे पैलू आहेत.आजच्या राजकीय नेत्यांना हे पैलू दिशादर्शक असे आहेत. भारतीय राजकीय अवकाशात वाढत चाललेले द्वेषाचे राजकारण, खालावलेली टीकेची पातळी, विरोधासाठी विरोध, धर्मांचा प्रभाव, जनतेच्या प्रश्नांकडे होणारे दुर्लक्ष यावर यशवंतराव चव्हाणांचा आदर्श दीपस्तंभासारखा आहे.

संदर्भ

१)चव्हाण यशवंतराव, २०१२,'कृष्णाकाठ', रोहन प्रकाशन, मुंबई
२) चव्हाण यशवंतराव,१९९२,'सह्याद्रिचे वारे' चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई
३) भोळे भा.ल., २००६,'यशवंतराव चव्हाण राजकारण आणि साहित्य', साकेत प्रकाशन, पुणे
४) भावे मधुकर, २००८, 'यशवंतराव ते विलासराव', मनोविकास प्रकाशन, पुणे
५) जाधव पंजाब, १९७०, 'यशवंतराव चव्हाण जीवन दर्शन', कर्मवीर प्रकाशन, पुणे
६) शेवते अरुण, १९९८,'कृष्णाकाठचा माणूस', ऋतुरंग प्रकाशन, मुंबई
७) कांबळे उत्तम, २०१२, यशवंतराव चव्हाण नव महाराष्ट्राचे शिल्पकार', सकाळ प्रकाशन, कोल्हापूर
८) पाटील विठ्ठलराव,१९९४, 'यशवंतराव चव्हाण विविधांगी व्यक्तिमत्व' साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
९) माने लक्ष्मण, २०१३,'यशवंतराव आठवणी आख्यायिका', ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई
१०) महानोर ना.धो.,१९८३, 'यशवंतराव चव्हाण', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
११) कायंदे पाटील,२०००, 'यशवंतराव चव्हाण', चैतन्य प्रकाशन, नाशिक
१२) जडणघडण, दिवाळी अंक २०१२, सह्याद्री प्रकाशन, पुणे
१३) लोकराज्य, मार्च २०१३

Solapur

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-2 Issue-1

NTERNATIONAL OURNAL of DVANCE and PPLIED ESEARCH

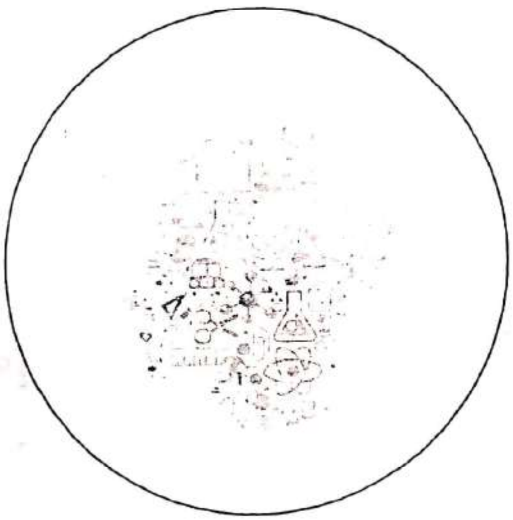

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

Laxmibai Bhaurao Patil Mahavidyalaya Solapur

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.1 Feb - 2022

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Emotional Stability among Teacher trainee of Educational Colleges **Dr. Kisan Jijaba Shinde**	1-4
2	Study of Social Adjustment of Sciences and Commerce Students **Dr. Atul Tanaji Lakade**	5-7
3	Usefulness Of 06 Weeks Physical Activity Training Programme On Flexibility Of Housekeeping Female **Dr. Sushant Tanaji Magdum**	8-10
4	Economics of Yoga **Prof Deshmukh S.K.**	11-12
5	Effect of Pranayama on Vital Capacity And Its Correlation With Performance In Sprint Event of Female Athelete **Dr. Kiran Tukaram Chokakkar**	13-14
6	A Geographical Study of Agricultural Productivity in Lower Sina Basin **Dr. Amar Wakade**	15-18
7	Sports & Physics **Dr. Dattatraya Mahadeo Birajdar**	19-20
8	Study of the problems of Teachers of Physical Education in the Covid-19 **Mr Mahadeo Sadashiv Waghmare , Prof. Dr. Anil Gahininath kamble**	21-23
9	Benefits of Yoga &Meditationduring pandemic **Dr.Umesh R. Sadegaonkar**	24-27
10	Physics in Sports – A survey **Jayashri Birajdar**	28-30
11	Indian Government Policy regarding Sports **Mr. Deshmukh Appasaheb Mallapa**	31-33
12	Study of the effect of interval training & circuit training on physical fitness of sports event in athletics for girls in the Laxmibai Bhurao Patil Mahila Mahavidyalaya, solapur **Mr. Jadhav B.G.**	34-36
13	Factors Affecting the Performance of College Girls Students in Sports of Rural Area **Mr. Rahul Dilipkumar Magdum**	37-38
14	Physical Education In Yoga And Fitness **Mrs. Gulnar Md. Hanif Harkare**	39-41
15	Contribution of Political leadership and Indian governments of sports Development **Prof. Patil Pramod Jagannath**	42-45
16	Benefits of Yoga in Sports Performance **Prof. Yamagekar Vikram Sayaji**	46-47
17	Effect of Interval Training on Development of Speed And Strength of Tribal Students of Telangana State **Pulla Raghuvaran**	48-49
18	Effect of Suryanamaskar on Trunk Joint Mobility of Teaching Faculty **Smita Mahadev Kumbhar**	50-52
19	Studies on importance of vegetables on rural sports player of Solapur district **Dr. Siddharth K. Murumkar**	53-54
20	Study of PHYSICAL FACTORS In Weightlifting Performance of State Level Weightlifters **Vishal U. Salunkhe**	55-60
21	The Geographical Study of Sports Facilities and Management in Solapur District of Maharashtra State **Dr. Ankush Shankar Shinde, Shri Sudhakar Kambale**	61-65
22	Physiological Benefits of Yoga in sports **Dr. Suhas D.Yadav**	66-69

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.1 Feb- 2022

Study of the effect of interval training & circuit training on physical fitness of sports event in athletics for girls in the Laxmibai Bhurao Patil Mahila Mahavidyalaya, solapur

Mr. Jadhav B.G.
Director of Physical Education Laxmibai Bhurao Patil Mahila Mahavidyalaya, Solapur

Introduction:

Physical Education is the part & parcel of education similarly; there is the weight-age to Physical fitness in life. Today we have noticed many changes in physical education. Some are conductive/ good & some bad. Critically, if we observe, it is found that there is tremendous change found in the attitude of players and parents. They think of the highest achievement Within a few months of practice & expected the excellent performance in the games. To win on high level it is needed to achieve the high quality skills and take the guidance based on scientific footing with continuous practice of games should be given importance. India, among other countries, has not the desirable progress *& the* achievement of players is not so for good. it is necessary for the development of sports & physical education to think the source of it. What are the reasons for these circumstances? there is requirement of critical study of it thousand years ago various kinds of game were not existed as play or game but as a skill in day to day life. The important factor the best achievement of city and town player's is the physical fitness. If it is studied scientifically there is the certainly of the development / progress in athletics. Player's should get the scientific training. Physical fitness does not enable the achievement of players but it saves time hard work required for the skills of training for games. Unless there is physical fitness. It will be the building built on weak base without it the practice in athletic games will be the drawback. When the player's come to know their supernatural. Qualities they will try their best in the games and use their abilities to get the grand success.

As the lecturer of physical education, he has made the planning and arrangement of games and also worked as an umpire. He has noticed the differences/ various experiences at city / inter collegiate / district National level. He has found the lack of physical fitness among the sports persons. Similarly, it is also important to have the need of the physical fitness of the players. This need is very important for a good player.

This survey based on the above things and it about physical fitness required to enhance the progress.

The need and importance of artical

1. There will be a good effect of Interval Training & Circuit Training on students from secondary schools.
2. It will be useful to hold the training camp of athletics for the Principal.
3. After giving the training of circuit and Internal Training & then taking the test of it for evaluation. The conclusions will be more useful.
4. The importance will be given for the fundamental physical fitness of students in town & city areas.
5. It will be beneficial for the games and physical fitness of players and also for the development of skills.

1. To enhance the performance of players in athletics. The Circuit Training and Internal training are the most important.

1. It is necessary to find the place of players at national & international levels of matches.
2. It is the most important to be the best (personal/group) for the guide.
3. It is very necessary for every child in the society to be a strong one.
4. It will be easy to guide the students.
5. To select the team, to make it the best one, it will be very easy method.
6. To know the physical fitness, this training method will be very useful.
7. The students will know their place on national and international level.

Objectives

1. To study the effects of Circuit Training and interval training on physical fitness.
2. To study the effects of training on performance in athletic competitions.

Laxmibai Bhurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

3. To develop the skills achieved by muscles and spinal nerves.
4. To develop the physical efficiency (Physical fitness)
5. To develop the proper habits or doing proper. To fulfill the needs of health at the present time and in future.
6. To develop al round personality.

Assumptions

- Interval Training & Circuit Training increases the strength of abdomen of muscles .
- Increase in the strength of muscles in shoulders.
- Students change the direction in motion speedily.
- The training bring the correctness in the movements of students.
- The students will do a good practice to increase the fitness of themselves, similarly, they will do various exercises that will be helpful to increase the endurance.
- There will be the minimum time and the best performance easily in any game. (Personal or group wise)
- The students have the power to do some action, using that power to do every action in a perfect way and correctly and to gain the more power.
- The students will always try to increase the agility in themselves.
- The students will do stretching and yogic exercises to increase the flexibility in themselves.
- The students will do continuous practice to increase the speed themselves.

Definitions of Important Terms :

1. Physical Fitness:

Ability of human body to make various movements. It is the ability of a person to do the work at any time with enthusiasm and without getting tired for a long period of time)

2. Internal Training (Mid Rest Training) :

It is given on the track way to run particular distance in particular time and take rest after some time and to run again and again and run fast means interval training.

3. Circuit Training :

It includes various kinds of exercises. (e.g. Rope skipping, spot running)

Exercises are done with the help of device or not. The devices are kept at particular distance and there is sequence of exercise to be done and repetition also be done. The exercises are done in sequence given period or they are done for maximum times depending on the potential of students, but there is not rest between two exercise.

1. Solapur District: The district has municipal place. Its implementation is done by the collector and the police commissioner appointed by the state government.
2. Secondary School : The students learning a from 5th to 10th class in any education institute Zilla Parishad, Nagar Parishad, Nagarpalika, Grampanchayat are secondary schools student's and the institutions are secondary schools.
3. Students: In educational process, students, the most important factor to bring the changes in the behavior, Students get the knowledge through learning process.
4. To run the short distance : It include the following types of running 100m, 200m, 400m, 110 hurdle.

Athletics Games :

These are played on the track or by the side of it. It has two types.

1. Track events 2. Field events

1. Track events are divided in to three types

a) Sprints : 100 mtrs to 400 mtrs.

b) Middle distance : 800 mtrs to 1500 mtrs.

c) Long distances : more than 3000 mtrs marathon run.

2. Fields events : Fields events are grouped in to three ways

a) Types of Jump Long : jump , High jump, Triple jump, Pole Vault.

b) Types of throwing : Shot put, Javelin Throw, Hammer throw discuss throws.

c) Relay & walking : Decathlon, Haptathalon, Marathon etc.

Sample

In this research the students of LBPM college will be selected for training.

From LBPM college 25 girls .

Bibliography

1. Sripad Jarde. The History of Physical Education Part : 1. Kolhapur : Chandrama Publication.

Mr. Jadhav B.G.

February-2022 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue 287

Multidisciplinary Issue

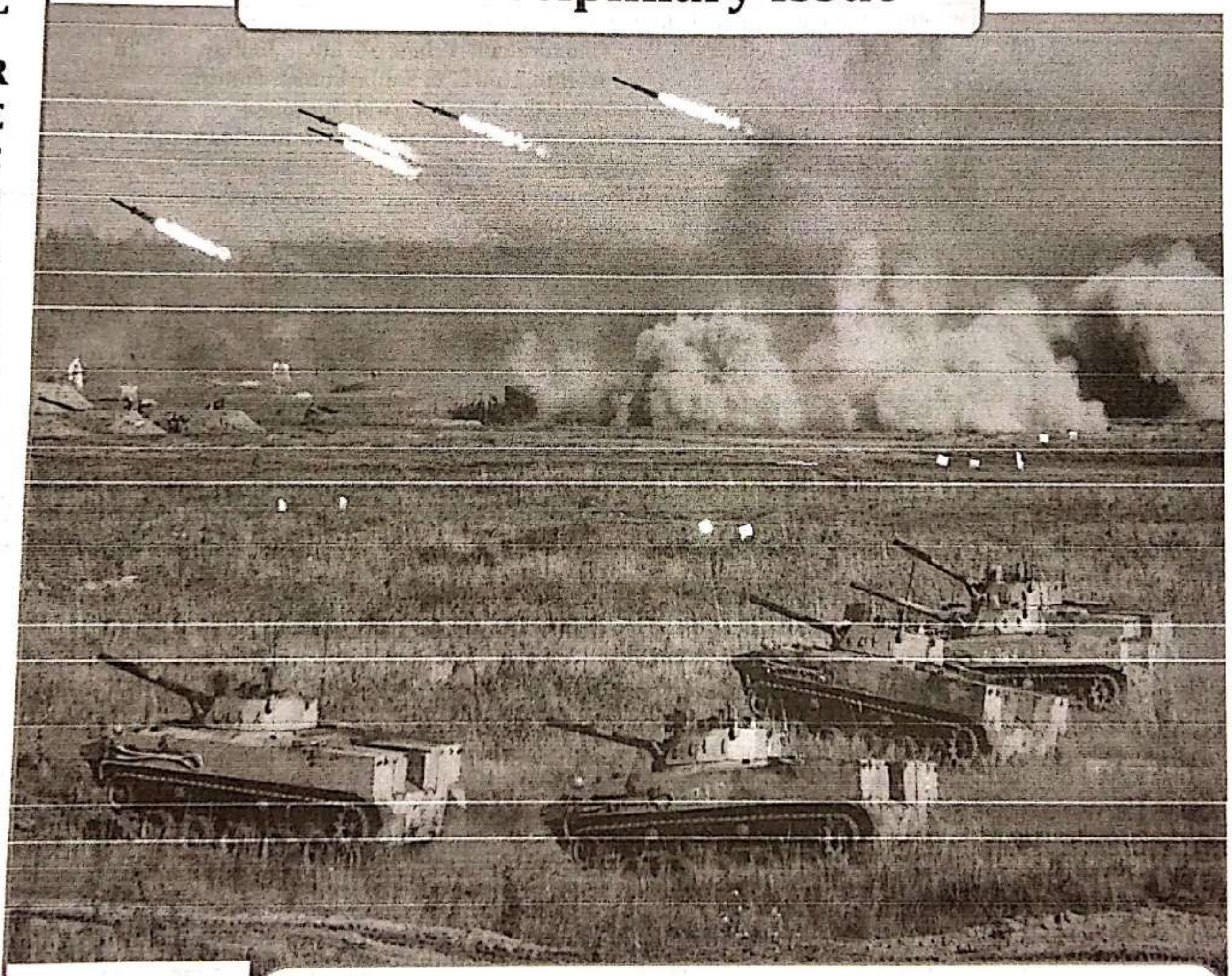

RESEARCH JOURNEY

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
	English Section		
01	Information about Prehistoric Art in Central India at Bhimbetka	Dr. Pravin Chavan	05
02	Feelings of Isolation and Loss in Jhumpa Lahiri's *'When Mr. Pirzada Came To Dine'*	Sahebrao Kamble	12
03	Friendship and Love Life in Chetan Bhagat's *'Five Point Someone : What Not To Do At IIT'*	Vinayak Khot	15
04	Colonialism, Economics and Museums in Maharashtra	Dr. Ashwinkumar Rathod	18
05	Dalit Literature : A Voice of Revolt	Dr. Rajendra More	23
06	Performance Evaluation Study to Improve Efficiency of Effluent Treatment Plant in Automobile Industry	Chandrakant Yelam, Shridhar Jadhav, Abhijit Thorat & Sanjaykumar Thorat	26
07	Fluoride Comparative Study of Nagzari Lake, Loni Lake with Penganga River of Kinwat Taluka, Nanded District (M.S.)	Dr. Anand Bhalerao	32
08	A Correlational Study between Change Proneness and Psychological Well-Being among Organic Agricultural Population (N-150)	Deepa Naik	37
09	Study of Spider Fauna from the Cotton Fields of Vitala Village Near Wardha River Pulgaon, India	Dipti Kadu	43
10	Is Mobile based Applications a Possible Soulution to Tackle the Mental Health Challenges among Uniformed Forces : A Scoping Review	Dr. Vinod Gajghate	48
11	Study of Love Marriage Male and Arranged Marriage Male on Expectations from the Life Partner	Dr. Sarika Kshirsagar	54
12	Teacher's Effectiveness in COVID 19	Dr. Ramesh Nikam	59
13	Current Status of Online Teaching and Learning During Lockdown Period in Maharashtra	Dr. Anand Shinde	66
14	Ensuring Effective Online Teaching	Dr. Lakshmi Muthukumar	73
15	Significance of Canal Irrigation on Changes in Cropping Patterns	Dr. Ankush Doke	78
16	Values among Working Women and Non-Working Women	Dr. C. P. Labhane, Anil Sawale	83
17	Importance of Online Banking in Indian Economy	Prof. Yuvraj Jadhav	88
18	Bank Loan Disbursement to Self Help Groups through Karnataka Sahakara Sindhu	Dr. Nirmala J.	92
19	A Correlational Study between Environmental Attitude and Occupational Stress among Conventional Farmers (N-150)	Deepa D. Naik	101
20	Integrated Watershed Development in Northeastern Parts of (Raver Taluka) Dist: Jalgoan, Maharashtra : An Overview	Dr. K. H. Nehete	106
	हिंदी विभाग		
21	भारतीय काव्य में सांस्कृतिक जीवन मूल्य	डॉ. वाल्मीक सूर्यवंशी	109
22	आधुनिकयुग में भारतीय नारी के आदर्श	डॉ. विमुखभाई पटेल	112
23	स्त्री विमर्श के परिप्रेक्ष्य में 'निर्मला'उपन्यास	डॉ. सरला तुपे, डॉ. सुजाता लामखडे	116
24	महिला सशक्तीकरण और पंचायती राज : एक अध्ययन (उत्तराखंड के विशेष संदर्भ में)	डॉ.शिखा जैन	120
25	'मुझे चाँद चाहिए' उपन्यास में मध्यवर्गीय परिवार	डॉ. सन्मुख मुच्छटे	127

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

Current Status of Online Teaching and Learning During Lockdown Period in Maharashtra

Dr. Anand Dnyaneshwar Shinde
Associate Professor,
Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya, Solapur.
Mobile No. 9763631990
Email Id – adshinde111@gmail.com

Abstract :

Because of COVID-19 situation, most of the schools have resorted to online teaching as they want to continue their education even though the schools were closed. The learning that is done through the internet is called as online education. Teachers have to work hard to teach online. This preparation takes much longer than the usual actual classroom teaching. Both teachers and students need to know the various tools and methods of online teaching and learning. They should also be able to use it effectively. The researcher wants to know that how teaching and learning is going on in this lockdown period and what problems come up in it. So the researcher has chosen the presented research problem.

Researchers have chosen the survey method to study the current status of online teaching- learning in the lockdown period. In this research, a total of 42% districts of Maharashtra have been selected by relevant sample selection method. Also, a total of 116 teachers from selected districts have been selected through relevant sample selection method. An online questionnaire is used to obtain information regarding research. Research conclusions have been drawn by analyzing the information obtained with the help of appropriate statistical tools. The present research shows that the majority of teachers have taught online during the lockdown period. Also, there is some degree of student participation in online teaching, some degree of understanding of students, teachers use various tools, methods and approaches for online teaching and there are many difficulties in online teaching-learning.

Key words: Corona virus, lockdown, online teaching-learning etc.

Introduction :

Because of COVID-19 situation, most of the schools have resorted to online teaching as they want to continue their education even though the schools were closed. The learning that is done through the internet is called as online education. This education can take place in any place where internet is available. So students can stay at home safely without going to school. But, in order to do such online teaching, it is necessary to train the teachers first. Parents and students should also be made aware of online learning. The method of teaching in a real school classroom and the method of online teaching cannot be the same. Since the educational environment is different in both cases, the method of teaching should be different. Otherwise, teaching will not be able to engage students and it will not be effective.

Online learning is given in mixed method of asynchronous and synchronous. Asynchronous online teaching is not eyewitness; it's prerecorded. In this method, making PowerPoint presentations or videos themselves, animations, pictures, selected, useful videos, can explain a concept. The synchronous method consists of live transmission; but it is not like a lectures taken one after another in schools. Because it is not at all appropriate. To discuss with the students, to dispel their doubts or to boost their morale from using the appropriate amount of synchronous method to interact with of the week, online teaching should be done for a limited time.

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

There are many benefits to aspiring online teaching. One is that students can study at their own pace. They can use a variety of educational materials frequently. So the study is much better and it stays in mind. You can ensure the active participation of the students by allowing them to do various interesting activities or activities to learn how a learned concept is used in daily life and get timely response from the teachers. Another great advantage is that it does not have time constraints! Almost all schools have students of different economic levels. Not everyone has a computer or laptop at home. Smartphones can also be one in the family. If there is asynchronous teaching in such a situation, parents can decide at what time it is possible to give the child a smartphone or laptop for study at their convenience. Such teaching was convenient even in the homes of siblings. Conversely, if viewed or broadcast live, Internet connectivity issues may arise.

Teachers have to work hard to teach online. This preparation takes much longer than the usual actual classroom teaching. You need more to adopt a new teaching method, practice to work on internet and some skills to use it. Teacher should leave behind the role of teacher and act as a mentor, he should be prepared to take the role of assistant of students while standing in the classroom, without giving lectures to the students while standing in front of the camera, by making educational materials that can keep the students happy with new activities. Teaching-learning should be done with the active participation of the students. Such materials can be found in a learning management system such as, Microsoft Teams, Google Classroom, etc. Through this, students can download it and pass it on to teachers through homework.

For small villages where there is no internet facility, educational programs can be accessed through media such as radio and television. The state government has created educational apps like Diksha app, students can take advantage of this by downloading this app on their smartphones. Online learning can be student-centered and lead them to self-study. However, actual teacher-student interaction cannot take place here. This can only be useful if the student is self-motivated and takes responsibility for his own learning. In addition, the student's family members and the student himself should be aware of the technique of handling such devices. Some homes do not have such an atmosphere. Therefore, especially in the case of school education, it is better to use online teaching as a supplement to actual teaching, instead of looking at it as a teaching actual alternative to it. So the researcher undertook the present research problem to see what is the current status of online teaching and learning in Maharashtra.

Need & Importance of the research:

Last year, it is time for many countries to close the country for about three to six months. It's time to dump her and move on. In such a situation many people are stranded away from their homes in different provinces. The increasing prevalence of corona has made a huge difference in the lifestyle of many peoples. The working class who work eight hours a day in the office, today sit in one place at home and work from bored under the name of work from home. The same is true of school-college children. Having been confined at home for the last several months, they have started to feel uncomfortable at home and due to the lockdown, the school and college will not open and now they have to stay at home and study online. The online revolution in education has started and it is not possible to say how far it will go. You have to sit in front of computer and mobile for hours to get online education. Moreover, the problems of the network are facing the students. Even if the mobile network is good in the city, what about the students living in the village? Even if the children of the rich can afford online education, will the poor students drop

Solapur

20. Physical facilities (e. g. mobile, laptop, desktop) and internet connectivity required for online teaching are available to some extent to 39.7% students, 33.6% students have limited access and 17.2% students have adequate access.
21. The online teaching-learning system has some support from 40.5% of parents, a small amount of support from 27.6% of parents and a large amount of support from 12.1% of parents.
22. The online teaching-learning system is largely supported by 46.6% of schools, colleges or management, some support from 29.3% by schools, colleges or management, and a small amount of support 5.3% by schools, colleges or management.
23. According to 96.6% of the teachers, they did not get any help from the government for online teaching and learning, while according to 3.4% of the teachers, they got help from the government for online teaching and learning.
24. For online teaching and learning, 75.9 % of the teachers think that the government should provide financial assistance for physical facilities (e. g. mobile, laptop, desktop) and internet connectivity to the students. The 67.2% of the teachers think that training should be arranged for the school, the 66.4% of teachers think that financial assistance should be provided for physical facilities (e. g. mobile, laptop, desktop) and internet connectivity etc. The 61.2% of teachers think that various methods of online assessment should be explored through knowledge, and the 43.1% of teachers think that independent T. V. channel should be arranged for teaching.
25. The 33.6% of teachers are of the opinion that the online teaching-learning system is not very effective and there are many problems in it. The 31% of teachers think that this system should be used to some extent even if the schools are actually reopened and the 16.4% of teachers feel that the online teaching-learning system will not be used or will not exist last.

Recommendations of the research:

1. All the teachers should receive training in online teaching and learning.
2. The school-college administration and the government should provide training facilities to the teachers in the field of online teaching and learning.
3. Teachers should use a wide range of tools, methods and platforms in the context of online teaching and learning.
4. Teachers, parents and school-college administration should make efforts to increase the participation of students in online teaching and learning.
5. For online teaching and learning, the government provides physical facilities (e.g. mobile, laptop, desktop) and internet connectivity to the students. Arrangements should be made to make it available.
6. This system should be used to some extent even if the schools are actually reopened by removing the problems in the online teaching and learning system.

Bibliography:

1. Gupta Vineet. Medicine, Vol. 100(7), January. 2021, (Students' perception of online learning during the COVID-19 pandemic: A survey study of Polish medical students by Mr. Baczek, Michal & others), pp 1-6.

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue - 287 : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
February-2022

2. Tatnall Arthur. Education and Information Technologies, Vol. 26(3), April. 2021, (Impact of online classes on the satisfaction and performance of students during the pandemic period of COVID 19 by Gopal, Ram & others. (2021), pp 1-26.
3. Simon, Edwige. (2012), The impact of online teaching on higher education faculty's professional identity and role of technology: The coming of age of the virtual teacher. Ph. D. Dissertation, University of Colorado. pp 1-281.
4. Human Resource Management Academic Research Society, IJARBSS. Vol. 11(7), July. 2021, (Online Learning During Ongoing Covid-19 Pandemic: A Survey of Students' Satisfaction by Shahid, N. A. N. & others, pp 924-937.
5. Mutlu Cukurova. British Journal of Educational Technology. Vol. 52. May. 2021, (Students' experience of online learning during the COVID-19 pandemic: A province-Wide survey study by Yan, Lixiang & others), pp 2038-2057.
6. आरोग्य शिक्षण संचालक. (२०२०), कोविड – १९ (नवीन करोना विषाणू आजार-nCov) माहिती पुस्तिका, राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग प्रकाशन पुणे. पान नं. १-१४.
7. विद्वांस, पूर्णा.- ऑनलाईन अध्ययन परिणामकारकच हवे. महाराष्ट्र टाइम्स, पुणे एडिशन, जुलै २७, पान. नं. २.
8. राठोड, आर. डी. - ऑनलाईन शिक्षण, तुम्हाला काय वाटते?. नवशक्ती, ठाणे एडिशन, एप्रिल १, पान. नं: ४.
9. Vidvans Purna. - Online study should be effective, https://maharashtratimes.com/editorial/article/online-study-should-be effective/articleshow/77183772.cms, Retrieved on April 15, 2021, Time 19.15.
10. Rathod R. D. – What you think about online education, https://www.navshakti.co.in/online-learning-what-do-you-think/, Retrieved on April 15, 2021, Time 19.00.
11. Barmade Vaibhav, CoronaVirus Information in Marathi, https://www.majhimarathi.com/coronavirus-information/, Retrieved on April 15, 2021, Time 20.00.
12. Health Education Director, Booklet Combine 1 cdr, https://arogya.maharashtra.gov.in/pdf/Booklet.pdf, Retrieved on April 15, 2021, Time 20.00.

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

Peer reviewed Journal Impact Factor:7.265 ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

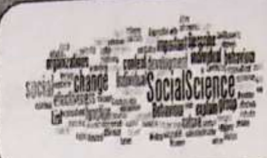

Multidisciplinary International Level Referred Journal

February-2022 Volume-13 Issue-7

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

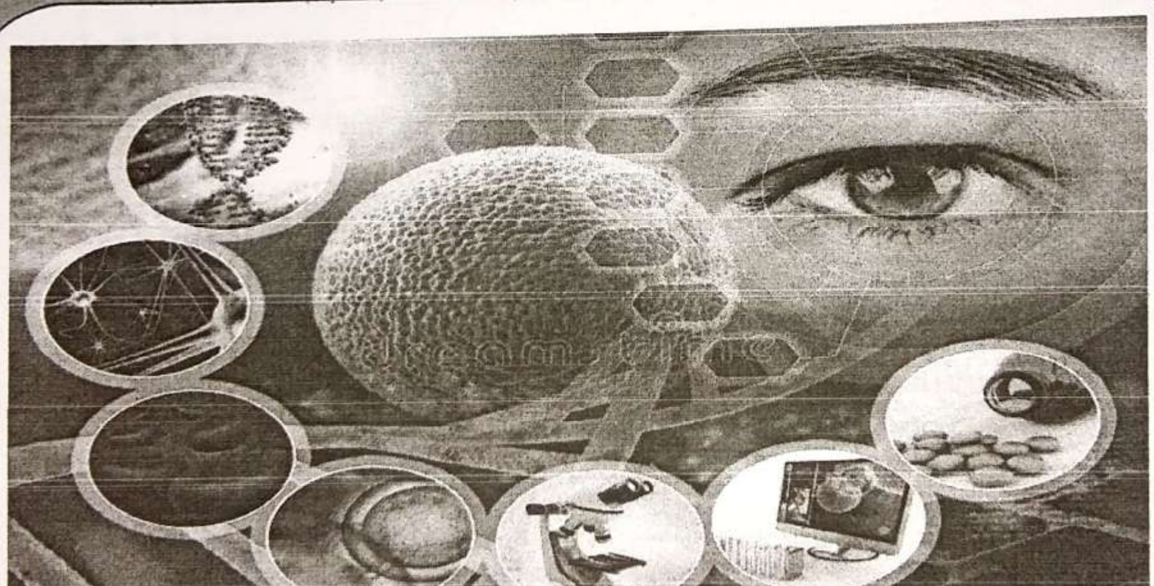

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Solapur

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, February-2022, Volume-13, Issue-7

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	डिजिटल केंद्रीय अर्थसंकल्प- २०२२ : एक समष्टी अध्ययन सतीश अशीनाथ गोंडे	1-3
2	कोविड -१९ चा भारतीय अर्थकारणावर झालेल्या परीणामांचा अभ्यास : विशेष संदर्भ सन २०६-१७ ते २०२०-२१ डिके विनोद रमेश	4-9
3	राजर्षी शाहू महाराज व त्यांचे समाजसुधारणेचे विचार व कार्य प्रा. भुरके नागोराव संभाजी	10-12
4	आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे बदलते स्वरुप प्रा.विलासराव लवटे	13-15
5	शिवराम जानबा कांबळे यांचे अस्पृश्योध्दाराचे कार्य डॉ. प्रदीप मोहन कांबळे	16-18
6	कोविड 19 ' कालावधीत इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांना बीजगणितातील बहुपदी आशयासाठी ऑनलाइन अध्यापनाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास. डॉ प्रतिभा सदाशिव देसाई	19-23
7	२१ व्या शतकातील लक्ष्मण माने यांच्या वैचारिक साहित्यातून सामाजिक सांस्कृतिक व शैक्षणिक मूल्यविचार डॉ. एम. के. शिंदे	24-26
8	महाराष्ट्र राज्यातील नगरपंचायत निवडणुकीत महिलांचा सहभाग एक सामाजिक न्याय २०२१-२२ डॉ.संजय भास्कर तायडे	27-29
9	कृषि उत्पन्न बाजार समिती : कायदा व कार्ये प्रा. डॉ. बोर्डे जी. डी , मनिषा कृ. गोरडे	30-31
10	कोव्हिड - 19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम एम. आर. हिवाळे, डॉ. एस. आर. चव्हाण	32-34
11	विद्यासागर नौटियाल के साहित्य में आँचलिकता डॉ. प्रशांत नलावडे, प्रा. अमोल मोरे	35-37
12	राजकीय नेतृत्व व लोकशाहीत नागरिकांची भूमिका अनिल निवृत्ती डगळे	38-42
13	डांग जिले में प्राकृतिक संसाधनों के प्रबंधन के माध्यम से आदिवासी लोगों के सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन में स्वैच्छिक संगठनों के योगदान पर एक अध्ययन। श्री. भाग्यवान सोलंकी, डॉ. दीपकभाई भोये	43-45
14	कोविड – १९ चा भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम Diwate Priyanka Sahebrao	46-48
15	भारतातील कृषि मालाच्या किमान आधारभूत किंमती व उत्पादन खर्चाचा अभ्यास प्रा. डॉ. शिंदे .व्ही.जी , प्रा.ए.आर.दिघे	49-53
16	दलित कवयित्रींच्या कवितेतील 'माय' डॉ. रोहिणी सुधाकर जोशी	54-57

Solapur

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, February-2022, Volume-13, Issue-7

राजर्षी शाहू महाराज व त्यांचे समाजसुधारणेचे विचार व कार्य

प्रा. भुरके नागोराव संभाजी

लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रस्तावना : महाराष्ट्राच्या इतिहासामध्ये अनेक समाज सुधारक झाले आहेत. पण आपल्या शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक कार्याद्वारे बहुजन समाजाला जागृत करून त्याची सार्वांगिण क्षेत्रात प्रगती घडवून आणणारे प्रजाहितदक्ष छात्रपती शाहू महाराज होत. विचारपूर्वक स्विकारलेले सामाजिक व राजकिय तत्वाध्याबातीत कोणतीही तोडजोड न करता त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी आवश्यक असलेले असामान्य धैर्य हे शाहू महाराजांच्या जवळ होते. या कार्यामुळेच त्याचे केवळ कोल्हापूर संस्थानापूरते मर्यादित न राहता महाराष्ट्राबरोबर देशात लोकप्रिय झाले.

राजर्षी शाहू महाराज यांचा जीवन परिचय : शाहू भोसले (जून २६, इ.स. १८७४ – मे ६, इ.स. १९२२), छत्रपती शाहू महाराज, राजर्षी शाहू महाराज, कोल्हापूरचे शाहू व चौथे शाहू नावाने प्रसिद्ध, हे एक भारतीय समाजसुधारक व कोल्हापूर संस्थानाचे छत्रपती (इ.स. १८८४-१९२२ दरम्यान) होते. ब्रिटिश राजसत्तेच्या काळामध्ये सामान्य जनतेला न्याय मिळवून देण्यासाठी व बहुजन समाजाच्या सामाजिक उन्नतीसाठी या काळामध्ये शाहू राजांनी प्रयत्न केले, सामाजिक परिवर्तनाला गती प्राप्त करून दिली सनातनी वर्गाच्या विरोधाला न जुमानता त्यांनी दलित (अस्पृश्य) व मागासवर्गीय समाजाच्या विकासासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावली. महाराष्ट्राला तीन प्रमुख समाजसुधारकांचा वैचारिक वारसा लाभला असल्यामुळे या राज्यास "फुले-शाहू-आंबेडकरांचा महाराष्ट्र" असे म्हणतात शाहू महाराजांचा जन्म २६ जून इ.स. १८७४ रोजी कागल येथील घाटगे घराण्यात झाला. त्यांचे मूळ नाव यशवंत, त्यांच्या वडिलांचे नाव जयसिंगराव (आप्पासाहेब) तर आईचे नाव राधाबाई होते. पत्नी कोल्हापूर संस्थानाचे राजे चौथे शिवाजी महाराज यांच्या मृत्यूनंतर राजधराणे त्यांच्या पत्नी आनंदीबाई यांनी १७ मार्च १८८४ रोजी यशवंतरावांना दत्तक घेतले, व 'शाहू' हे नाव ठेवले. सन १८८९ ते १८९३ या चार राजत्रीदवाक्य वर्षांच्या कालखंडात धारवाड येथे शाहू महाराजांचा शैक्षणिक आणि शारीरिक विकास झाला. शिक्षण चालू असतानाच १ एप्रिल १८९१रोजी बडोद्याच्या गुणाजीराव खानविलकर यांच्या लक्ष्मीबाई या मुलीशी शाहू विवाहबद्ध झाले. या वेळी त्यांचे वय १७ वर्षांचे होते आणि लक्ष्मीबाई वय १२ वर्षांहून कमी होते. २ एप्रिल १८९४ रोजी त्यांचा राज्यारोहण समारंभ झाला. राज्याभिषेक झाल्यानंतर इ.स. १९२२ सालापर्यंत म्हणजे २८ वर्षे ते कोल्हापूर संस्थानाचे राजे होते.

राजर्षी शाहू महाराज बालपण आणि शिक्षण :

इ.स. १८८५ मध्ये त्यांना शिक्षणासाठी राजकोट येथे पाठविण्यात आले. तेथे त्यांनी चार वर्ष शिक्षण घेतले. त्यानंतर ते कोल्हापूरला परतल्यावर धारवाड येथे शिक्षणासाठी गेले. तेथे सर एस. एम. फ्रेजर यांच्या मार्गदर्शनाखाली राज्यकारभार, इतिहास, इंग्रजी भाषा इत्यादी विषयांचे शिक्षण घेतले. धारवाड येथे शिक्षण घेत असतानाच लक्ष्मीबाई यांच्याबरोबर एप्रिल १८९१ रोजी शाहू महाराजांचा विवाह झाला. शिक्षणक्रम संपल्यानंतर वयाच्या विसाव्या वर्षी २ एप्रिल १८९४ रोजी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानच्या राज्यकारभाराची सूत्रे हाती घेतली.

छत्रपती शाहू महाराजांच्या कार्याची सुरुवात :

छत्रपती शाहू महाराजांनी अनेक उल्लेखनीय कामे केली सता व अधिकारांचा उपयोग संस्थानमधील सामान्य जनाध्या हितासाठी करण्याचा प्रयत्न केला. जाती संस्थेमुळे सामाजिक विषमता निर्माण झाली होती ती दूर करून दुर्बल घटकांना न्याय मिळावा यासाठी बहुजन समाजाचे नेतृत्व स्विकारले. २ एप्रिल १८९४ रोजी अधिकार ग्रहण करताना महाराजांनी आमचे प्रजाजन सदा सुखी व संतुष्ट असावेत. या हिताची एकसारखी अभिवृध्दी होवो, यासाठी सर्वोच्या उज्वल राजनिष्ठेची व सहकार्याची आम्हाला आवश्यकता आहे असे जाहीर केले. यातूनच महाराजांच्या मनात प्रजाजनाविषयी कावळा आहे हे स्पष्ट होते.

छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य :

छत्रपती शाहू महाराजांच्या एकूण कार्यात त्यांचे शैक्षणिक कार्य अतिशय महत्वाचे आहे. सामाजिक सुधारणेत शिक्षणाला महत्वाचे स्थान दिले. त्याकाळी बहुजन समाजात मैट्रिक उत्तीण झालेली संख्या अल्प होती. खेडयात शाळा सल्यामुळे बहुजन समाजावर अज्ञानाचा व अपश्रध्देचा प्रभाव होता. अशा बहुजन समाजात ज्ञानाची ज्योत प्रचालित करण्याचे काम शाहू महाराजांनी केले. प्राथमिक शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत सोय उपलब्ध

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

February-2022

E-ISSN – 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue 287

Multidisciplinary Issue

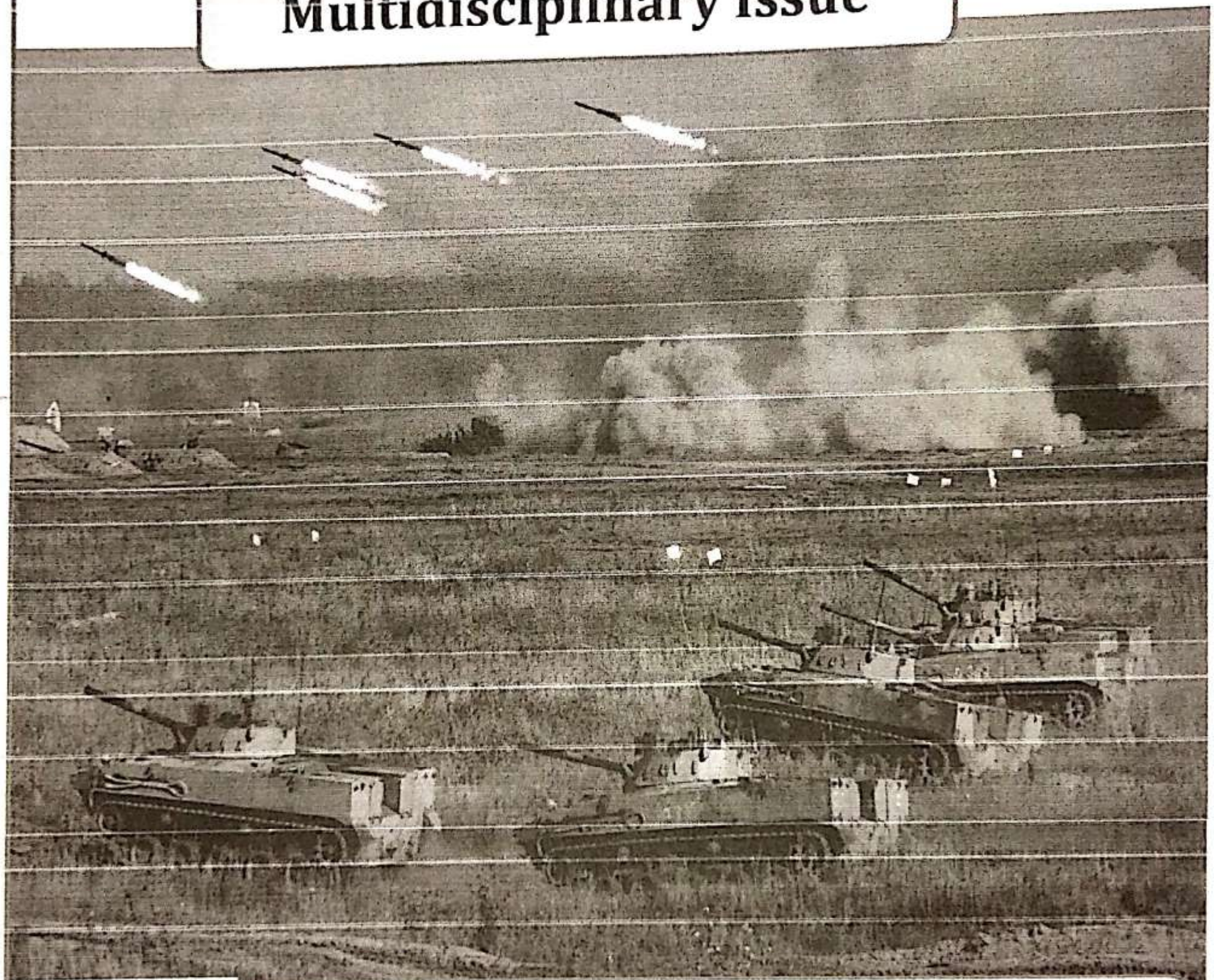

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Solapur

February-2022 E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue-287

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible, answerable and accountable for their content, citation of sources and the accuracy of their references and bibliographies/references. Editor in chief or the Editorial Board cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights. Any legal issue related to it will be considered in Yeola, Nashik (MS) jurisdiction only.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : **www.researchjourney.net**

***Cover Photo :** Rasia's attack on Ukrain (Source-Internet)

Price : Rs. 1000/-

© All rights reserved with the authors & publisher

Solapur

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, **Nashikroad (English)**
Dr. Gajanan Wankhede, **Kinwat (Hindi)**
Mrs. Bharati Sonawane, **Bhusawal (Marathi)**
Dr. Rajay Pawar, **Goa (Konkani)**

Co-Editors -

- **Prof. Mohan S. -** Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- **Prof. Milena Brotaeva -** Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- **Dr. R. S. Sarraju –** Center for Translation Studies, University of Hydeabad, **Hydrabad, India**
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh-** King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre -** Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Shailendra Lende -** R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar -** BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. **[M.S.] India**
- **Dr. R. R. Kazi -** North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Prof. Vinay Madgaonkar -** Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik -** Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh -** Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh -** N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sanjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari **[M.S.]**
- **Prof. Vijay Shirsath-** Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.] India**
- **Dr. P. K. Shewale -** BoS Member (SPPU), MGV's LVH College, Panchavati-Nashik **[M.S.] India**
- **Dr. Hitesh Brijwasi -** Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sandip Mali -** Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.] India**
- **Prof. Dipak Patil -** S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.] India**
- **Prof. K. M. Waghmare -** Librarian, Anandibai Raorane College, Sawantwadi **[M.S.] India**
- **Prof. Vidya Surve-Borse-** MGV's LVH Arts, Sci. & Com.College, Panchavati-Nashik **[M.S.] India**

Advisory Board -

- **Dr. Marianna Kosic -** Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare -** Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar -** Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur -** Chairman, BoS, Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman -** Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde -** Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare -** Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- **Dr. J. S. More -** BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile -** BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar-** BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali,** HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare -** Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar -** M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

Laxmibai Bhaurao Maharshi Mahavidyalaya Solapur

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
	English Section		
01	Information about Prehistoric Art in Central India at Bhimbetka	Dr. Pravin Chavan	05
02	Feelings of Isolation and Loss in Jhumpa Lahiri's '*When Mr. Pirzada Came To Dine*'	Sahebrao Kamble	12
03	Friendship and Love Life in Chetan Bhagat's *'Five Point Someone : What Not To Do At IIT'*	Vinayak Khot	15
04	Colonialism, Economics and Museums in Maharashtra	Dr. Ashwinkumar Rathod	18
05	Dalit Literature : A Voice of Revolt	Dr. Rajendra More	23
06	Performance Evaluation Study to Improve Efficiency of Effluent Treatment Plant in Automobile Industry	Chandrakant Yelam, Shridhar Jadhav, Abhijit Thorat & Sanjaykumar Thorat	26
07	Fluoride Comparative Study of Nagzari Lake, Loni Lake with Penganga River of Kinwat Taluka, Nanded District (M.S.)	Dr. Anand Bhalerao	32
08	A Correlational Study between Change Proneness and Psychological Well-Being among Organic Agricultural Population (N-150)	Deepa Naik	37
09	Study of Spider Fauna from the Cotton Fields of Vitala Village Near Wardha River Pulgaon, India	Dipti Kadu	43
10	Is Mobile based Applications a Possible Soulution to Tackle the Mental Health Challenges among Uniformed Forces : A Scoping Review	Dr. Vinod Gajghate	48
11	Study of Love Marriage Male and Arranged Marriage Male on Expectations from the Life Partner	Dr. Sarika Kshirsagar	54
12	Teacher's Effectiveness in COVID 19	Dr. Ramesh Nikam	59
13	Current Status of Online Teaching and Learning During Lockdown Period in Maharashtra	Dr. Anand Shinde	66
14	Ensuring Effective Online Teaching	Dr. Lakshmi Muthukumar	73
15	Significance of Canal Irrigation on Changes in Cropping Patterns	Dr. Ankush Doke	78
16	Values among Working Women and Non-Working Women	Dr. C. P. Labhane, Anil Sawale	83
17	Importance of Online Banking in Indian Economy	Prof. Yuvraj Jadhav	88
18	Bank Loan Disbursement to Self Help Groups through Karnataka Sahakara Sindhu	Dr. Nirmala J.	92
19	A Correlational Study between Environmental Attitude and Occupational Stress among Conventional Farmers (N-150)	Deepa D. Naik	101
20	Integrated Watershed Development in Northeastern Parts of (Raver Taluka) Dist: Jalgoan, Maharashtra : An Overview	Dr. K. H. Nehete	106
	हिंदी विभाग		
21	भारतीय काव्य में सांस्कृतिक जीवन मूल्य	डॉ. वाल्मीक सूर्यवंशी	109
22	आधुनिकयुग में भारतीय नारी के आदर्श	डॉ. विमुखभाई पटेल	112
23	स्त्री विमर्श के परिप्रेक्ष्य में 'निर्मला'उपन्यास	डॉ. सरला तुपे, डॉ. सुजाता लामखडे	116
24	महिला सशक्तीकरण और पंचायती राज : एक अध्ययन (उत्तराखंड के विशेष संदर्भ में)	डॉ.शिखा जैन	120
25	'मुझे चाँद चाहिए' उपन्यास में मध्यवर्गीय परिवार	डॉ. सन्मुख मुच्छटे	127

Laxmibai Bhaurao Mahila Mahavidyalaya Solapur

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal | E-ISSN : 2348-7143
Issue - 287 : Multidisciplinary Issue | February-2022
Peer Reviewed Journal

प्राचीन चीन संस्कृतीमधील समाज जीवन

प्रा. एस. एस. मारकवाड
सहाय्यक प्राध्यापक,
इतिहास विभाग
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर
मोबा. क्र . ९७६३४१००८७
ई-मेल: santosh.marakwad1@gmail.com

चीन हा देश त्याची लोकसंख्या, भू-विस्तार, संस्कृतीचे प्राचीनत्व आणि इतिहासातील सातत्य या दृष्टींनी जगात वैशिष्ट्यपूर्ण देश आहे. आशिया खंडातील मोठा भू-प्रदेश व्यापलेला या खंडप्राय देशाचे हवामान आणि भू-रचना सर्वत्र सारखी दिसून येत नाही. अत्यंत थंड हवामानाचा उत्तरेकडील टापू , दक्षिणेकडे उष्ण कटिबंधातील हवामान, नद्यांची सुपीक खोरी, डोंगराळ प्रदेश, वैराण वाळवंटे आणि पठारे अशी विविधता आढळून येते. या भौगोलिक परिस्थितीचा चीनच्या संस्कृतीवर परिणाम झालेला आहे. विशेषत: दक्षिणेकडील हिमालय, पूर्वेकडील प्रशांत महासागर आणि उत्तरेस गोबींचे वाळवंट या नैसर्गिक बंधनांनी चीनला जगापासून अलिप्त ठेवले आहे. सिक्यांग, यांगेत्सी, होऊँगहो या तीन नद्यांच्या काठी चीनची प्राचीन संस्कृती निर्माण झाली.

पश्चिमेकडून अतिशय पुरातन काळी चिनमध्ये आलेल्या मंगोलियन वंशाच्या समाजाने चिनी संस्कृती निर्माण केली आहे. खुजा बांधा, चपटे नाक, उभट चेहरा, दाट केस, डोळ्यांची तिरकट रचना अशी काही लक्षणे चिनी माणसातही दिसून येतात. प्राचीन काळी नैसर्गिक तटबंदींनी या देशाचे संरक्षण केलेले असल्यामुळे या देशात फारसे वंशमिश्रण आढळून येत नाही.

प्राचीन इजिप्तप्रमाणे चीनमध्ये इतिहासाचे फारसे अवशेष आढळून येत नसले तरी चिनी लोकांनी आपल्या इतिहासाचे वर्णन फार पूर्वीपासून केलेले आहे. चिनी दंतकथेप्रमाणे चीनच्या इतिहासाची सुरवात तेरा दैवी सम्राटांच्या अठरा हजार वर्षांच्या कारकिर्दीत झाली. चिनी पुराणांत ख्रिस्तपूर्व ३००० पासून असलेल्या अनेक सम्राटांची नावे आढळून येतात.[१] याकाळात सुवर्णयुग होते अशी दंतकथा आहे. तर पाश्चात्य विद्वानांच्या मते साधारणपणे इ.स. पूर्व १000 च्या सुमारास चिनी संस्कृती समृद्ध झालेली असावी. चिनी पुराणांमध्ये फू झी (Fu Hsi सामान्यत: इ.स.पूर्व २८५२) हा पहिला सुसंस्कृत सम्राट तर त्यानंतर आलेला शेन नुंग (Shen Nung) हा कर्तबगार होता. या सम्राटांनी चिनी जनतेला सुसंस्कृत आणि समृध्द जीवन देण्याचा प्रयत्न केला.

यानंतर साधारणत: इ. स. पूर्व २३५७ च्या सुमारास दुसऱ्या ऐतिहासिक कालखंडास सुरवात झाली. इआओ व त्याच्या घराण्याची सत्ता इ.स. पूर्व १७६६ पर्यंत असावी. त्यानंतर शँग घराणे, चाऊ घराणे, सरंजामशाही काळ, हान घराणे, टाँग राजवंश आदिंच्या राजकीय कारकिर्दी झाल्या. शुंग राजवंश हा शेवटचा राजवंश असून इ. सन. १२७९ मध्ये शुंग राजाचा खून होऊन चीनमध्ये मंगोल सत्ता प्रस्थापित झाली. येथून पूढे चीनच्या मध्ययुगीन इतिहासाला प्रारंभ होतो.

चीनच्या प्राचीन सम्राटांनी आपल्या पदरी बाळगलेल्या सरकारी इतिहासकारांनी लिहिलेल्या इतिहासवर्णनात केवळ ऐतिहासिक घटनांचीच जंत्री नसून सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक घटनांचाही उल्लेख येतो.[२] प्राचीन चीनमधील सामाजिक जीवनात राजाला श्रेष्ठ स्थान असून, त्यांच्या मान्यतेनुसार राजा हा

'स्वर्गीय शक्तीच्या' किंवा शैंग टी या देवतेच्या आज्ञेनुसार केवळ राज्यसूत्रेच सांभाळत नव्हता तर जनतेला तो पितृस्थानी होता. शिवाय धर्माचा प्रमुख म्हणूनही त्यालाच मान होता.[३] प्राचीन भारतीय संस्कृतीतील समाजात असलेल्या चातुवर्ण्याप्रमाणे चीनमध्येही एका प्रकारचे चातुवर्ण्य होते. लेखक यास 'मॅण्डरिन' असे म्हणतात.[४] राजा सोडून समाजात एकंदर चार वर्ग होते. त्यामध्ये शिक्षित, शेतकरी, व्यापारी व कारागीर आदि वर्गांचा समावेश होतो.

चीनमधील शिक्षित वर्ग जातीवर अथवा वर्गावर आधारलेला नव्हता. हन् वंशाच्या वू ती या सम्राटाने प्रथमतः सुयोग्य व प्रतिभा संपन्न कर्मचाऱ्यांच्या निवडीसाठी पात्रता परीक्षा सुरू केली.[५] पण नंतर ही पात्रतेची पद्धत मागे पडून ठराविक अधिकाऱ्यांच्या शिफारशीवर या वर्गात प्रवेश मिळू लागला. चीनच्या इतिहासात हा वर्ग अत्यंत प्रभावी असलेल्या या वर्गाच्या हाती अपरिमित सत्ता होती. शासनाच्या विविध स्तरावरील अधिकार पदासाठी या वर्गातील लोकांची निवड होई. प्रांताचे प्रमुख देखील या वर्गातून निवडले जात. इ.स. पूर्व ६ व्या शतकात झालेल्या क्रांतीकारी घटनांमध्ये या शिक्षित वर्गाने बराच पुढाकार घेतलेला होता. इतर तीन वर्गापैकी व्यापारी व कारागीर यांची परिस्थिती सर्वसाधारणपणे बरी होती. शेतकरी वर्गापैकी बडे जमीनदार समृद्ध जीवन जगत होते. त्यांच्या शेतावर काम करणारे भूमिहीन मजूर आणि गुलाम याची परिस्थिती मात्र शोचनीय होती.

अन्य प्राचीन समाजाप्रमाणे याही समाजात बहुसंख्य जनतेच्या निर्दय शोषणावर विलासात राहणारा सरदार व पुरोहितांचा अल्पसंख्याक वर्ग दिसून येतो. ज्यांना समाजात अग्रस्थान मिळाले होते. कालांतराने जुन्या सरदारांचे वर्चस्व कमी होऊन सम्राटांच्या आश्रितांचे महत्व वाढले. त्याचप्रमाणे व्यापारी आणि उद्योगपती यांना राजदरबारी व समाजात उच्च स्थान होते. चिनी समाजान प्रारंभी गुलामगिरीची पद्धत नव्हती. परंतु कालांतराने गुलामगिरी प्रचलित झाली. वेठ बिगारी अस्तित्वात आली. तरीपरंतू चिनमध्ये गुलामांची परिस्थिती तेवढी वाईट नव्हती जितकी रोम आणि यूरोपमध्ये होती. चिनी समाजामध्ये जातिभेद दिसून येत नाहीत. सामान्यतः चिनी लोक हे युध्दपूजक नव्हते ते शांतीप्रिय व युद्ध पराङ्मुख होते. त्यामुळे भारतातील राजपुत्रांसारख्या रोमांचकारी, विररसपूर्ण कथा चिनी वाङ्मयात सापडत नाहीत.[६] या अहिंसक प्रवृत्तीमुळेच सरहद्दीवरील लोकांशी लढण्यापेक्षा उत्तर सरहद्दीवर प्रचंड भिंत बांधणे पसंद केले असावेत. समाजात शिष्टाचार आणि विनयपूर्ण व्यवहार यास फार महत्व दिले जात असे. चिनी लिपीमध्ये असणाऱ्या प्रचंड अक्षरसंख्येमुळे चिनी बहुजनसमाज मोठ्या प्रमाणावर निरीक्षर होता. सर्वसाधारणपणे एकच भाषा प्रचलित असल्याचे दिसते.

प्राचीन चिनी समाजामध्ये पुरुषांचे वर्चस्व अधिक असून स्त्रीला पुरुषापेक्षा समाजात कनिष्ठ स्थान होते. प्राचीन चीनच्या पितृप्रधान संस्कृतीमध्ये घरातील जेष्ठ पुरुषाला अत्यंत आदराचे स्थान असे. कुटुंबातील सर्वांनी त्याच्या आज्ञा पाळल्या पाहिजेत असा दंडक होता. जीवनामध्ये गृहस्थ जीवनास महत्व असे. तीस वर्षे वयापर्यंतच्या प्रत्येक व्यक्तीचे विवाह होणे आवश्यक समजले जाई. एकाच पैतृक कुटूंबातील मुला-मुलीचे लग्न करणे मान्य नसून मातृ कुलामध्ये विवाह करणे चांगले समजले जात असे. स्त्री ही परावलंबी होती. पत्नी जर दुर्वतिनी असेल तर घटस्फोट घेण्याचा अधिकार पुरुषाला होता आणि पती पत्नीशी निर्दयपणे वागत असेल तर पत्नीलाही घटस्फोट घेण्याचा अधिकार होता. सर्वसाधारण समाजात पुरुष एकच पत्नी करीत असे. नव वर्षाचा उत्सव, पूर्वजांचे स्मृति दिवस, पशुपालक आणि विनकरांच्या जत्रा, तिर्थ यात्रा, अन्न संचयाचे दिवस, कन्फ्यूशियसचे जन्मदिन आदि सन- समारंभ साजरे केले जात. उत्सवामध्ये नाटकांचा कार्यक्रम होई. ज्यांचा विकास हान युगात झाला. भौगोलिक परिस्थितीमुळे आलेल्या अलगतेतून इतर देशांशी फारसा संबंध आलेला

नसल्याने प्राचीन चिनी संस्कृतीच्या अखंड प्रवाहात परकीय संस्कृतीचा व्यत्यय आला नाही. असा परकीय संस्कृतीसंघर्ष झालेला नसल्याने प्राचीन चिनी समाज हा जुनाट रूढीद्यास्यात अडकलेला होता.

चीनच्या धार्मिक जीवनासंबंधीची उल्लेखनीय बाब म्हणजे त्यांच्या धार्मिक विचारामध्ये जटिलता, असहिष्णूतता आणि कट्टरतावाद दिसून येत नाही. सर्व संप्रदायाप्रती उदारभाव असलेली त्यांची धारणा बहुमुखी आणि मिश्रीत राहिली. पुरोहित अथवा धर्माधिकाऱ्यांचा कोणता विशेष वर्ग किंवा वंशानुगत श्रेणी प्रभावी नव्हती. त्यांच्या राजकीय आणि धार्मिक संस्थातील भिन्नतेमुळे त्यांच्यात पारस्पारिक संघर्ष दिसत नाही. तथापि चाऊ वंशाच्या पूर्वी चीनमधील लोकांचे सामाजिक अथवा धार्मिक विचार व विश्वास काय होते हे निश्चितपणे सांगणे संभव नाही.७ परंतु चाऊ युगामध्ये ज्याप्रमाणे प्रस्फुटन झाले त्यावरून प्रतीत होते की, त्यापूर्वीपासून विचार आणि विश्वासांची प्रबळ धारणा चालत आलेली असावी.

सुरवातीच्या काळात इतर प्राचीन समाजांप्रमाणे याही समाजात निसर्गपूजा आढळून येते. व्योम, सूर्य, चंद्र, नक्षत्र, तारे, शशी, पृथ्वी, वायू, अग्नी, वर्षा, मेघ, जल, पर्वत आदि अनेकानेक देवता होते. पण त्याचबरोबर सर्वश्रेष्ठ जगदीश्वराची एकेश्वरी कल्पना अस्पृष्ट रूपांत प्रथमपासूनच अस्तित्वात होती. चिनी समाजान मृत पूर्वजांच्या पूजेला विशेष महत्व होते. त्यांच्या मते मृत पूर्वज वर्तमान जीवनातील घटनांशी सहभागी होतात. स्वर्गाविषयी त्यांची समजून इतर समाजापेक्षा निराळी असून स्वर्ग म्हणजे ईश्वराचे वसतिस्थान न मानना त्याची ईच्छा मानली जाई. स्वत:ला ईश्वरांश मानणारे चिनी सम्राट आकाशाप्रमाणे दिसणारे निळे कपडे घालून ईश्वराला आहूती अर्पण करीत. मृतांचे आत्मे संतुष्ठ व्हावे म्हणून मोठ्या समारंभाने प्रत्येक कुटुंब आनंदोत्सव साजरा करीत असे. सम्राटाने सात पिढ्यांच्या पूर्वजांची आणि शिक्षित लोकांनी तीन पिढ्यांच्या पूर्वजांची पूजा करावी असा संकेत होता. बळी देण्याची प्रथा काही प्रमाणात चीनमध्ये रूढ होती. यानंतरच्या काळात इतर धर्माच्या प्रवेशांमुळे व लॅओत्से आणि कन्फ्युशियस यांच्या तत्वज्ञानामुळे चिनी लोकांच्या धर्मकल्पनांत बदल झालेला दिसून येईल.

संभवत: हन् काळामध्ये बौद्ध धर्माचा प्रवेश चीनमध्ये झाला.८ महात्मा गौतम बुद्धांची शिकवण आणि प्राचीन चीनमधील विचारधारा यांच्यात अंशत: साम्य होते. उदा. सुनत्यू हा विद्वान आडंबर विहीनना आणि कर्मफळामध्ये विश्वास ठेवत होता. त्याचबरोबर विश्वास मिथ्या मानत होता. हे सिध्दांत बौद्ध धर्माच्या सिद्धांताशी समानता राखतात. तरीपरंतू पर्याप्त असमानता होती तरीही बौद्ध धर्माचा प्रसार चीनमध्ये झाला. तंग काळामध्ये बौद्ध धर्म आपल्या अभ्युदयाच्या पराकाष्ठावर पोहोचला होता म्हणून चिनी इतिहास तज्ज्ञ लातुरेत हा तंग काळास चीनचा बौद्ध काळ संबोधतो.८ या काळामध्येच बौद्ध धर्मात तैनताय, हुआयान, पुअर लँड, झेन फासियांग संप्रदाय, विनय संप्रदाय, चेन येन संप्रदाय आदिंचा पूर्णत: चिनी वातावरणात विकास झालेला होता.९ तंग काळामध्येच चीनमध्ये प्रथमतः ईसाई धर्माचा प्रवेश झाला. याचबरोबर ईस्लाम व यहुदी यांचे अस्तित्व दिसून येत पण त्यांची संख्या अत्यल्प होती.

थोडक्यात प्राचीन काळी नैसर्गिक तटबंदींनी चीनला जागतिक संस्कृतींपासून अलिप्त राहिला असल्याकारणाने चिनी समाज जीवन इतर संस्कृतींशी तुलना करता आपली वैशिष्ट्येपूर्णता दर्शविते. अलिप्त चिनी समाज जीवन व धर्मावर तत्वज्ञानाची दाट छाया पडल्याचे दिसून येते. कर्तव्याकर्तव्य तथा नैतिकता या धार्मिक मुख्याधाराच्या साहाय्याने एक आदर्श समाज निर्माण करण्याचा ते प्रयत्न करत होते.

तळटीपा:

१. व. म. सिरसकर, जगाचा इतिहास - प्राचीन काळ, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९५६ पृष्ठ क्र. १४१
२. कित्ता, पृष्ठ क्र. १४२

E-ISSN : 2348-7143
February-2022

३. https://vishwakosh.marathi.gov.in/22182/
४. रा. वि. ओतूरकर, जगाचा संक्षिप्त इतिहास, पुणे विद्यार्थीगृह प्रकाशन, पुणे, १९७४, पृष्ठ क्र. ११३
५. उदय नारायण राय, विश्व सभ्यता का इतिहास, अतुल प्रकाशन, अलाहाबाद, १९७७, पृष्ठ क्र. २३६
६. पूर्वोक्त, रा. वि. ओतुरकर, जगाचा संक्षिप्त इतिहास, पृष्ठ क्र. १३३
७. रामप्रसाद त्रिपाठी, विश्व इतिहास, हिंदी समिती सुचना विभाग प्रकाशन, वाराणसी, १९६२, पृष्ठ क्र. ३८४
८. पूर्वोक्त, उदय नारायण राय, विश्व सभ्यता का इतिहास, पृष्ठ क्र. २५०
९. Marsha E. & Others (Edited), The Encyclopedia of World History, The Ancient World, Prehistoric Eras to 600 CE, Vol. I, Viva Books LTD, New Delhi, 2016, pg. 55-56

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

यशवंतराव चव्हाण आणि पंचायतराज व्यवस्था

संपादक
डॉ. राजेश करपे । डॉ. गणेश मोहिते

ISSN: 2455-6211
Volume 10, Issue 3
March 2022
Impact Factor : 7.429

IJARESM

International Journal of All Research Education & Scientific Methods

An ISO Certified Peer-Reviewed Journal
ISSN: 2455-6211

IMPACT FACTOR: 7.429

One Day National Conference on Yashwantrao Chavan and Panchayat Raj System," held on 26th March, 2022
was organized by
LokSanwad Foundation Aurangabad, Maharashtra.

International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), ISSN: 2455-6211
Volume 10, Issue 3, March- 2022, Impact Factor : 7.429, Available online at : www.ijaresm.com

... अनुक्रम...

१)	डॉ. आर. के. काळे	१२
२)	डॉ. सायबण्णा घोडके	१७
३)	प्रा. डॉ. अरुण बावा	२०
४)	डॉ. मधुकर गुलाबराव शिंदे	२३
५)	प्रा. डॉ. वाय. ई. भालेराव	२७
६)	प्रा. डॉ. सुनिता अविनाश शिंदे	३१
७)	किरण रामकृष्ण राऊत, डॉ. रमाकांत तिडके	३५
८)	डॉ. प्रा. शेख एजाज एम, शेख इस्माईल महेबुब	३७
९)	अशोक रामचंद्र गोरे	४०
१०)	प्रा. संतोष मारकवाड	४३
११)	प्रा. डॉ. गिन्हे डी. पी.	४८
१२)	राजरत्न शं. गदई	५१
१३)	डॉ. विनोदकुमार विलासराव वायचळ 'वेदार्य'	
१४)	प्रा. डॉ. संजय बाबुराव वाकळे	५७
१५)	प्रा. डॉ. अंबादास पांडुरंग वर्वे	६२
16)	Dr. Ajay Sahebrao Deshmukh, Dr. Ravikiran Jaydeo Swant	66
१७)	डॉ. उमाकांत राठोड, संभाजी अंकूश तांबे	७०
१८)	डॉ. गंगणे अमोल उत्तमराव	७४
१९)	प्रा. दीक्षित साहेबराव ज्ञानोबा	७८
२०)	प्रा. जोगदंड मकरंद बळीराम	८२
२१)	डॉ. महेश विनायक रोटे	८६
२२)	डॉ. मनिषा सुरासे	८९
२३)	डॉ. नीता र. तोरणे	९२
२४)	प्राचार्य डॉ. दीपक गोविंद देशपांडे	९६
२५)	प्रा. डॉ. गजानन पांडुरंग जाधव	९९
२६)	प्रा. मुलाणी एस. पी.	१०३
२७)	प्रा. परसराम एकनाथ शेळके	१०७
28)	Mr. Sachin N. Sanap	110
२९)	डॉ. दीपक भुसारे	११३
३०)	डॉ. जनार्दन श्रीकांत जाधव	११६
31)	Dr. Yogesh A. Patil	122
३२)	प्रा. माधवी सुरेंद्र पवार	१२४
३३)	डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	१३०
३४)	स्वाती चेके	१३३
३५)	छाया श्रीमंत साळवे	१३७
३६)	डॉ. रमाकांत शिवाजीराव शातलवार	१४१
३७)	श्री. विश्वास शहाजीराव यादव	१४५
३८)	प्रा. राठोड ईश्वर लक्ष्मण, प्राचार्य डॉ. एस. पी. गायकवाड	१४८
३९)	डॉ. खाडप संजय बाबुराव	१५३
४०)	सखाराम शहादेव शिंदे	१५६
४१)	प्रा. डॉ. गितांजली सदाशिवराव मोटे, श्री. विष्णू कडूबा देवरे	१५९
४२)	भोरे किरण मोही	१६३
४३)	डॉ. साहेब राठोड, गणेश मारोती कचरे	१६७
४४)	डॉ. नामानंद गौतम साठे	१७०
४५)	प्रा. डॉ. रमाकांत तिडके, श्रीमती संजीवनी दिगंबर डावकर	१७१
४६)	डॉ. जयश्री आसाराम तळेकर	१७७
४७)	उजमा ऐनोद्दीन सिद्दीकी	१८०
४८)	प्रा. डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे, उर्मिला नारायण क्षीरसागर	१८२
४९)	डॉ. किरण नामदेव गायकवाड	१८६
५०)	प्रा. डॉ. सोनकांवळे चेतना प्रल्हाद, डॉ. सांजुरे दिपक प्रल्हाद	१९०
५१)	डॉ. ऊर्जित जनार्दन करवंदे	१९५
५२)	प्रा. डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे, अनिता मदनराव शिंदे	१९८
53)	Dr. Nirmal E. S.	202
५४)	लोंढे अभिजीत शंकरराव	२०६
५५)	प्रा. डॉ. कृष्णा भवारी	२११
५६)	लेफ्ट. डॉ. पावडे खोब्राजी वामनराव	२१५
57)	Vinyak Nikas	218
५७)	घायतडके सचिन सहादू	२२१
58)	Rakhonde M. K.	226
५९)	प्रा. डॉ. कालिदास दिनकर फड	२३१
६०)	डॉ. प्रतिभा चिकमठ	२३३
६१)	शिंदे सखाराम बाबूराव	२३८
६२)	प्रा. डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे, मिनाक्षी मोतीराम इंगळे	२४३
६३)	कु. सोनाली लक्ष्मणराव इंगळे	२४६
६४)	पवार रागिणी व्यंकटराव	२४९
६५)	प्रा. दत्तात्रय दादासो जाधव	२५३
६६)	अभिनिता लक्ष्मण वनकर	२५८
६७)	प्रिती किशोर ढेपे	२६२

International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), ISSN: 2455-6211
Valume 10, Issue 3, March- 2022, Impact Factor : 7.429, Available online at : www.ijaresm.com

यशवंतराव चव्हाण आणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ

प्रा. संतोष मारकवाड

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर

****

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा कालखंड हा महाराष्ट्राच्या राजकीय जीवनातील धगधगता कालखंड होता. स्वातंत्र्यापाठोपाठझालेल्या महत्त्वाच्या लढ्यांत१९५५ ते १९६० या पाच वर्षांत मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्रासाठी झालेला आणि स्वातंत्र्यानंतर स्वकीय सरकारशी झालेलाहा लढा देशातला सगळ्यात मोठा लोकशाहीचा लढा ठरला.मराठी राज्यासाठी राजकीय पक्षांचे फलक गुंडाळून ठेवून 'संयुक्त महाराष्ट्र समिती'या एकाच फलकाखाली राजकीय पक्ष 'मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे'या निर्वाणीच्या घोषणेने एकत्र आले. ज्या काळात मराठी जनता रस्त्यावर उतरली होती, त्याच काळात द्विभाषिक मुंबई राज्याचे नेतृत्व करण्याची जबाबदारी यशवंतराव चव्हाण यांच्यावर आली होती. त्यांनी स्वतःच लिहून ठेवले आहे की, 'मी राहतो त्या सह्याद्री बंगल्याच्या मागे खवळलेला अरबी समुद्र आहे आणि त्या समुद्राच्या शतपट खवळलेली मराठी जनता रस्त्यावर आहे. मला समुद्राची भीती वाटत नाही; पण खवळलेल्या मराठी जनतेचे मन महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती होऊन समाधानी कधी होईल, या विचाराने मी हैराण आहे. माझे आयुष्य पाच वर्षांनी कमी होईल, असेही अनेक वेळा वाटते...'[1]यशवंतरावांच्या या शब्दांतच महाराष्ट्राचा त्या वेळचा रस्त्यांवरचा लढा किती प्रखर आणि व्यापक होता, याची कल्पना येऊ शकते.

मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनाच्या वेळी त्यांचा भूमिका समन्वयवादी आणि श्रेष्ठींशी संघर्ष न करता मागणी मान्य करून घ्यावी अशी होती. त्यामुळे त्यांना संयुक्त महाराष्ट्र समितीच्या नेत्यांची टीका सहन करावी लागली. असे असले तरी, यशवंतराव चव्हाण हे सुरुवातीला संयुक्त महाराष्ट्रवादीच असून प्रारंभीक काळात संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्यकारिणीचे ते सदस्यही होते.[2]प्रथम ऑगस्ट १९४४ मधील अकोला कराराच्या माध्यमातून विदर्भाच्या नेत्यांना वेगळ्या विदर्भाची मागणी मागे ठेवायला यशवंतरावांनी राजी केले होते. ती त्यांची गरज असली तरी त्या गरजेचे उपलब्धीत रूपांतर करण्याची किमया त्यांनी करून दाखविली.[3]१९४८ मध्ये परिषदेच्या शिवाजी पार्कवर भरलेल्या संमेलनात यशवंतरावांनी मांडीवर थाप मारून संयुक्त महाराष्ट्राचा जोरदार पुरस्कार केला होता.[4]संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीची चर्चा महाराष्ट्रात सुरू असताना, मागणीसाठी प्रत्यक्ष आंदोलन उभे राहून ते तीव्र बनण्यापूर्वीची हैद्राबाद येथील जानेवारी १९५३ च्या अ. भा. काँग्रेस वर्किंग कमेटीच्या बैठकीतील घटना यशवंतरावांची भूमिका आणि त्यांचा संयुक्त महाराष्ट्रविषयक दृष्टिकोन स्पष्ट करणारी आहे. प्रांतांच्या पुनर्घटनेसंबंधात काकासाहेब गाडगीळ यांच्या ठरावातील आंध्र निर्मितीनंतर त्या प्रयोगाचे 'स्टॅबिलायझेशन'नंतर इतर प्रांतांचा विचार करण्याची सूचना याचा अर्थ भाषावार प्रांतरचनेचा प्रश्न दीर्घकाळ प्रलंबित ठेवण्याचा विचार केंद्रीय नेते करीत असल्याचेच दर्शवत होता. संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीवर थंड पाणी ओतण्याचा हा प्रकार आहे असा यशवंतराव या ठरावाचा अर्थ स्पष्ट करतात. भाषावार प्रांतरचना हा विषयच बासनात गुंडाळून टाकावयाचा वर्किंग कमिटीचा कुटील डाव होता. गाडगीळ यांच्या ठरावाला 'स्टॅबिलायझेशन'या शब्दाऐवजी यशवंतरावांनी 'फॉर्मेशन'हा शब्द उपयोजण्याची उपसूचना देऊन केंद्रीय नेत्यांचा मुखवटा उघडा पाडण्याचा प्रयत्न केला. त्यांची उपसूचना बहुमताने फेटाळली गेली तरी आंध्रप्रांत निर्मितीसाठी जे तत्त्व मान्य करण्यात आले त्याच तत्त्वानुसार संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती करण्यात यावी अशी वर्किंग कमेटीला जाणीव करून देण्याचे श्रेय त्यांना जाते.[5]पुढे सप्टेंबर १९५३ मध्ये झालेल्या नागपूर करारावर भाऊसाहेब हीरे, नानासाहेब कुंटे यांच्या समवेत पश्चिम महाराष्ट्राच्या वतीने यशवंतरावांनी सही केली.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नावर महाराष्ट्रातील काँग्रेस पक्षीय मंत्र्यांच्या राजीनामे सादर करण्याच्या निर्णयाच्या पार्श्वभूमीवर फेब्रुवारी १९५५ मध्ये अमृतसरला काँग्रेस अधिवेशन झाले. याबाबत वेणुताईंना लिहिलेल्या पत्रात यशवंतराव लिहितात, "या अधिवेशनात

ऑक्टोबर १९५८ मध्ये महासमितीच्या हैद्राबाद येथील अधिवेशनावेळी यशवंतराव आणि नेहरू यांची भेट झाली. त्यावेळी शासकीयदृष्ट्या द्वैभाषिक मुंबई राज्यचांगले चालले असले तरी लोकभावना संतुष्ट नाही, हे आपले मत त्यांनी पंडितजीसमोर मांडले. यासंदर्भात ते लिहितात, "त्यांनी मला विचारले, की –'शासकीयदृष्ट्याद्वैभाषिक मुंबई राज्य चांगले चालले आहे, पण राजकीय दृष्ट्या तसे ते चाललेले नाही, हाच तुझा निष्कर्ष आहे ना? हे तुझ्या मनातले आहे, हे खरे काय?' मी होकार दिला व माझे हे स्पष्ट मत असल्याचेही म्हणालो."[२१]नेहरू १९५८ च्या अखेरच्या महिन्यात मुंबईत आले तेव्हा द्वैभाषिक तोडून दोन स्वतंत्र राज्ये केली, तर काँग्रेसला बहुमत मिळेल काय? असा प्रश्न उपस्थित केले. नेहरूंना काँग्रेसच्या बहुमताविषयी त्यांना खात्री हवी होती. यशवंतरावांनी मात्र याचे उत्तर पुढील बैठकीत देऊ असे सांगितले. दरम्यानच्या काळात ढेबरभाई यांच्या जागी अध्यक्षपदी निवडझालेल्या इंदिरा गांधींशी चर्चा करून संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीसाठी इंदिरा गांधींची अनुकूलता संपादन केली.पुढे काँग्रेसचे अधिवेशन जानेवारी १९५९मध्ये नागपूरला झाले. यावेळी पुन्हा नेहरूंनी हाच प्रश्न उपस्थित केले असता, बहुमत मिळण्याची खात्री नेहरूंना दिली.[२२]यशवंतराव १९ व २० ऑगस्ट, १९५९ ला दिल्ली येथे असताना मोरारजी देसाई, पं. गोविंद वल्लभपंत आणि नेहरू यांच्यासोबत झालेल्या निर्णायक बैठकीत त्यांनी स्पष्ट मत मांडले की, ' द्वैभाषिकाच्या मी विरुद्ध नाही, पण हा प्रयोग केला आणि तो फसला.'[२३]यासंदर्भात लक्ष्मणशास्त्री जोशी लिहितात, ऑगस्ट १९५९ मध्ये राज्यातील जनतेत एकात्मतेची भावना निर्माण झालेली नाही. म्हणून मुख्यमंत्री या नात्याने ते मी यापुढे चालवू शकणार नाही, असा निर्णय घेऊन तो कॉंग्रेस पक्षश्रेष्टींना काळविला. त्यांनी खात्रीपूर्वक सांगितले की, पुढील सार्वत्रिक निवडणुकीत महाराष्ट्र व गुजरात या दोन्ही प्रांतांमध्ये काँग्रेस अल्पमतात जाणार. ही गोष्ट केंद्रवर्ती सत्ताधारी बरिष्ठ नेत्यांना पटली.[२४]याकाळात यशवंतराव यांच्या विदर्भ, डांग हे प्रदेश, गुजरातला द्यावयाची नुकसान भरपाई, राजधानी बांधण्यासाठीचा खर्च आदी मुद्याबाबत मोरारराजी, पंत, विदर्भ आणि मराठवाडा येथील स्थानिक नेत्यांशी, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या नेत्यांशी अनेक वेळा चर्चा झाल्या. त्यांनंतर सप्टेंबर १९५९ मध्ये, द्विभाषिक मुंबई राज्याची पुनर्रचनेसंबंधी विचार करण्यासाठी काँग्रेस वर्किंग कॉमटीने ९ सदस्यीय समिती नेमली. जानेवारी, १९६०द्विभाषिक राज्याची पुनर्रचना करून मुंबईसह मराठी प्रदेशाचे व गुजरात प्रदेशांचे अशी दोन राज्ये निर्माण करण्याचा निर्णय नऊ सदस्यीय समितीने घेतला. मार्च १९६० बारामती येथील लोकसभेच्या पोटनिवडणुकीत काँग्रेस पक्षाच्या उमेदवाराला प्रचंड बहुमताने निवडून देऊन महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती लोकशाही पद्धतीने व शांततेने करण्याच्या प्रयत्नावर जनतेने विश्वास व्यक्त केला. एप्रिल १९६० मध्येलोकसभेने द्विभाषिक राज्याची निर्मिती करून मुंबईसह महाराष्ट्र व गुजरात अशी दोन राज्ये निर्माण करण्याच्या योजनेवर शिक्कामोर्तब केले. २७ एप्रिल, १९६० रोजी पुरंदर किल्ल्यावरून यशवंतरावांनी नव्या महाराष्ट्र राज्याची घोषणा केली.[२५]त्याच रोजी आकाशवाणी मुंबईवरून भाषण करताना त्यांनी स्पष्ट केले की, महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यानंतर एकीकरणाचे हे कार्य संपले नसून एक महत्त्वाचा टप्पा गाठला गेला आहे. पण अजूनही पुढे वाटचाल करताना पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ व मराठवाडा यांना एकरूप करण्यात केवळ शासनच नव्हे तर साहित्य संस्था, शिक्षण संस्था, सांस्कृतिक व सामाजिक कार्य करणा-या संस्था याही शासनापेक्षाही हे कार्य अधिक भरीवपणें करता येईल.[२६]

३० एप्रिल १९६० रोजी शिवाजी पार्कवर पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती होत असल्याचे जाहीर करून महाराष्ट्र राज्य निर्माण झाल्याची द्वाही पुकारली. त्या दिवशी राणीच्या बागेपासून शिवाजी पार्कपर्यंत निघालेल्या प्रचंड या मिरवणुकीचे नेतृत्व यशवंतराव चव्हाण यांनी केले होते. हा दिवसजनतेने गुढीपाडव्यासारखाच साजरा केला म्हणून पुढच्या गुढीपाडव्यापासून महाराष्ट्रात सार्वत्रिक सुट्टी राहील, अशी घोषणा यशवंतराव चव्हाण यांनी त्या सभेत केली.[२७]

द्विभाषिक राज्याची अनैसर्गिकता आणि त्याचे अल्पजीवित्व यशवंतरावांना प्रारंभीच उपजले होते. आणि अत्यंत दूरदृष्टीने विधायक पद्धतीने ते मार्गक्रमण करत होते.त्यामुळे संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती ही यशवंतरावांच्या राजकीय कर्तृत्वाचा कळसाध्याय होती. १ मे १९६० रोजी मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राचे राज्य स्थापन झाले. त्या दिवशी नवीन राज्याचे पहिले महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री झालेल्या यशवंतराव चव्हाण यांनी या दिवसाचे वर्णन'सोनियाचा दिवस' असे केले. या दिवशी महाराष्ट्राला उद्देशून यशवंतरावांनी जे भाषण केले

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • मार्च २०२२ पुरवणी विशेषांक

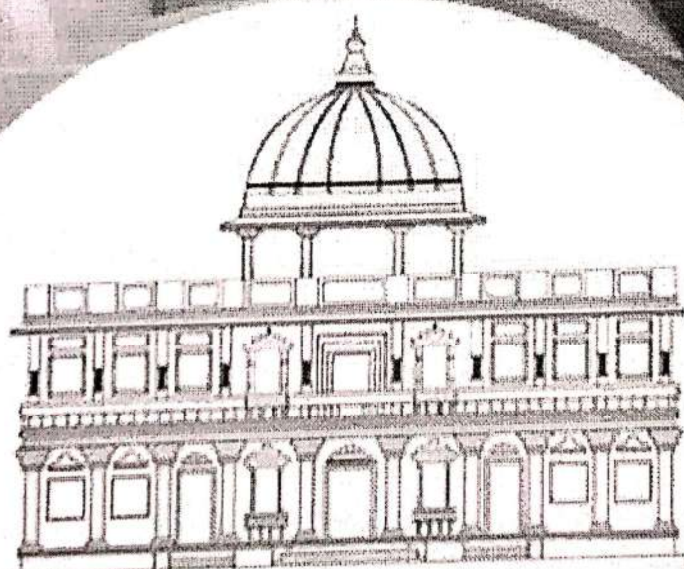

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक – मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : ४

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक :

※ प्रकाशक ※

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे 21.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

Solapur

३९ महात्मा जोतीराव फुले यांचे कृषिविषयक विचार - डॉ.प्रदीप जगताप, सोलापूर ---------- १६१

४० डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारीतेचा चिकित्सक अभ्यास
- डॉ.जयपाल सावंत, कोरेगाव, जि.सातारा ------------------------------ १६५

४१ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार आणि योगदान: संक्षिप्त आढावा
- डॉ.अशोक कदम, माढा, जि.सोलापूर ------------------------------ १६९

४२ महात्मा फुलेंनी केलेली समाजक्रांती : एक ऐतिहासिक अध्ययन
- डॉ.प्रज्ञा कामडी, मोवाड, ता.नरखेड, जि.नागपूर ------------------------ १७३

४३ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कृषी विचारांची प्रासंगिकता
- डॉ.अंकुश करपे, करमाळा, जि.सोलापूर ------------------------------ १७८

४४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषीविषयक विचार
- डॉ.काशिनाथ तलंगे, गडहिंग्लज, जि.काल्हापूर ------------------------ १८३

४५ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची धर्मविषयक भूमिका
- डॉ.डी.पी.खराडे, भिलवडी, जि.सांगली ------------------------------ १८८

४६ राज्य-समाजवादाबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार
- डॉ.पंडित लावंड, बार्शी, जि.सोलापूर ------------------------------ १९१

४७ स्त्री शिक्षणाचे कैवारी महात्मा फुले यांचे स्त्री शिक्षणाचे कार्य - डॉ.एम.एस.जडल, पंढरपूर --- १९४

४८ महात्मा फुलेंची वैचारिकता - डॉ.मोहन चव्हाण, सोलापूर -------------------- २००

४९ महात्मा फुले यांचे साहित्य - एक अभ्यास
- १) प्रा.बजरंग मोरे, कोल्हापूर, २) प्रा.प्रकाश जमदाडे, दहिवडी, जि.सातारा. --------- २०३

५० डॉ. आंबेडकरांचे सत्ताकारण व शिक्षण यांच्या सहसंबधाचे विचार - प्रा.सचिन मोरे, अहमदनगर २०६

५१ म. फुले यांचे 'शेतकऱ्याचा असूड' ग्रंथातील शेतकरी वर्गाविषयीचे विचार
- प्रा.नील नागभिडे, उस्मानाबाद ------------------------------ २०९

५२ कामगारांचे भाग्यविधाते डॉ.बाबसाहेब आंबेडकर - प्रा.नारायण बनसोड, सोलापूर --------- २१४

५३ राष्ट्रपुरूष महात्मा जोतीराव फुले यांचे सामाजिक कार्य : विशेष संदर्भ तळेगाव ढमढेरे गाव -
- डॉ.पद्माकर गोरे, तळेगाव ढमढेरे, ता.शिरूर, जि.पुणे ------------------------ २१९

५४ महात्मा जोतिराव फुले यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार - प्रा.संगिता पैकेकरी, माढा, जि.सोलापूर २२३

५५ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लोकशाही दृष्टिकोनाची समकालीन प्रस्तुतता -
- प्रा.पद्माकर पाटील, सोलापूर ------------------------------ २२६

५६ महात्मा फुले यांचे कृषी व उद्योगाविषयक विचार - प्रा.वनदास पुंड, कर्जत, जि.अ.नगर ----- २३१

५७ महिलांच्या सक्षमीकरणात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान
- डॉ.अरविंद पुनवटकर, सावनेर ------------------------------ २३३

५८ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा भटक्या विमुक्त जमाती विषयक दृष्टीकोण -
- प्रा.राजेश लोखंडे, कोरेगाव, जि.सातारा ------------------------------ २३७

५९ डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार - प्रा.कैलास रोडगे, कर्जत, जि.अहमदनगर --- २४३

६० भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार - प्रा.रुपाली डिकोंडा, माढा, सोलापूर २४६

Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

ISSN No. 2394-5990

महात्मा जोतीराव फुले यांचे कृषिविषयक विचार

प्रा.डॉ.प्रदीप महादेव जगताप
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर
मो.७८४१८५३३११ ईमेल : jpradeep.sonu@gmail.com

गोषवारा :

'सत्य' हेच मानवी जीवनाचे श्रेष्ठ मूल्य आहे, असा विचार 'अखंडा' तून देणारे, बुध्दीवाद, धर्मनिरपेक्षता, उदारमतवाद, समतावाद, न्याय, जातिभेद विरोध, ब्राह्मण्यवादाला विरोध करणारे कर्ते समाजसुधारक म्हणून महात्मा जोतीराव फुले यांना ओळखले जाते. परंपरागत जातीव्यवस्था, गुलामगिरी, अज्ञान याविरुद्ध बंड करून अस्पृश्यता निर्मूलन, स्त्री शिक्षण, शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम त्यांनी केले. 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहून त्यामध्यें शेतकऱ्यांची दयनीय स्थिती व ती सुधारण्यासाठीचे विवेचन त्यामध्ये केले आहे. शेती व शेतकरी यांच्या मध्ये सुधारणा करण्यासाठी सुधारित शेती, शिक्षण, सरकारी प्रयत्न याकडे त्यांनी लक्ष वेधले. अज्ञान, गुलामगिरी शेतकऱ्यांच्या शोषणास जबाबदार आहे तसेच सरकारने शेतकऱ्यांचे शोषण थांबविण्यासाठी व त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी उपाययोजना सांगितल्या आहेत. महात्मा फुले यांनी शेती व शेतकऱ्यांविषयी मांडलेले विचार तत्कालीन परिस्थितीला अनुसरून असले तरी ते आजच्या शेतकऱ्यांच्या सुधारणेसाठीही उपयुक्त असे आहेत.

सूचनक शब्द (कीवर्ड) :- कर्ते सुधारक, शेतकऱ्यांचा आसूड, सुधारित शेती.

प्रस्तावना :

'सत्य' हेच मानवी जीवनाचे श्रेष्ठ मूल्य आहे, असा विचार 'अखंडा' तून देणारे, बुध्दीवाद, धर्मनिरपेक्षता, उदारमतवाद, समतावाद, न्याय, जातिभेद विरोध, ब्राह्मण्यवादाला विरोध करणारे कर्ते समाजसुधारक म्हणून महात्मा जोतीराव फुले यांना ओळखले जाते. परंपरागत जातीव्यवस्था, गुलामगिरी, अज्ञान याविरुद्ध बंड करून अस्पृश्यता निर्मूलन, स्त्री शिक्षण, शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम त्यांनी केले. आपले संपूर्ण जीवन दीन-दुबळ्यांच्या, रंजल्या-गांजलेल्या उद्धारासाठी निरंतर व्यतित केले. ज्या समाजात स्त्रीला प्रतिष्ठेचे स्थान दिले जात नाही, त्या समाजाची प्रगती कदापि होणार नाही, असे ठाम मत मांडून त्यांनी स्त्री शिक्षण आणि स्त्रीचा उद्धार या कामाकडे लक्ष दिले. स्त्री शिक्षणाबरोबर त्यांनी दीनदलित आणि अस्पृश्यांच्या शिक्षणासाठीही प्रयत्न केले. सार्वजनिक सत्यधर्म, गुलामगिरी, इशारा, तृतीयरत्न नाटक, छत्रपती शिवाजी राजे भोसले यांचा पोवाडा, ब्राह्मणांचे कसब, शेतकऱ्यांचा आसूड असे महत्त्वपूर्ण ग्रंथसंपदा त्यांची आहे. शेती व शेतकरी यांच्या दयनीय अवस्थेचे वर्णन करून ते दूर करण्याचा प्रयत्न महात्मा फुले यांनी केला आहे. शेतकरी समृद्ध होण्यासाठी कृषी क्रांतीचे विचार मांडणारे महात्मा जोतीराव फुले या देशातील अग्रणी समाजसुधारक होते. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडणारे कर्ते सुधारक म्हणून त्यांचा उल्लेख करता येईल. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधात महात्मा जोतीराव फुले यांच्या कृषिविषयक विचारांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

गृहीतके :

१) महात्मा जोतिबा फुले यांनी शेती विषयक विचार मांडून शेती सुधारणा करण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत.

२) महात्मा जोतिबा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या दैन्यावस्थचे वर्णन करुन त्यातून बाहेर पडण्यासाठी मार्गदर्शनपर विचार मांडले.

३) महात्मा जोतिबा फुले यांचे कृषी विषयक विचार आजच्या स्थितीतही महत्त्वपूर्ण आहेत.

उद्दिष्टे :

१) महात्मा जोतिबा फुले यांच्या शेती विषयक विचारांचा अभ्यास करणे.

२) महात्मा जोतिबा फुले यांचे शेतकरी विषयक विचार अभ्यासणे.

३) महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या कृषिविषयक विचारांची प्रासंगिकता पाहणे.

संशोधन पद्धती :

सदर शोधनिबंध लिहिण्यासाठी संशोधनाची प्राथमिक साधने व द्वितीय साधने यांचा आधार घेतला आहे. त्यामध्ये महात्मा जोतिराव फुले यांनी लिहिलेले मूळ ग्रंथ शेतकऱ्यांचा आसूड, ब्राह्मणांचे कसब, गुलामगिरी या ग्रंथांचा आधार घेतला आहे. तसेच महात्मा फुले यांच्या विषयी लिहिलेले संदर्भग्रंथ यांचा आधार घेतला आहे. विविध वर्तमानपत्रांमध्ये त्यांच्याविषयी आलेले लेख व वेबसाईट वर असलेले

संदर्भ साहित्य याचाही आधार घेतला आहे.

कृषिप्रधान देश म्हणून भारताची ओळख आहे. त्यामुळे शेती व शेतकऱ्यांची प्रगती झाल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने देशाची प्रगती होऊ शकत नाही. याची जाणीव महात्मा जोतीराव फुले यांना होती. शेती ही पारंपारिक पद्धतीने केली जात आहे तर शेतकरी शोषित-पीडित, अज्ञानी व मागासलेला आहे. मागासलेपण, अज्ञान, कर्जबाजारीपणा दारिद्र्य यामुळे भारतीय शेतकरी पिचलेला होता. खेड्यातील शेतकऱ्यांशी जोतिबांचे जिव्हाळ्याचे संबंध होते. सावकाराकडून शेतकऱ्यांचे शोषण होत होते. अशा शोषित लोकांच्या जीवनात आमूलाग्र बदल करण्याचा निश्चय त्यांनी केला होता. शिक्षणाशिवाय या समाजाची स्थिती सुधारणार नाही हे त्यांनी ओळखले होते. दारिद्र्य आणि अज्ञानामुळे शेतकऱ्यांचे सर्वस्तरातून शोषण आणि पिळवणूक होते. शेती पिकविण्यासाठी तो प्रचंड कष्ट करीत असतो मात्र त्यास त्याचा योग्य मोबदला मिळत नाही. त्यांचे शोषण मोठ्या प्रमाणात होत असते.महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या शोषणाचे रहस्य हे त्याच्या अज्ञानात आहे, असे स्पष्टपणे मत मांडले. 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथात ते म्हणतात,

"विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली,
नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले,
वित्ताविना शूद्र खचले,
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले."

अज्ञानामुळे होणारे शेतकऱ्यांचे शोषण थांबविण्यासाठी शेतकऱ्यांना शिक्षण दिले पाहिजे, असा त्यांनी आग्रह धरला. १८८२ मध्ये नेमलेल्या विल्यम हंटर शिक्षण आयोगापुढे प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करण्याची मागणी केली. कृषी व व्यावसायिक शिक्षणावर भर दिला जावा, असे मत मांडले. ते म्हणतात, 'शेतीविषयक शिक्षणास अग्रक्रम द्यावा, शाळेत शिक्षक नेमताना ज्या लोकांना जोडधंदे व शेतकी शिक्षण यांचे ज्ञान आहे, असेच शिक्षक नेमावेत. खरीप हंगामात शाळेला सुट्टी द्यावी. म्हणजे मुले शेतीत कामे करून पालकांना मदत करतील.' महात्मा फुले शेतकऱ्यांचा आसूड या ग्रंथात म्हणतात, 'आश्विन मासी शेत पिके व औते हाकण्याच्या स्पर्धा घ्याव्यात. त्यातील उत्कृष्ट शेतकऱ्यास बक्षिसे द्यावीत. शेतकऱ्यांच्यासाठी परदेशी सहली आयोजित कराव्यात. शेतीविषयक ज्ञान देशी भाषेत उपलब्ध करून द्यावे. शेतीनिष्ठ शेतकऱ्यांना पुरस्कार द्यावेत. पिकांची नासाडी रानडुकरांनी किंवा जनावरांनी करू नये,यासाठी उपाययोजना कराव्यात. शेतीचे यांत्रिकीकरण होत नाही तोपर्यंत तरी पशुधन रक्षणासाठी गोवध बंदी करावी. परदेशातून शेळ्या-मेंढ्यांचे बेणे उबाणून खत निर्मिती वाढवावी. जमिनी सुपीक बनवाव्यात.'

लोकसंख्या वाढीमुळे जमिनीचे तुकडीकरण होत आहे. शेतातील बांधावरून शेतकऱ्यांची भांडणे होत आहेत. बागायती शेतीत सतत पिके घेतल्याने व विश्रांती न दिल्याने जमिनी नापीक बनत आहेत. तसेच जिराईत जमिनीत एकामागून एक पिके घेतल्याने जमिनी थकल्या आहेत, असेही निरीक्षण त्यांनी नोंदविले आहे.

शेतकरी हा असा उत्पादक आहे की, त्याला स्वतः च्या मालाचा भाव ठरवता येत नाही. तो कष्टाने आपला माल पिकवितो मात्र त्यास योग्य असा भाव मिळत नाही. उत्पादन खर्चावर आधारित भाव न मिळाल्यामुळे त्याचे बऱ्याच वेळा नुकसान होते. बाजारात दलालाकडून मोठी गळचेपी केली जाते. महात्मा फुले म्हणतात, 'शेतकऱ्यांनी लागवडीसाठी केलेला खर्चसुद्धा उभा राहण्यासाठी मारामार पडते, गाडी भाडे याचाही खर्च निघत नाही.' यासंदर्भात उदाहरण देताना ते म्हणतात, 'कधीकधी शेतकऱ्यांचे गाडीभर माळवे शहरात विकण्यासाठी आणल्यास त्या सर्व मालाची मिळणारी किंमत, वजनामध्ये होणारी फसवणूक, दगाबाज दलाल, म्युनिसिपालिटिचा जकात भरिस घालून गाडी भाडे अंगावर भरून त्यास घरी जाऊन मुलाबाळांना पुढे शिमला करावा लागतो.'

शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणावरही महात्मा जोतिराव फुले प्रकाश टाकताना दिसतात. शेतकऱ्यांचा आसूड या ग्रंथात ते म्हणतात, 'शूद्र शेतकऱ्यांची मूळ पिटीका व हल्लीचे सरकार एकंदर सर्व आपल्या कामगारास मन मानेल तसे पगार व पेन्शन देण्याच्या इरादाने नानाप्रकारचे नित्य नवे कर शेतकऱ्यांच्या बोडक्यावर बसवून त्यांचे द्रव्य मोठ्या हिकमतीने गोळा करू लागल्यामुळे शेतकरी अट्टल कर्जबाजारी झाले आहेत. शेतकरी हा सावकाराकडून कर्ज काढतो पण त्याची सावकाराकडून फसवणूकच केली जाते. शेतकरी आपल्या गरजा भागविण्यासाठी शेती गहाण ठेवून कर्ज काढतो. आपल्या देशात शेतीला 'माय' म्हटले जाते. 'माय' ला गहाण ठेवून कर्ज घेणे म्हणजे मूर्खपणाचे लक्षण होय. कुणी आपल्या आईला गहाण ठेवतो का? आपल्या मुला-मुलींचे लग्न करण्यासाठी अतिरिक्त पैसा खर्च केला जातो.' महात्मा फुले यांनी १८७५ मध्ये पुणे व नगर जिल्ह्यात सावकारांच्या मनमानी कारभाराविरुद्ध दोन वर्ष आंदोलन चालविले होते. शेतकऱ्यांच्या शोषणाविरुद्धचे आंदोलन

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

शेतकऱ्यांना बाहेर काढण्यासाठी कमी व्याजदराने भांडवल पुरवठा आवश्यक आहे. शेतकऱ्यांचा विकास होण्यासाठी शिक्षण घेणे आवश्यक आहे. अज्ञानातून, गुलामगिरीतून बाहेर येणे आवश्यक आहे. शेती व शेतकऱ्यांच्या विकास होण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळणे अपेक्षित आहे. त्यासाठी सरकारने प्रामाणिकपणे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शेतकऱ्यांचे राजकीय पक्षांमध्ये व सरकारमध्ये प्रतिनिधित्व असणे आवश्यक आहे. महात्मा फुले यांनी त्यांचे शेतीविषयक मांडलेले विचार तत्कालीन परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर असली तरी आजच्या स्थितीतही शेतकऱ्यांची दयनीय स्थिती सुधारण्यासाठी ते उपयुक्त व दिशादर्शक आहेत.सामाजिक विषमता, जातीयता, मुलींचे शिक्षण, शेतकरी, दिन दलित, महिला, शूद्रा तिशूद्र समाज यांच्या उन्नतीसाठी समाजसुधारणेचे कार्य त्यांनी केले. त्यांचे विचार क्रांतिकारी, परिवर्तनशील, विज्ञाननिष्ठ, बुद्धिप्रामाण्यवादी होते.

संदर्भ :

१) जोतिराव फुले, १८८१, 'शेतकऱ्यांचा आसूड', सत्यशोधक समाज संस्था.
२) जोतिराव फुले, १८७३, 'गुलामगिरी'.
३) जोतिराव फुले, १८६९, 'सार्वजनिक सत्यधर्म'.
४) जोतिराव फुले, १८५५, 'तृतीय रत्न'.
५) जोतिराव फुले, १८६९, 'ब्राह्मणांचे कसब'
५) कीर धनंजय, २०१२, 'महात्मा जोतिराव फुले : आमचे समाजक्रांतीचे जनक', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
६) भोळे भा.ल., २००७, 'महात्मा जोतिराव फुले : वारसा आणि वसा', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
७) नरके हरी, १९९८, 'मी पाहिलेले महात्मा : महात्मा जोतिराव फुले', चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुंबई.
८) इंगळे नरेश, 'महात्मा फुले यांचे कृषी विषयक विचार', https://storymirror.com
९) इरफान शेख, २०२०, 'वंदनीय जोतीबा फुले यांची शेतीतील दूरदृष्टी', होय आम्ही शेतकरी, https://hoyamhishetkari.com
१०) कुंभार नामदेव, २०१५, 'महात्मा फुले यांचे शेतकऱ्या विषयी मत', http://nckumbhar.blogspot.com
११) वळसे-पाटील विठ्ठल, २०२१, 'महात्मा फुले यांचे शेती धोरण', प्रभात, https://www.dainikprabhat.com
१२) रासकर राखी, २०१९, 'पुन्हा कडाडो आसूड', सकाळ, https://www.esakal.com

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

वर्ष : ९० मार्च २०२२ पुरवणी विशेषांक

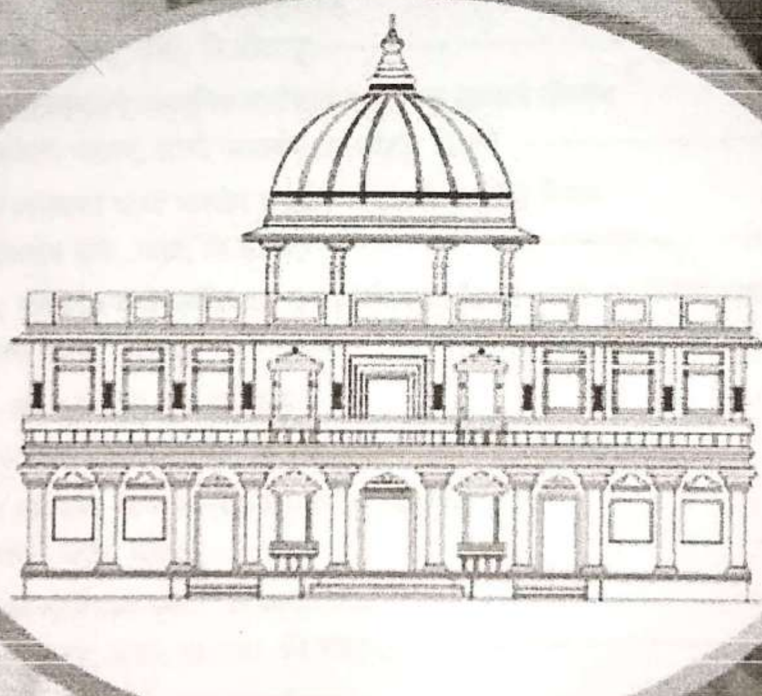

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

अनुक्रमणिका

१ महात्मा फुले यांचे शेती समस्येबाबत विचार
– डॉ.अनिल कांबळे, सोलापूर ------------------------------------ ११

२ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेत 'मूकनायक' या वृत्तपत्राचे योगदान
– प्रा. आप्पासाहेब केंगार, भिलवडी, ता.पलूस, जि.सांगली ------------------ १५

३ महात्मा ज्योतिराव फुले : २१ व्या शतकात समजून घेतांना
– प्रा.अरुणा वाघोले, आळे, ता.जुन्नर, जि.पुणे -------------------------- २०

४ महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य : ऐतिहासिक अभ्यास
– डॉ.बाळासाहेब काळे, इंदापूर, जि.पुणे ----------------------------------२७

५ डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक कार्यातील विचार आणि योगदान
– प्रा.शैलेष भालेराव, पाषाण, जि.पुणे-------------------------------- ३१

६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार कल्याणविषयक योगदान
– डॉ.चंद्रकांत भारसाकळे, इस्लामपूर, जि.सांगली ------------------------- ३६

७ महात्मा ज्योतिबा फुले : एक थोर समाजसुधारक
– श्री.अजित चव्हाण, बार्शी, जि.सोलापूर------------------------------- ४१

८ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अनुसूचित जातींसाठी सामाजिक न्यायाचे योगदान
– प्रा.गीतांजली चव्हाण, लोणी काळभोर, ता.हवेली, जि.पुणे ---------------- ४६

९ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भारतीय संसदीय लोकशाही विषयीचे विचार
– प्रा.दादासाहेब हाके, माढा, जि.सोलापूर ----------------------------- ४९

१० डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धर्मविषयक व व्यक्तीविषयक विचार – एक सामाजिक आकलन
– प्रा.दशरथ रसाळ, सोलापूर -- ५३

११ महात्मा फुले –एक कृतिशील समाजसुधारक
– प्रा.बाळासाहेब देवकाते, कर्जत, जि.अहमदनगर ------------------------ ५६

१२ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समाजशास्त्र व समाज कार्यातील योगदान
– डॉ.नागोराव भुरके, सोलापूर -------------------------------------- ५९

१३ महात्मा ज्योतिराव गोविंदराव फुले : लोकोत्तर पुरुष
– डॉ.अतुल कदम, भोसरे, ता.माढा, जि.सोलापूर ------------------------ ६२

१४ सत्यशोधक समाज आणि क्रियाशील सत्यशोधक
– डॉ.गोवर्धन दिकोंडा, माढा, जि.सोलापूर ---------------------------- ६६

१५ आधुनिक भारताच्या विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान
– प्रा.महादेव दिसले, बार्शी --------------------------------------- ७०

१६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही समाजवाद आणि आर्थिक विषमतेबाबतचे विचार
– प्रा.महेंद्र गजधाने, पंढरपूर ----------------------------------- ७५

१७ महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील मानवतावाद – डॉ.नामदेव शिंदे, माढा, जि.सोलापूर ------- ७७

१८ महिलांच्या शैक्षणिक सक्षमीकरणासाठी महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे योगदान
– डॉ.पौर्णिमा चव्हाण, आष्टा, ता.वाळवा, जि.सांगली --------------------- ८०

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

ISSN No. 2394-5990

महात्मा फुले यांचे शेती समस्येबाबत विचार

डॉ. अनिल कांबळे,
सहाय्यक प्राध्यापक,
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रस्तावना :

भारतामध्ये शेती व्यवसाय हा इतर व्यवसायापेक्षा अतिशय महत्त्वाचा व्यवसाय आहे. असे म्हटले जाते की भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणजेच शेती व्यवसाय होय. परंतु हा शेती व्यवसाय आणि या शेती व्यवसाय मध्ये गुंतलेला शेतकरी या दोघांची स्थिती अतिशय दयनीय आहे. वर्तमान काळामध्येच ही स्थिती आहे असे नाही तर मध्ययुगाच्या काळामध्ये सुद्धा भारतीय शेती आणि शेतकऱ्याची स्थिती फारशी समाधानकारक नव्हती. त्याचे कारण असे की, शेती व्यवसायामध्ये जमीनदारी पद्धत, महालवारी पद्धत आणि रयतवारी पद्धत अस्तित्वात होती. या व्यवस्थेमुळे शेती व्यवसाय आणि शेतकरी म्हणजेच प्रत्यक्ष शेती करणारा कुणबी यांचे जमीनदाराकडून आणि सावकाराकडून सातत्याने पिळवणूक होत आली आहे. याचे सविस्तर विवेचन महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी त्यांच्या शेतकर्याचा असुड या ग्रंथामध्ये केले आहे. महात्मा फुले यांनी १८८३ च्या सुरुवातीला 'शेतकऱ्याचा असूड' हा ग्रंथ लिहिण्यास सुरुवात केली. परंतु त्यांच्या हयातीमध्ये या ग्रंथाचे प्रकाशन होऊ शकले नाही. १९६७ साली हा ग्रंथ प्रकाशित झाला. या ग्रंथामध्ये महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्याच्या दुरावस्थेला स्वतः शेतकरी आणि इतर घटक कसे जबाबदार आहेत याचे विवेचन केले आहे. शेतकऱ्याचे अज्ञान, गुलामगिरी, परावलंबित्व, धार्मिक रूढी परंपरा इत्यादी घटक हे त्याच्या आर्थिक शोषणास कसे कारणीभूत आहेत हे पटवून सांगितले आहे. त्या काळामध्ये ब्रिटिश सरकार दरबारी ब्राह्मण कामगाराचे प्राबल्य असल्यामुळे त्यांचे स्वजातीय स्वार्थी भट ब्राह्मण आपल्या मतलबी धर्माच्या स्वार्थापोटी अज्ञानी शेतकऱ्यांना कशा पद्धतीने त्रास देतात आणि त्या त्रासामुळे शेतकरी आणि कुणबी कसे दुःखामध्ये ढकलले जातात हे महात्मा फुले यांनी अतिशय पोटतिडकीने सांगितले आहे. शेतकऱ्याने यातून बाहेर यावे या उद्देशाने महात्मा फुले यांनी 'शेतकऱ्याचा असूड' हा ग्रंथ लिहिला. शेतकरी हा संपूर्ण समाजाचा पोशिंदा आहे. म्हणजेच तो संपूर्ण समाज व्यवस्थेचा कणा आहे. पण हाच शेतकरी अज्ञानाने, अंधश्रद्धेच्या भाराने एवढा वाकला आहे त्यामुळे तो ताठ मानेने जगू शकत नाही. खरेतर तो जोपर्यंत या व्यवस्थेतून बाहेर पडणार नाही तोपर्यंत त्याची स्थिती सुधारणार नाही. आणि म्हणून शेतकऱ्यांमध्ये अज्ञान जेवढ्या लवकर दूर होईल तेवढ्या लवकर समाज सुधारणेस गती प्राप्त होईल असा विचार महात्मा फुले यांनी आपल्या 'शेतकऱ्याच्या आसूड' या ग्रंथामध्ये मांडला आहे. या ग्रंथामध्ये शेतकऱ्याच्या ऱ्हासाचे चित्र अतिशय समर्पक शब्दांमध्ये त्यांनी रेखाटले आहे. शेतकर्याचा असुड या ग्रंथात एकूण पाच प्रकरणे लिहिण्यात आली आहेत. आणि या प्रत्येक प्रकरणांमधून शेतकऱ्याच्या सामाजिक धार्मिक आणि आर्थिक स्थितीचे विवेचन केले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

* महात्मा फुले यांचे शेती आणि शेतकरी या बाबत विचार समजून घेणे.
* महात्मा फुले यांनी मांडलेल्या शेती आणि शेतकरी यांच्या समस्या समजून घेणे.
* महात्मा फुले यांनी शेती आणि शेतकरी यांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी मांडलेले विचार समजून घेणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधणासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे.त्यासाठी प्रकाशित ग्रंथ, पुस्तके, मासिके इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे. संकलित माहितीच्या आधारे प्रस्तुत शोध निबंध तयार करण्यात आला आहे.

संशोधनाची गृहीतके :

* ब्रिटीश काळात शेतकरी आणि शेतीची दैयनीय अवस्था होती.
* ब्रिटीश ब्राह्मणी नोकर शेतकऱ्याची पिळवणूक करत असत.
* ब्रिटिश सरकारने शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केले होते.

भट ब्राह्मण आणि सरकार मधले ब्राह्मणी नोकर यांच्यामध्ये शेतकरी कसा दबून गेला आहे हे महात्मा फुले यांनी आपल्या ग्रंथात नमूद केले आहे. त्याकाळचा शेतकरी

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

त्या सोडवण्यासाठी फुले यांनी त्यांच्या ग्रंथात काही उपाय करण्याची गरज व्यक्त केली होती आणि त्या उपायोजना त्यांनी आपल्या ग्रंथांमध्ये तपशीलवारपणे मांडल्या होत्या. शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडवायचे असेल तर ब्राह्मण शिक्षकाच्या ऐवजी शेतकऱ्याच्या घरी जन्मलेली व्यक्ती शेतकऱ्याला शिकवण्यासाठी शिक्षक असायला हवी. शेतकऱ्यांनी नवीन तंत्रज्ञान शिकावे, गाय किंवा बैल मारून खाण्यचे कायद्याने बंदी करावी. बंधारे बांधून पाण्याची सोय करावी. इमारत लाकडा शिवाय इतर लाकडे तोडायची परवानगी नसावी इतकेच नव्हे तर शेतकऱ्यांमध्ये उत्तम पीक उत्पादनाच्या स्पर्धा घ्याव्यात आणि चांगले उत्पादन घेणाऱ्या शेतकऱ्यांना बक्षिसे द्यावी. असाही उपाय या ग्रंथांमध्ये सांगण्यात आला आहे. शेती सुधारणेसाठी शेतकऱ्याच्या विद्वान् मुलांना परदेशी पाठवण्याची सोय करून द्यावी. जेणेकरून ते शेतीचे नवे अभ्यास करतील आणि शेती सुधारण्यासाठी त्या उपयोगात आणतील अशी अपेक्षा फुले यांनी व्यक्त केली. फुले यांनी शेती संदर्भात जे उपाय सुचवले होते ते त्यांच्या अनुभवातील होते. कारण महात्मा फुले सुद्धा शेतीसी जोडले गेले होते. जमिनीवर पाय ठेवून केलेल्या जीवनाच्या प्रत्येक कानांमधून त्यांचे हे विचार पुस्तकी रूपाने पुढे आले आहेत.

अशा प्रकारे महात्मा फुले यांनी शेती आणि शेतकरी यांच्या समस्येचे चित्रण शेतकऱ्याच्या आसूड या ग्रंथामध्ये मांडलेले दिसून येतात.

संदर्भ ग्रंथ :

१) महात्मा फुले गौरव ग्रंथ : खंड पहिला महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, संपादक य. दि. फडके.

२) महात्मा फुले समग्र वाङ्मय : महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

३) समतेचे निर्मिक महात्मा ज्योतीराव फुले : प्रतिमा पब्लिकेशन्स पुणे, संपादक सुभाष खैरे, अस्मिता चांदणे.

●●●

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume 3 Issue 4

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

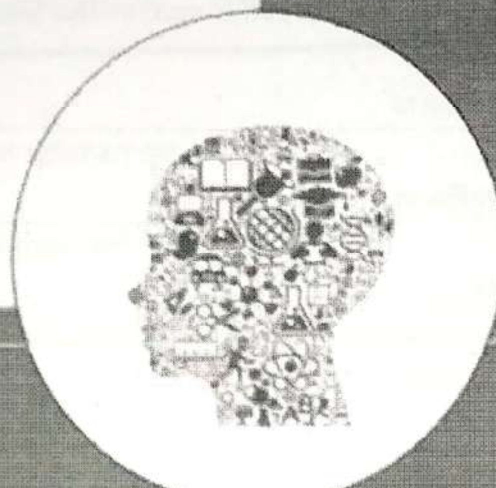

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

Laxmibai Bhaurao Mahavidyalaya Solapur

18	राजकीय पक्षाच्या बदलत्या भूमिकेत सोशल मीडियाचा परिणाम प्रा. डॉ.दत्तात्रय मारुती काळेस	64-66
19	विनोबा भावे यांचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान प्रा. दत्तात्रय शंकर मांजरे, डॉ. सुशिल कुमार शिंदे	67-69
20	भारतीय लोकशाहीतील राजकीय संसूचनाचे बदलते स्वरूप डॉ.प्रदीप महादेव जगताप	70-73
21	कृषी कायदा २०२० डॉ. सचिन श्रीरंग चव्हाण	74-76
22	भारतीय संघराज्य : स्वरूप आणि आव्हाने प्रा. सचिन ताराचंद धुर्वे, प्रा. अनिल देविदास मुंडे	77-79
23	महिलांचा राजकारणातील सहभाग प्रा. श्रीमती संध्या जयसिंग माळे	80-82
24	महाराष्ट्रीय मंडळाचे, चंद्रशेखर आगाशे शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय,पुणे यांचा शारीरिक शिक्षण यामधील योगदानाचा अभ्यास डॉ.ढमाळ पंकज उत्तमराव	83-85
25	महाराष्ट्रातील सामाजिक कार्यकर्त्या सावित्रीबाई फुले डॉ शर्मिला अशोक साबळे	86-90
26	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत दक्षिण महाराष्ट्रातील स्त्रीयांचे योगदान डॉ. हाजी नदाफ, डॉ. दिपक जाधव	91-95
27	युद्ध परिस्थिती आणि जागतिक अर्थव्यवस्था- एक अभ्यास डॉ. सौ. वृषाली विश्वासराव पाटील	96-102
28	अध्ययन-अध्यापन संप्रेषणात चेतक बदल अध्यापन कौशल्याचे महत्त्व डॉ. वंदना ए. सावंड, प्राचार्य डॉ. वंदना शि. नलवडे	103-106
29	समाज परिवर्तनात महिलांचे योगदान एक अभ्यास डॉ. गंगासागर तुळसीदास चोले	107-109
30	महिला समाजसुधारक: अहिल्याबाई होळकर डॉ. कश्चाडे एम. के.	110-113
31	सीएसआर ची समाज विकासातील भूमिका सुकेशीनि संजय जोगदंड	114-116
32	भारतीय समाज सुधारणेत महिलांची भूमिका एक समाजशास्त्रीय अभ्यास प्रा.हरिश्चंद्र व्यंकटराव चामे	117-120
33	भारतीय समाजसुधारणेमध्ये थोर समाजसुधारक भगिनी निवेदिता यांचे योगदान डॉ.सुनंदा एकनाथराव आहेर	121-123
34	इतिहासकार, समाजशास्त्रज्ञ : डॉ. गेल ऑमव्हेट प्रा.विनोद वाखाडे	124-126
35	स्वातंत्र्य चळवळीतील राजर्षी शाहूंचे योगदान Dr Dhiraj Suresh Shinde	127-131

Solapur

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.4 March- 2022

भारतीय लोकशाहीतील राजकीय संसूचनाचे बदलते स्वरूप

डॉ.प्रदीप महादेव जगताप
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय,सोलापूर
ईमेल jpradeep.sonu@gmail.com

शोध निबंधाचा गोषवारा :- राजकीय व्यवस्था ही अधिमान्यतेवर आधारित असते. त्यामुळे अधिमान्यता प्राप्त होण्यासाठी जनता आणि सरकार यांच्यामध्ये सुसंवाद-समन्वय आवश्यक असतो. जनता व सरकार यांच्यातील जी समन्वयाची प्रक्रिया असते, त्यास राजकीय संसूचन असे म्हटले जाते. भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय संसूचनासाठी वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी, सभा, दौरे, सोशल मीडिया या साधनांचा वापर केला जातो. विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या झालेल्या प्रगतीतून व बदलत्या काळानुरूप त्यामध्ये बदल झालेले आहेत. भारतीय राजकारणात सोशल मीडियाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर सर्व राजकीय पक्ष व राजकीय नेत्यांकडून केला जात आहे.जनतेशी प्रत्यक्ष संपर्क, कार्यकर्त्यांमध्ये समन्वय, प्रचार यासाठी फेसबुक, ट्विटर, व्हाट्सअप या समाज माध्यमांचा वापर केला जात आहे. यातूनच राजकीय पक्षांनी आपल्या वेबसाईट्स, फेसबुक पेज, व्हॉट्सऍप ग्रुप, सोशल मिडिया सेल अशी रचना उभारली आहे. राजकीय संसूचनांमध्ये सोशल मीडिया महत्त्वपूर्ण ठरत आहे. तसेच पारंपरिक राजकीय संसूचन साधनांमध्ये ही बदल झालेले आहेत.

सूचनक शब्द (कीवर्ड):- राजकीय संसूचन, अधिमान्यता, सोशल मीडिया, माहिती व तंत्रज्ञान

प्रस्तावना :-

प्रत्येक राजकीय व्यवस्था अधिमान्यतेवर आधारित असते. अधिमान्यता असल्याशिवाय राजकीय व्यवस्थेला स्थैर्य आणि शाश्वती मिळू शकत नाही. अधिमान्यता नाकारल्यास राजकीय व्यवस्था कोसळुन पडण्याची शक्यता असते. त्यामुळे अधिमान्यता प्राप्त होण्यासाठी जनता आणि सरकार यांच्यामध्ये सुसंवाद - समन्वय असणे आवश्यक असते. हा सुसंवाद - समन्वय निर्माण करण्याची जी प्रक्रिया असते त्यास राजकीय संसूचन असे म्हटले जाते. राजकीय व्यवस्था आणि राजकीय परिस्थिती यांच्यात आदान-प्रदान - प्रत्यादानाच्या माध्यमातून चालणारा संपर्क म्हणजे राजकीय संसूचन होय. भारतीय लोकशाहीत राजकीय संसूचन करण्यासाठी राजकीय व्यवस्थेकडून विविध साधनांचा वापर केला जात आहे. त्यामध्ये वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी,सभा, दौरे या पारंपरिक साधनांचा वापर केला जात होता व आहे तसेच अलीकडच्या काळातील विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या झालेल्या प्रगतीतून विविध समाज माध्यमांचा (सोशल मीडियाचा) वापर वाढत चाललेला आहे. समाज माध्यमांचा प्रभाव वाढत असल्याने राजकीय संसूचनाचे स्वरूप बदलत आहे. या पार्श्वभूमीवर भारतीय लोकशाहीतील राजकीय संसूचनाचे बदलते स्वरूप याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये केला आहे.

गृहितके :-

१) प्रत्येक राजकीय व्यवस्थेत अधिमान्यता मिळविण्यासाठी राजकीय संसूचन महत्त्वाचे आहे.
२) भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय संसूचन साधनांमध्ये बदल होत आहे.
३) भारतीय लोकशाहीतील राजकीय संसूचन साधनांच्या प्रभावा मध्ये बदल होत आहे.
४) राजकीय पक्षांकडून समाज माध्यमांचा (सोशल मीडियाचा) प्रभावी वापर सुरू आहे.

उद्दिष्टे :-

१) भारतीय लोकशाहीतील राजकीय संसूचन साधनांमध्ये झालेले बदल अभ्यासणे.
२) भारतीय लोकशाहीतील राजकीय संसूचन साधनांचा प्रभाव अभ्यासणे.
३) राजकीय पक्षांकडून होणारा समाज माध्यमांचा (सोशल मीडियाचा) वापर अभ्यासणे.

Laxmibai ... Mahila Mahavidyalaya Solapur

संशोधन पद्धती :-

आहे. सर्वच पक्षातील दीर्घकालीन भवितव्य असलेले नेतेही या माध्यमांचा प्रबोधनात्मक भूमिकांसाठी याचा वापर करत आहेत.

सोशल मीडियामुळे महत्त्वाच्या मुद्द्यांचे महत्त्व कमी करणे आणि नको त्या मुद्द्याचे महत्त्व वाढवण्याचे काम चोखपणे पार पाडले जात आहे. राजकीय पक्षांना किंवा नेत्यांना काही महत्त्वाच्या गोष्टीवरच लक्ष विचलित करण्यात जे राजकारण घडवायचं असतं ते काम सोशल मीडियाच्या मदतीने नेमकेपणाने पार पाडले जाते.त्यातच नको त्या मुद्द्याचं अवास्तव महत्व वाढवून राजकारणासाठी आवश्यक असतं ते ही काम हे माध्यम चोखपणे पार पाडत आहे. समाजाच्या वाढत असणाऱ्या अपेक्षा, प्रश्न, समस्यांचा दबाव निर्माण करणाऱ्या भूमिकाचेही प्रतिबिंब सोशल मीडिया मध्ये पडत आहे.

निवडणुका हा लोकशाहीतील सत्ता परिवर्तनाचा मार्ग आहे. त्यामुळे सोशल मीडियाचा सर्वात जास्त वापर निवडणुकांना प्रभावित करण्यासाठी होत आहे.सोशल मीडियाने निवडणुकीचे निकालच नाहीतर निवडणुकीची पद्धत व नियम ही बदलले आहेत. हे एखाद्या नेत्याची प्रतिमा घडवणे, बिघडवणे याचबरोबर ती योग्य तिथे जाऊन विकणे, हे या सोशल मीडियावर सोपे आणि प्रभावी ही आहे. सोशल मीडिया प्रचारादरम्यान मतदारांशी थेट संपर्क करण्यास सुलभ आहे. तसेच इतर पक्षांनी गोपनीय राखलेल्या काही बाबी,काही हिशोब आपल्या वेबसाईटवर टाकून आपल्या प्रतिस्पर्ध्याच्या तुलनेत अधिक प्रामाणिक नेता, अशी आपली प्रतिमा निर्माण करण्यात, याचा उपयोग होत आहे. जनतेमध्ये आपल्याविषयी काय माहिती पोहोचते आहे, त्यातले जनतेला काय आवडते आहे?, काय आवडत नाही?, यावर बहुसंख्यांकाची प्रतिक्रिया समजते. त्यामुळे कोणती भूमिका कधी, कुठे व कशी मांडायची, याचा विचार ही नेतृत्वाला करणे सोपे झाले आहे. त्यातून मतदारसंघातील महत्वाचे प्रश्न, समस्या समजून घेता येतात.

यामुळे अलीकडे सर्वच राजकीय पक्षांनी आपल्या पक्षांच्या अधिकृत वेबसाईट, फेसबुक पेज ,ट्विटर अकाउंट ,व्हाट्सअप ग्रुप सुरु केलेले आहेत. जवळपास सर्वच राजकीय नेते सोशल मीडियाचा प्रभावीपणे वापर करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. राजकीय समाजीकरणाचे प्रभावी, जलद, सोपे साधन सोशल मीडिया बनला आहे. भारतीय राजकारणा मध्ये राजकीय संसूचनासाठी सोशल मीडियाचा प्रभावीपणे वापर सुरू आहे.

संदर्भ

१) रकाटे किशोर, २०१७, 'सोशल मीडियाचा घडवणारं आणि बिघडवणारं राजकारण', दिवाळी,अक्षरनामा

२) देशमुख जगदीश, १९ जुलै२०१९, 'सोशल मीडिया आणि आजचे राजकारण', दैनिक प्रभात

३) ऋषिकेश,३० मार्च २०१८, 'लोकशाहीच्या दिवाणखान्यातला सोशल मीडिया नावाचा हत्ती',अक्षरनामा

४) गर्दे दि.का.व बाचल वि.मा.,१९७९,'आधुनिक राजकीय विश्लेषण', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे

५) डोळे जयदेव,२०१४,'माध्यमे आणि मोतीबिंदू' समाज प्रबोधन पत्रिका, एप्रिल-जून, अंक- २०६,पृ.३६-४०

६) थिटे दिनेश,२०१४, 'आभासी वास्तवाचे वास्तव', सत्याग्रही विचारधारा, अंक ९-१०,ऑक्टोबर- नोव्हेंबर, पृ.१६९-१७३

७) चोरमारे विजय,२०१४, 'महाराष्ट्राचे राजकारण: नवे संदर्भ', नवता प्रकाशन, मुंबई

८) Ron Davies,2014, 'Social media in election campaigning', European Parliamentary Research Service

9) www.aksharnama.com

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

2021-22
8/4/2022 HIST

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

● वर्ष : ९० ● मार्च २०२२ पुरवणी विशेषांक

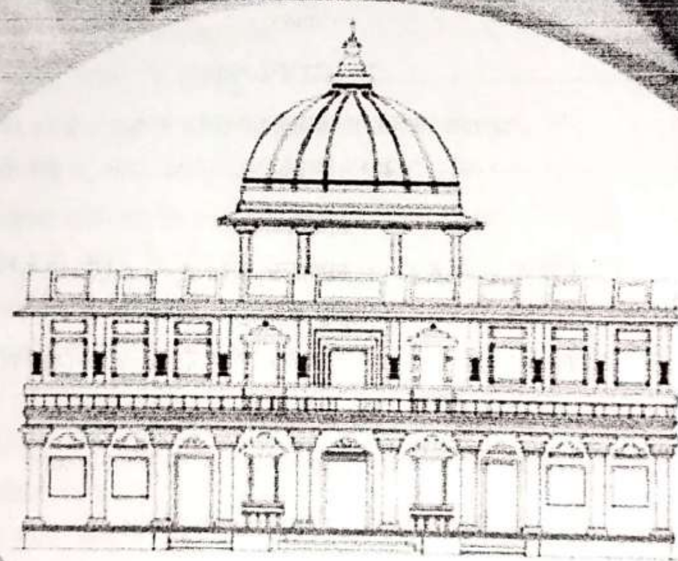

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya
Solapur

अनुक्रमणिका

१ महात्मा फुले यांचे शेती समस्येबाबत विचार
- डॉ.अनिल कांबळे, सोलापूर -- ११

२ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेत 'मूकनायक' या वृत्तपत्राचे योगदान
- प्रा. आप्पासाहेब केंगार, भिलवडी, ता.पलूस, जि.सांगली ------------------ १५

३ महात्मा ज्योतिराव फुले : २१ व्या शतकात समजून घेतांना
- प्रा.अरुणा वाघोले, आळे, ता.जुन्नर, जि.पुणे -------------------------- २०

४ महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य : ऐतिहासिक अभ्यास
- डॉ.बाळासाहेब काळे, इंदापूर, जि.पुणे --------------------------------- २७

५ डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक कार्यातील विचार आणि योगदान
- प्रा.शैलेष भालेराव, पाषाण, जि.पुणे ---------------------------------- ३१

६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार कल्याणविषयक योगदान
- डॉ.चंद्रकांत भारसाकळे, इस्लामपूर, जि.सांगली -------------------------- ३६

७ महात्मा ज्योतिबा फुले : एक थोर समाजसुधारक
- श्री.अजित चव्हाण, बार्शी, जि.सोलापूर --------------------------------- ४१

८ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अनुसूचित जातींसाठी सामाजिक न्यायाचे योगदान
- प्रा.गीतांजली चव्हाण, लोणी काळभोर, ता.हवेली, जि.पुणे ------------------ ४६

९ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भारतीय संसदीय लोकशाही विषयीचे विचार
- प्रा.दादासाहेब हाके, माढा, जि.सोलापूर -------------------------------- ४९

१० डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धर्मविषयक व व्यक्तीविषयक विचार – एक सामाजिक आकलन
- प्रा.दशरथ रसाळ, सोलापूर -- ५३

११ महात्मा फुले –एक कृतिशील समाजसुधारक
- प्रा.बाळासाहेब देवकाते, कर्जत, जि.अहमदनगर --------------------------- ५६

१२ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समाजशास्त्र व समाज कार्यातील योगदान
- डॉ.नागोराव भुरके, सोलापूर --- ५९

१३ महात्मा ज्योतिराव गोविंदराव फुले : लोकोत्तर पुरुष
- डॉ.अतुल कदम, भोसरे, ता.माढा, जि.सोलापूर ---------------------------- ६२

१४ सत्यशोधक समाज आणि क्रियाशील सत्यशोधक
- डॉ.गोवर्धन दिर्कोंडा, माढा, जि.सोलापूर -------------------------------- ६६

१५ आधुनिक भारताच्या विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान
- प्रा.महादेव दिसले, बार्शी -- ७०

१६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही समाजवाद आणि आर्थिक विषमतेबाबतचे विचार
- प्रा.महेंद्र गजधाने, पंढरपूर --- ७५

१७ महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील मानवतावाद - डॉ.नामदेव शिंदे, माढा, जि.सोलापूर ------- ७७

१८ महिलांच्या शैक्षणिक सक्षमीकरणासाठी महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे योगदान
- डॉ.पौर्णिमा चव्हाण, आष्टा, ता.वाळवा, जि.सांगली ------------------------ ८०

ISSN No. 2394-5990

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धर्मविषयक व व्यक्तीविषयक विचार – एक सामाजिक आकलन

प्रा. रसाळ दशरथ किसन
(इतिहास विभाग प्रमुख)
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर.
Email ID : rasaldk@gmail.com Mob. 9922736872

गोषवारा :

भारत एक महात्म्यांची व महामानवाची भूमी आहे. त्यापैकी महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक असे महामानव आहेत की, त्यांनी आपल्या आयुष्यात राजकारणापेक्षा धर्माला अधिक महत्व दिल्याचे दिसून येते. कारण धर्म ही माणसासाठी खूप आवश्यक अशी गोष्ट आहे. धर्म म्हणजे धारण करणे. माणसांसाठी आवश्यक असणारी निती, सद्विचार, चांगुलपणा नैतिकता, सदाचार हे सर्व गुण धर्मात आहेत. म्हणून धर्म हा माणसाला आवश्यक आहे. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या आयुष्यात धर्माला आपल्या जीवनात सर्वाधिक महत्व दिलेले आहे. धर्म म्हणजे निती, धर्म म्हणजे आचार-विचार धर्म म्हणजे नैतिकतेने भरलेले जीवन व माणसाला आवश्यक असलेली बाब होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या जीवनात धर्माला विशेष महत्व दिले. त्यांनी सर्व धर्माची चिकित्सा करून त्यांनी जगाला शांततेचा व अहिंसेचा संदेश देणारा या भूमीतील बौद्ध धर्म १४ ऑक्टोबर १९५६ या दिवशी नागभूमी नागपूर येथे लाखो अनुयायासह स्वीकारला. व जवळपास ५ ते ६ लाख लोकांना त्यांनी बौद्ध धर्माची दीक्षा दिली होती. या वरून त्यांची दृष्टी ही व्यापक व सर्वांना व्यापून टाकणारी होती. त्यांची विचार करण्याची प्रगल्भता मोठी होती. म्हणूनच आज सर्व समाज एक होऊन सर्वांनी आपले मानवी जीवन दुसऱ्याच्या विकासासाठी व बदलासाठी खर्च करणे यासाठीच महामानवाच्या विचारांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

प्रस्तावना :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा विचार करता असे लक्षात येते की, या जगात खूप असे महामानव, विचारवंत, समाजसुधारक झाले. त्यांनी प्रत्येकानी आपापल्या क्षेत्रात माणसांना विचार करण्यास भाग पाडले. व माणूस हा माणसासाठी आहे ही संकल्पना रुजविली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक व धार्मिक कार्याला विशेष महत्व दिले आहे. कारण धर्म ही माणसाला आवश्यक बाब आहे. माणसासाठी धर्म आहे. धर्मासाठी माणूस नाही. म्हणून त्यांनी धर्माला आपल्या जीवनात व कृतीत सर्वश्रेष्ठ महत्व दिले. कारण मानवी जीवनात माणसाजवळ निती, सदाचार, सद्वर्तन, या सर्व गोष्टीची गरज असते. माणूस किती जगला यापेक्षा तो कसा जगला याला खूप महत्व असते. म्हणून माणूस आणि धर्म या गोष्टीचा विचार करता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले पूर्ण आयुष्य हे व्यक्तीला बदलण्यासाठी खर्च केले. म्हणूनच धर्म व माणसांचा खूप जवळचा सबंध असल्यामुळे त्या विषयीचे विचार आज पुढे घेऊन जातील म्हणूनच सर्वांनी माणसासारखे माणसांनी वागणे ही काळाची गरज आहे. हेच या शोधनिबंधा मागचे मुख्य उदिष्ट्य आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धर्म व व्यक्तीविषयक विचार :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, समाजाच्या धारणेकरिता घातलेली बंधने म्हणजे धर्म किवां ज्याने सर्व प्रजेचे धारण होते. परंतु समाजाची बंधने कशा प्रकारची हवीत. याचा बोध या व्याख्यातून होत नाही. हा त्यातील दोष आहे. त्यांच्या मते, हिंदू धर्माची रचना वर्णाच्या (जातीच्या) कल्पनेवर झाल्याने एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीशी कशा रीतीने वागावे याची बंधने आहेत. त्यामुळे या धर्मात व्यक्तीला स्थान नाही. मात्र व्यक्तीचा विकास हेच धर्माचे खरे ध्येय असावे हे त्यांना मान्य आहे. व्यक्तीचा व समाजाचा परस्परसबंध घनिष्ट असला तरी त्यामुळे व्यक्तीचे अस्तित्व लोप पावता कामा नये.[1] जाती व धर्म व्यवस्थेमुळे व्यक्तीच्या विकासासाठी आवश्यक असणारे महत्वाचे तत्व म्हणजे स्वातंत्र, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय आणि लोकशाही तसेच प्रज्ञा, शील व करूणा व समाधी यांची उणीव आहे असे त्यांचे मत होते. बहुजन समाज धर्माच्या अज्ञानामुळे कसा विषमतावादी झाला आहे. त्यांनी म्हटले आहे की, कोणत्याही धर्माचा आचारात्मक भाग त्या धर्माच्या

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

ISSN No. 2394-5990

समाजव्यवस्था निर्माण केली.

२) धर्माला मनुष्याच्या जीवनात खुप महत्व असते हे दाखवून दिले.

३) व्यक्तीविकास करून त्याच्यात सर्वांगीण बदल करणे हे मानवाचे वैशिष्टे आहे. या देशातील प्रत्येकाला समतेची वागणूक देणे हे धर्माचे कर्तव्य आहे.

४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धर्मविषयक व व्यक्तीविषयक विचार आज समजून घेणे ही काळाची गरज आहे.

५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सर्व धर्माची चिकित्सा करून समता मूलक बौद्ध धर्म स्विकारला व यासाठीच व्यक्ती विकासासाठी धर्माची गरज असते.

६) मानव प्राण्याला बदल हा अपेक्षित आहे मात्र त्यांचा पाया नैतिक असला पाहिजे.

७) धर्माची माणसाला नितांत गरज आहे. तसेच मानसिक संतुलनासाठी धर्माची गरज असते.

८) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची धर्मनिरपेक्षता अत्यंत महत्वाची आहे. त्यासाठी व्यक्तीमध्ये बदल होणे ही काळाची गरज आहे.

९) व्यक्तीला व समूहाला धर्माची आवश्यकता आहे. त्याशिवाय तो पुढे जात नाही.

संशोधनाची पद्धत :-

सदरील शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून प्राथमिक व दुय्यम संदर्भ साधनाचा वापर करण्यात आलेला आहे.

निष्कर्ष :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी धर्मविषयक विचार व व्यक्तीविषयी विचार मांडताना खूप काळजी घेतलेली आहे. माणसाला जशी अन्नाची गरज असते. तशीच माणसाला धर्माची गरज असते. म्हणूनच त्यांनी राजकारणापेक्षा धर्माला अधिक मुल्य दिलेले दिसून येते. यावरूनच त्यांचा व्यक्तीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन प्रगल्भ व सर्वसमावेशक असल्याचे दिसून येते. तेव्हा माणूस व त्या माणसाला मुल्य असणारा त्याचा धर्म महत्वाचा ठरतो. म्हणूनच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संपूर्ण जीवन हे धर्मामुळेच घडलेले आहे. तेव्हा सर्वांनी धर्माचे अनुकरण करताना सर्वाप्रती समानता निर्माण करणारा धर्म स्विकारला पाहिजे. हाच या शोधनिबंध मागचा खरा उद्देश आहे. व्यक्तीला धार्मिक शिक्षण असल्याशिवाय त्याची सर्वांगीण प्रगती अशक्य आहे. त्यामुळेच धर्म व व्यक्ती याचा जवळचा सबंध असल्याने सर्वांनी मानवतावादाचे कार्य करून आपली वाटचाल करावी हीच अपेक्षा आहे.

संदर्भसूची :-

१) डॉ. खंडाळे विजया (इंगोले) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता - एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती २००७, पृष्ठ. क्र. ३४०.

२) उपरोक्त - पृष्ठ. क्र. ३०२

३) चव्हाण रा.ना - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शोध व बोध प्रकाशक - एस. जयकुमार ऑफसेट, पुणे २००० पृष्ठ. क्र. ७७

४) मागाडे बाळासाहेब - समग्र बाबासाहेब थिंकटॅंक पब्लिकेशन, सोलापूर. प्रथमावृत्ती - मार्च २०१६ पृष्ठ. क्र. ३१७

५) उपरोक्त - पृष्ठ. क्र. ३१८

६) भैसारे एकनाथजी - संकलन, आंबेडकर समाजदर्शन, बुद्धभूमी प्रकाशन, नागपूर. १४ ऑक्टोबर २०१२ पृष्ठ. क्र. ८७

७) कीर धनंजय - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई. नववे पुनर्मुद्रण २०१४ पृष्ठ. क्र. २६३

८) गायकवाड लक्ष्मण - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जीवन व कार्य -साहित्य अकादमी, नई दिल्ली. पुनर्मुद्रण २०१४, पृष्ठ. क्र. ३९४

९) खैरमोडे चांगदेव - डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर - खंड १० सुगावा प्रकाशन पुणे, तिसरी आवृत्ती २०१०

१०) खरात शंकरराव - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आत्मकथा - इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, पुणे, चौथी आवृत्ती २०१३, पृष्ठ. क्र. १०२

११) जाधव नरेंद्र - बोल महामानवाचे ५०० मर्मभेदी भाषणे - खंड-१ ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई. पहिली आवृत्ती - ऑक्टोबर २०१२, पृष्ठ. क्र. ६२.

●●●

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

2021-22

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक – मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : ४

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक :

✲ प्रकाशक ✲

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे 21.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

सोलापूर.

१९ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मानव मुक्तीचे लढे – डॉ.विजय रेवजे, सोलापूर ------------ ८३

२० डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राष्ट्रवादी दृष्टीकोण
– डॉ.वासुदेव डोंगरदिवे, विक्रमगड, जि. पालघर ---------------------------- ८५

२१ महात्मा फुले यांचे पददलितांच्या शिक्षणासंबंधीचे योगदान – प्रा.आनंद शिंदे, सोलापूर ------- ९०

२२ महात्मा जोतीराव फुले – एक दृष्टा और स्रष्टा युगपुरुष – डॉ.दत्तात्रय अनारसे, माढा, जि.सोलापूर - ९३

२३ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि बहिष्कृत हितकारिणी सभा
– डॉ.दिगंबर वाघमारे, टेंभुर्णी, ता.माढा, जि.सोलापूर ------------------------ ९६

२४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सशक्तिकरण
– डॉ.दिलीप बिराजदार, माकणी, ता.लोहारा, जि.उस्मानाबाद-------------------- १०१

२५ महात्मा जोतीराव फुले यांच्या कुळंबीण' अखंडातील जातीव्यवस्था व स्त्री शोषणाचा विचार
– डॉ.दिनकर मुरकुटे, हडपसर, पुणे -------------------------------- १०५

२६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक व कृषिविषयक विचारांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास
– डॉ.स्मीता पाकधाने, नाशिक ------------------------------------ १०९

२७ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : बौद्ध धम्म प्रभाव आणि वारसा, सामजिक अस्तित्वाचा पर्यायी समृद्ध मार्ग
– डॉ.प्रभाकर कोळेकर, सोलापूर--------------------------------- ११६

२८ आंबेडकरवादी इतिहास पद्धतीचे वैचारिक तत्त्वज्ञान व त्याची मिमांसा
– डॉ.प्रविण बोरकर, उल्हासनगर -------------------------------- १२३

२९ आधुनिक भारताच्या सामाजिक चळवळीचा दीपस्तंभ महात्मा फुले कृत सत्यशोधक समाज
– डॉ.राजेंद्र गायकवाड, टेंभुर्णी, . -------------------------------- १२९

३० महात्मा जोतिराव फुले यांचे सत्यशोधक समाजाबाबतचे विचार
– डॉ. सुशिल शिंदे, पंढरपूर ------------------------------------ १३१

३१ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे दलित चळवळीतील योगदान
– डॉ.संजीव बोधे, खटाव, जि.सातारा ------------------------------ १३६

३२ महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे सामाज सुधारणाविषयक विचार
– प्रा.दत्तू शेंडे, कर्जत, जि.अहमदनगर. --------------------------------- १३९

३३ आधुनिक भारताच्या संविधान निर्मितीत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान
– डॉ.सुभाष वाघमारे, सातारा. -------------------------------------- १४१

३४ डॉ. बाबासाहब अंबेडकर के वैचारिक परिप्रेक्ष्य में हिंदी दलित आत्मकथा साहित्य
– डॉ.प्रमोद परदेशी, कर्जत, जि.अहमदनगर. ----------------------------- १४५

३५ समाज परिवर्तनाच्या चळवळीचे आद्य प्रवर्तक महात्मा फुले यांचे विचार व कार्य : एक अभ्यास
– डॉ.गौतम ढाले, जयसिंगपूर, जि.कोल्हापूर. ------------------------------ १४९

३६ महात्मा फुले यांचे शेतकऱ्यांच्या प्रगतीबाबत विचार – डॉ.घनश्याम महाडीक, अमरावती ---- १५४

३७ महात्मा फुले यांचे भारतीय शेती व शेतकऱ्याविषयीचे विचार
– १) डॉ.उद्धव घोडके, पुणे; २) डॉ.पांडुरंग लोहोटे, पुणे. -------------------- १५६

३८ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय समाजाच्या शिक्षणाचा हक्क
– डॉ.संतोष जाधव, मोखाडा, जि.पालघर. ----------------------- १५९

सोलापूर

ISSN No. 2394-5990

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मानव मुक्तीचे लढे

डॉ. विजय रेवजे
ल. भा. पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर.
vijayrevaje66@gmail.com मोबा .८६०५६६०३७२

प्रस्तावना :

एकोणिसावे आणि विसावे शतक महाराष्ट्राच्या दृष्टीने भाग्याचे आहे कारण या काळात महात्मा ज्योतिबा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, संत गाडगेबाबा, पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील, लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील, अहिल्यादेवी होळकर, पंजाबराव देशमुख आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासारखे असामान्य, कर्तृत्वसंपन्न आणि विचारवंत समाज सुधारक जन्माला आले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले संपूर्ण जीवन दलितांच्या उद्धारासाठी समर्पित केले. शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा, हा महान मंत्र त्यांनी दलितांना दिला हे करीत असताना केवळ विचार सांगून ते थांबले नाहीत तर त्यांनी स्वतः गरिबांच्या, दलितांच्या कष्टकरी शेतकरी कामगार यांच्या उन्नतीसाठी वेळोवेळी लढे दिलेले आहेत.

१. चवदार तळ्याचा सत्याग्रह :

या देशातील हिंदूंनी दलितांच्याकडून विहिरी, तलाव खोदून घेतले पण तेथील पाणी पिण्याचा अधिकार दलितांना नव्हता. निसर्गाने मुक्तहस्ते दिलेले पाणी मिळवण्यासाठी त्यांना दुसऱ्याच्या हातापाया पडावे लागत होते.मैलोनमैल हिंडावे लागत होते हिंदू धर्माने हा जो अन्याय केला त्या विरोधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जनजागृती केली त्यासाठी रायगड जिल्ह्यातील महाड येथे दि. १९ व २० मार्च १९२७ रोजी सत्याग्रह केला. आपल्या ४००० अनुयायांसह तेथे जाऊन त्यांनी ओंजळभर पाणी प्राशन केले.सर्वाभूती एक आत्मा असे मानणाऱ्या हिंदू धर्मियांना पाणी पिण्यासाठी दलितांना बंदी का असा प्रश्न त्यांनी विचारला आहे.[१]

या महाडच्या चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाच्या माध्यमातून त्यांनी दलितांवरील अन्यायाच्या विरोधामध्ये आवाज उठवलेला आहे.

२ शेतकरी चळवळ :

डॉ . बाबासाहेब आंबेडकरांनी केवळ दलितांच्या साठी लढले दिले असे नव्हे तर या देशातील कष्टकरी कामगार, शेतकरी यांच्यावर इतरांकडून अन्याय होऊ नये असा त्यांचा विचार होता, म्हणूनच १९२८ मध्ये कोकणातील खोताच्या गुलामीतुन मुक्त व्हावे म्हणून चळवळ केली. दि. १४ एप्रिल १९२९ रोजी चिपळूण येथे रत्नागिरी जिल्हा शेतकरी परिषदेचे आयोजन त्यांनी केले. १९३७ मध्ये खोती पद्धती नष्ट करना-या कायद्याचे विधेयक त्यांनी विधिमंडळात मांडले व १० जानेवारी १९३८ रोजी २५००० शेतकऱ्यांचा मोर्चा त्यांनी विधिमंडळावर नेला होता.

३. स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली :

१९३८ मध्ये त्यांनी मुंबई विधानसभेत औद्योगिक विवाद विधेयक शासनाने सादर केले होते त्याला कडाडून विरोध केला. कामगारांना जो महागाई भत्ता मिळतो तो महागाई निर्देशांक नुसार देण्यात यावा याचा आग्रह त्यांनी धरला होता.

४. मनुस्मृतीचे दहन :

दि . २५ डिसेंबर १९२७ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मनुस्मृतीचे दहन केले. हा दिवस भारतीय इतिहासातील क्रांतीचा दिवस म्हणून ओळखला जातो, याबद्दल डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात या ग्रंथात धर्माची धारणा नसून असमानतेची धुळवड आहे म्हणून आम्ही या ग्रंथाचे दहन केले. २ यावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारातील स्पष्टता स्पष्ट होते.

५. बौद्ध धर्माचा स्वीकार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९३५ मध्ये नाशिक येथील येवला येथे मी हिंदू म्हणून जन्मलो असलो तरी मी हिंदू म्हणून मरणार नाही, अशी प्रतिज्ञा केली होती याचाच एक भाग म्हणून त्यांनी दि. १४ ऑक्टोबर १९५६ मध्ये नागपूरच्या चैत्यभूमीवर आपल्या लाखो अनुयायांसह बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. या धर्मांतरामुळे दलितांच्या तात्विक, वैचारिक आणि धार्मिक जीवनात परिवर्तन होईल ही त्यांची भूमिका होती. या घटनेबद्दल प्राचार्य म. भि. चिटणीस म्हणतात 'धर्मांतरामुळे मी आता माणूस आहे ही भावना त्यांच्यामध्ये वाढीस लागली आहे.'[३] प्राचार्य चिटणीस यांच्या या मताची सत्यता तत्कालीन आत्मचरित्राचे वाचन केल्यानंतर समजून येते.

लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय सोलापूर

६. काळाराम मंदिर प्रवेश :

सरदार औंढेकरानी नाशिक येथे सन १७८२. मध्ये काळाराम मंदिर बांधले आहे या मंदिरात दलितांना प्रवेश नव्हता याविरोधात डॉ. आंबेडकरांनी २. मार्च १९३०. रोजी सत्याग्रह केला यावेळी काही दलितांना या मंदिरात प्रवेश केला, कॉल १९३६ नंतर या मंदिराचे सर्व दरवाजे दलितांना सदैव उघडे ठेवण्यात आले.

अशाप्रकारे आपल्या आयुष्यात दलितांच्या प्रगतीसाठी, न्यायहक्कासाठी या लढयाच्या माध्यमातून न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला , जनजागृती केली.

निष्कर्ष :

१. मनुस्मृतीचे दहन करून समाजातील दुष्ट प्रवृत्तीचा निषेध करण्यात आला.
२. चवदार तळ्याचा सत्याग्रहामुळे पाणी पिण्याचा अधिकार त्यांनी दलितांना मिळवून दिला.
३. काळाराम मंदिर प्रवेशाचा माध्यमातून समाजातील विषमता नष्ट करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.
४. या सर्व लढे, चळवळी आणि आंदोलन मधून दलितांना त्यांनी न्याय हक्काची जाणीव करून दिली आहे.

संदर्भ :

१. मून वसंत, हरी नरके - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे निवडक भाषणे, खंड १८, भाग २,- पृष्ठ ३२७.
२. बहिष्कृत भारत - ३ फेब्रुवारी १९२९, पान नंबर ३.
३. चिटणीस म. भि.- युगयात्रा, प्रस्तावना पृष्ठ ०७.

●●●

लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय सोलापूर

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • मार्च २०२२ पुरवणी विशेषांक

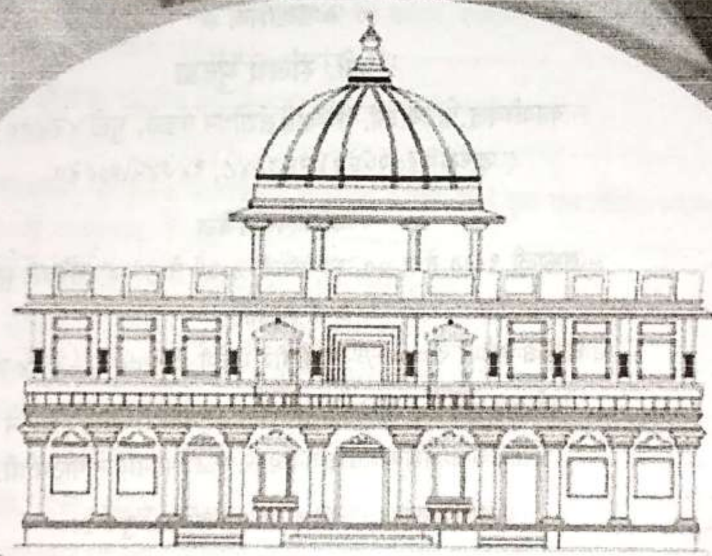

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya
Solapur

ISSN No. 2394-5990
१९ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मानव मुक्तीचे लढे - डॉ.विजय रेवजे, सोलापूर ------------ ८३
२० डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राष्ट्रवादी दृष्टीकोण
- डॉ.वासुदेव डोंगरदिवे, विक्रमगड, जि. पालघर ------------------------------ ८५
२१ महात्मा फुले यांचे पददलितांच्या शिक्षणासंबंधीचे योगदान - प्रा.आनंद शिंदे, सोलापूर -------- ९०
२२ महात्मा जोतीराव फुले - एक दृष्टा और स्रष्टा युगपुरुष - डॉ.दत्तात्रय अनारसे, माढा, जि.सोलापूर- ९३
२३ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि बहिष्कृत हितकारिणी सभा
- डॉ.दिगंबर वाघमारे, टेंभुर्णी, ता.माढा, जि.सोलापूर --------------------------- ९६
२४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सशक्तिकरण
- डॉ.दिलीप बिराजदार, माकणी, ता.लोहारा, जि.उस्मानाबाद------------------- १०१
२५ महात्मा जोतीराव फुले यांच्या कुळंबीण' अखंडातील जातीव्यवस्था व स्त्री शोषणाचा विचार
- डॉ.दिनकर मुरकुटे, हडपसर, पुणे -------------------------------- १०५
२६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक व कृषिविषयक विचारांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास
- डॉ.स्मीता पाकधाने, नाशिक -------------------------------------- १०९
२७ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : बौद्ध धम्म प्रभाव आणि वारसा, सामजिक अस्तित्वाचा पर्यायी समृद्ध मार्ग
- डॉ.प्रभाकर कोळेकर, सोलापूर------------------------------------ ११६
२८ आंबेडकरवादी इतिहास पद्धतीचे वैचारिक तत्त्वज्ञान व त्याची मिमांसा
- डॉ.प्रविण बोरकर, उल्हासनगर ---------------------------------- १२३
२९ आधुनिक भारताच्या सामाजिक चळवळीचा दीपस्तंभ महात्मा फुले कृत सत्यशोधक समाज
- डॉ.राजेंद्र गायकवाड, टेंभुर्णी, . ---------------------------------- १२९
३० महात्मा जोतिराव फुले यांचे सत्यशोधक समाजाबाबतचे विचार
- डॉ. सुशिल शिंदे, पंढरपूर -------------------------------------- १३१
३१ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे दलित चळवळीतील योगदान
- डॉ.संजीव बोधे, खटाव, जि.सातारा ------------------------------- १३६
३२ महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे सामाज सुधारणाविषयक विचार
- प्रा.दत्तू शेंडे, कर्जत, जि.अहमदनगर. ------------------------------ १३९
३३ आधुनिक भारताच्या संविधान निर्मितीत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान
- डॉ.सुभाष वाघमारे, सातारा. ------------------------------------ १४१
३४ डॉ. बाबासाहब अंबेडकर के वैचारिक परिप्रेक्ष्य में हिंदी दलित आत्मकथा साहित्य
- डॉ.प्रमोद परदेशी, कर्जत, जि.अहमदनगर. ---------------------------- १४५
३५ समाज परिवर्तनाच्या चळवळीचे आद्य प्रवर्तक महात्मा फुले यांचे विचार व कार्य : एक अभ्यास
- डॉ.गौतम ढाले, जयसिंगपूर, जि.कोल्हापूर. ---------------------------- १४९
३६ महात्मा फुले यांचे शेतकऱ्यांच्या प्रगतीबाबत विचार - डॉ.घनश्याम महाडीक, अमरावती ---- १५४
३७ महात्मा फुले यांचे भारतीय शेती व शेतकऱ्याविषयीचे विचार
- १) डॉ.उद्धव घोडके, पुणे; २) डॉ.पांडुरंग लोहोटे, पुणे. ------------------- १५६
३८ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय समाजाच्या शिक्षणाचा हक्क
- डॉ.संतोष जाधव, मोखाडा, जि.पालघर. ----------------------------- १५९

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

महात्मा फुले यांचे पददलितांच्या शिक्षणासंबंधीचे योगदान

डॉ. आनंद ज्ञानेश्वर शिंदे
सहयोगी प्राध्यापक,
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रस्तावना :

महात्मा ज्योतीबा फुले यांना 'अस्पृश्यांच्या शिक्षणाचे अध्वर्यू' आणि 'महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्युथर' म्हणून ओळखले जाते. बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी त्यांनी खूप प्रयत्न केले व त्यांच्यासाठी ते स्फूर्तिदाते ठरले. असे म्हटले जाते की, त्यांनी बहुजन समाजाच्या शिक्षणाचा पाया रचला. ज्योतीरावांनी आपल्या विचारांना कृतीची जोड देऊन समाजसुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. दलितवर्गाची सेवा करणे, त्यांना नवजीवन देणे, समाजातील जातिभेद नष्ट करणे यासाठी ज्योती बांनी आपले संपूर्ण आयुष्य खर्ची घातले. अस्पृश्य हे सुद्धा मानव आहेत आणि त्यांना मानव म्हणून वागविले पाहिजे असा दृष्टिकोण त्यांनी समाजापुढे मांडला. माणसाला जन्माने श्रेष्ठत्व येत नाही तर कर्माने मनुष्य मोठा होतो, हे त्यांचे तत्त्वज्ञान होते. हरिजनांना छळणे, त्यांना स्पर्श न करणे, एका पाणवठ्यावर त्यांना पाणी भरू न देणे ही कृत्ये मानवतावादी नाहीत, असे त्यांनी सांगितले. अस्पृश्यता हा हिंदू धर्माला लागलेला कलंक होता. सामाजिक विषमता, जातिभेद नष्ट करण्यासाठी समाजातील खालचा वर्ग शहाणा झाला पाहिजे, खालचा वर्ग सुधारल्याशिवाय, तो स्वावलंबी झाल्याशिवाय त्या वर्गाला आपल्या हक्काची जाणीव होणार नाही व गुलामगिरीविरुद्ध झगडण्याचे धाडस त्यांच्यात येणार नाही, असा विचार ज्योतीबांनी केला. त्यामुळेच त्यांनी हरिजन शिक्षणाचे कार्य हाती घेतले.

*** महात्मा फुले यांचे पदलितांच्या शिक्षणासंबंधीचे कार्य:**

१. सामाजिक गुलामगिरीविरुद्ध झगडण्याची प्रेरणा दिली:

सामाजिक गुलामगिरी नाहीशी करण्यासाठी बहुजन समाज सुशिक्षित झाला पाहिजे, बहुजन समाजाला ज्ञानाचे दरवाजे खुले झाल्याशिवाय समाज अज्ञानातून मुक्त होणार नाही, या विचारांनी महात्मा फुले प्रेरित झाले व त्यांनी शिक्षणातून समाजसुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. सामाजिक विषमता ही आर्थिक विषमतेहून फार भयानक आहे. सामाजिक विषमता, जातिभेद, वर्णव्यवस्था, ब्राह्मणांचे वर्चस्व यासाठी झगडायचे महात्मा फुल्यांनी ठरविले. सामाजिक क्रांतीसाठी शिक्षणाची आवश्यकता आहे हे त्यांनी ओळखले. स्त्रियांना शिकविले पाहिजे, बहुजन समाजाला शिक्षण देऊन स्वतःच्या मूलभूत हक्कांची जाणीव करून दिली पाहिजे, त्याशिवाय वरिष्ठ वर्गाची हुकूमशाही नष्ट होणार नाही असा त्यांचा दृढविश्वास होता.

सामाजिक समता, बंधुत्व या कल्पना शिक्षणातून साकार करता येतील. कोणत्याही समाजाचा केवळ द्वेष करून चालणार नाही. समाजातील जातिभेद नष्ट होण्यासाठी समाजात शिक्षणप्रसार झाला पाहिजे, लोक शहाणे झाले पाहिजेत. समाजातील धर्ममार्तंडांचा प्रभाव, त्यांच्या जुन्या परंपरा व भ्रामक कल्पना यांना नष्ट करण्यासाठी बहुजन समाज शिक्षणातून सुधारला पाहिजे, अशा प्रकारची प्रेरणा त्यांनी लोकांना दिली.

२. समाज सुधारण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता आहे असे प्रतिपादन केले :

महात्मा फुलेंच्या मते, शिक्षण हे समाज सुधारण्याचे साधन आहे. समाजात सामाजिक समता व बंधुत्व प्रस्थापित करण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता आहे. शिक्षणामुळे समाजातील रूढी, परंपरा, जुन्या गैरसमजुती नष्ट होतात. समाजातील अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी शिक्षणाने समाजातील खालचे वर्ग शहाणे झाले पाहिजेत. शेतकरी, कामगार, दलित व मागासलेले सर्व लोक जोपर्यंत शिकून शहाणे होत नाहीत तोपर्यंत या लोकांना गुलामासारखे वागविले जाईल.

महात्मा फुलेंच्या मते, समाजातील खालच्या वर्गातील लोक शहाणे करणे, त्यांना स्वावलंबी बनविणे, त्यांच्यावर होणारया अन्यायाला वाचा फोडणे व त्यांचे जीवन सुखी करणे म्हणजे समाज सुधारणा होय. ज्योती बांना सामाजिक क्रांती करावयाची होती या दृष्टीने शिक्षण म्हणजे समाज सुधारणेचे एक साधन आहे असे ज्योतीबांना वाटत होते.

३. झिरप सिद्धांताच्या तत्त्वाला विरोध केला :

भारतातील शिक्षणासंबंधी लॉर्ड मेकॉले यांनी एक तत्त्व सुचविले होते. भारतात शिक्षणप्रसार कसा करावा याविषयी त्यांनी झिरप सिद्धांत किंवा पाझर सिद्धांत (डाऊनवर्ड फिल्ट्रेशन थेअरी) मांडला होता. या तत्त्वाप्रमाणे समाजातील वरचे वर्ग शिकले की आपोआप खालच्या वर्गातील लोकांकडे

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

म्हणजे ती आपोआप धंद्याकडे वळतील, कुमार्गाला लागणार नाहीत व परिणामी सामाजिक स्थैर्य धोक्यात येणार नाही. समाजातील अशी मुले गुन्हे करणार नाहीत व त्यामुळे शेवटी धंदे शिक्षणातून राष्ट्रीय उत्पादन वाढण्यास मदत होईल. शेतकरी, कामगार लोकांचे जीवन सुधारेल. समाजात त्यांना प्रतिष्ठा प्राप्त होईल म्हणून लोकशिक्षणाचा पुरस्कार ज्योतीबांनी केला.

वरील बाबींचा विचार करता ज्योतीबा हेच लोकशिक्षणाचे खरे कैवारी होते. त्यांचे शैक्षणिक विचार गरिबांची दुःखे नाहिशी करण्यास, गरिबांना न्याय मिळवून देण्यास मदत करणारे होते. प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या पारंपरिक शिक्षणाच्या कल्पनेला ज्योतीबांनी स्वतःच्या शैक्षणिक विचारांनी जबरदस्त धक्का दिला. शिक्षण फक्त कर्मकांडासाठी, जप-तप करण्यासाठी नसून शिक्षण उद्योगधंदे शिकून जीवन चरितार्थ चालविण्यासुद्धा उपयोगी आहे हा नवा दृष्टिकोण ज्योतीरावांनी समाजाला दिला.

७. बहुजन समाजाच्या शिक्षणासंबंधीचे विचार :

थोर समाजसुधारक आणि शिक्षणाचे शिल्पकार महात्मा फुले यांना समाजाच्या उद्धारांची किती तळमळ होती याची कल्पना त्यांच्या शिक्षणासंबंधीचे विचार यातून दिसून येतात. महात्मा फुले शेतकरी व कामगार यांना उद्देशून आपल्या 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथामध्ये म्हणतात,

विद्येविना मती गेली, मतिविना नीती गेली.
नीतीविना गती गेली, गतिविना वित्त गेले.
वित्ताविना शूद्र खचले,
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.

शेतकऱ्याने आपल्या मुलास शिक्षण दिले नाही, त्या मुलांना शाळेत पाठविले नाही तर ती मुले उनाड होतील, आळशी बनतील, त्यांच्यावर योग्य संस्कार न झाल्याने ती चोऱ्या करतील, गुन्हे करतील, त्यामुळे सरकार त्यांना काळ्या पाण्याची शिक्षा देईल, मुले दरोडेखोर, चोर, खुनी झाल्यास सरकार त्यांना शिक्षा करून गावोगावी या गुन्हेगार लोकांची धिंड काढील. त्यामुळे गुन्हेगार मुलांच्या नातेवाईकांची किंमत कमी होईल. त्यांना चार माणसात तोंड दाखविता येणार नाही तसेच ही अडाणी गुन्हेगार मुले गावातील इतर गरीब जनतेला छळतील, गावातील मुलीबाळींची अब्रू लुटतील, त्यामुळे हाणामाऱ्या होतील. गावेच्या गावे बेचिराख होऊन जातील. या नाशाला फक्त एकच कारण ते म्हणजे मुलांना शिकविले नाही. म्हणून सर्व शेतकरी कामगार बंधूंनी आपली मुले शाळेत पाठवून त्यांना शिक्षण द्यावे. अशा प्रकारे ज्योतीबांनी शेतकऱ्यांना उपदेश केला व बहुजन समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले.

समारोप :

महाराष्ट्रातील थोर समाजसुधारक, दलितांचे उद्धारक व स्त्री शिक्षणाचे आद्य पुरस्कर्ते महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे सामाजिक, शैक्षणिक कार्य भारताच्या इतिहासात अजरामर झाले आहे. सामाजिक विरोधाला न जुमानता प्रतिकूल परिस्थितीत समाजसेवेचे व शिक्षणप्रसाराचे कार्य त्यांनी हाती घेतले. त्या वेळच्या सनातनी धर्ममार्तंडाच्या विरोधाला न जुमानता स्त्री शिक्षणाचे नवे पर्व त्यांनी सुरू केले. हिंदू स्त्रीला सार्वजनिक क्षेत्रात महत्त्वाचे स्थान मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. त्याचप्रमाणे हरिजनांचा उद्धार करण्यासाठी त्यांनी फार कष्ट उपसले. ज्या हरिजन समाजाचा स्पर्श लोक बाईट मानत होते, ज्यांच्या सावल्यादेखील तुच्छ मानल्या जात होत्या, त्या हरिजन समाजाला शिक्षण देणारा पहिला थोर समाजसेवक म्हणजे महात्मा फुले होय.

संदर्भग्रंथ सूची :

१. देशमुख, एल. जी. (२००४). शिक्षणाचे तत्वज्ञानात्मक आणि समाजशास्त्रीय अधिष्ठान. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन.
२. देशमुख, एल. जी. (२०००). शिक्षण प्रक्रिया आणि थोर शिक्षणतज्ज्ञ. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन.
३. गोळे रवींद्र. (२०१६). प्रेरणादीप. पुणे : विवेकानंद केंद्र, मराठी प्रकाशन विभाग.
४. https://mr.vikaspedia.in/education/childrens-corner/92a94d93093893f92794d926
५. https://marathi.webdunia.com/article/marathi-current-news/about-mahatma-jyotiba-phule-119041100013ši1.html

●●●

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

वर्ष : ९० मार्च २०२२ पुरवणी विशेषांक

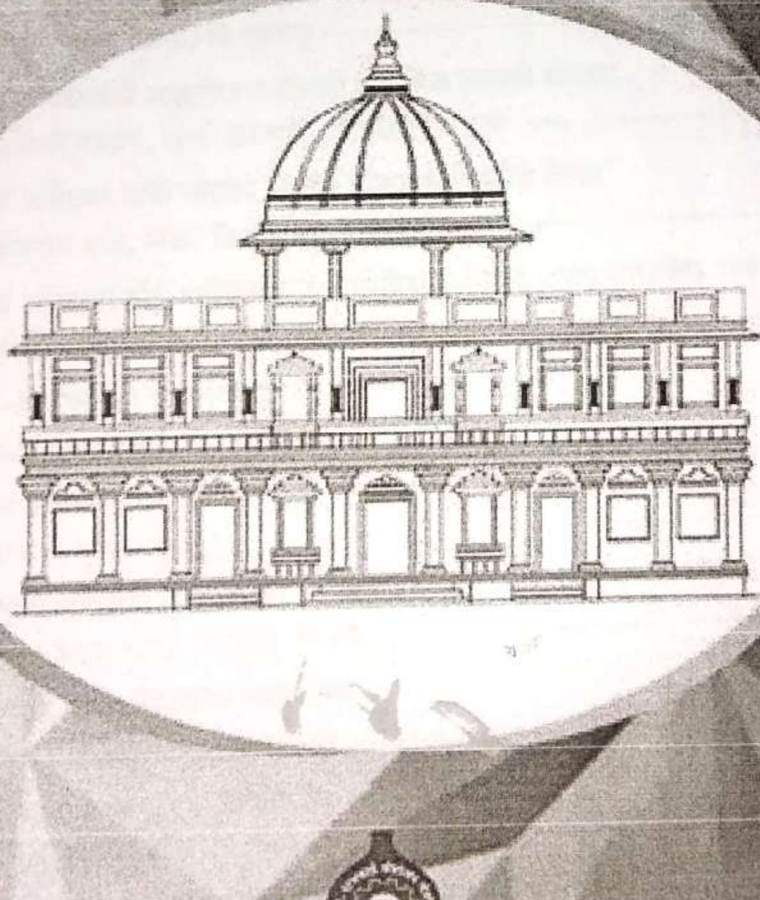

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya
Solapur

अनुक्रमणिका

१ महात्मा फुले यांचे शेती समस्येबाबत विचार
– डॉ.अनिल कांबळे, सोलापूर ---------- ११

२ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेत 'मूकनायक' या वृत्तपत्राचे योगदान
– प्रा. आप्पासाहेब केंगार, भिलवडी, ता.पलूस, जि.सांगली ---------- १५

३ महात्मा ज्योतिराव फुले : २१ व्या शतकात समजून घेतांना
– प्रा.अरुणा वाघोले, आळे, ता.जुन्नर, जि.पुणे ---------- २०

४ महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य : ऐतिहासिक अभ्यास
– डॉ.बाळासाहेब काळे, इंदापूर, जि.पुणे ---------- २७

५ डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक कार्यातील विचार आणि योगदान
– प्रा.शैलेष भालेराव, पाषाण, जि.पुणे ---------- ३१

६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार कल्याणविषयक योगदान
– डॉ.चंद्रकांत भारसाकळे, इस्लामपूर, जि.सांगली ---------- ३६

७ महात्मा ज्योतिबा फुले : एक थोर समाजसुधारक
– श्री.अजित चव्हाण, बार्शी, जि.सोलापूर ---------- ४१

८ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अनुसूचित जातींसाठी सामाजिक न्यायाचे योगदान
– प्रा.गीतांजली चव्हाण, लोणी काळभोर, ता.हवेली, जि.पुणे ---------- ४६

९ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भारतीय संसदीय लोकशाही विषयीचे विचार
– प्रा.दादासाहेब हाके, माढा, जि.सोलापूर ---------- ४९

१० डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धर्मविषयक व व्यक्तीविषयक विचार – एक सामाजिक आकलन
– प्रा.दशरथ रसाळ, सोलापूर ---------- ५३

११ महात्मा फुले –एक कृतिशील समाजसुधारक
– प्रा.बाळासाहेब देवकाते, कर्जत, जि.अहमदनगर ---------- ५६

१२ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समाजशास्त्र व समाज कार्यातील योगदान
– डॉ.नागोराव भुरके, सोलापूर ---------- ५९

१३ महात्मा ज्योतिराव गोविंदराव फुले : लोकोत्तर पुरुष
– डॉ.अतुल कदम, भोसरे, ता.माढा, जि.सोलापूर ---------- ६२

१४ सत्यशोधक समाज आणि क्रियाशील सत्यशोधक
– डॉ.गोवर्धन दिकोंडा, माढा, जि.सोलापूर ---------- ६६

१५ आधुनिक भारताच्या विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान
– प्रा.महादेव दिसले, बार्शी ---------- ७०

१६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही समाजवाद आणि आर्थिक विषमतेबाबतचे विचार
– प्रा.महेंद्र गजधाने, पंढरपूर ---------- ७५

१७ महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील मानवतावाद – डॉ.नामदेव शिंदे, माढा, जि.सोलापूर ---------- ७७

१८ महिलांच्या शैक्षणिक सक्षमीकरणासाठी महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे योगदान
– डॉ.पौर्णिमा चव्हाण, आष्टा, ता.वाळवा, जि.सांगली ---------- ८०

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

 ISSN No. 2394-5990

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समाजशास्त्र व समाज कार्यातील योगदान

प्रा. डॉ. भुरके नागोराव संभाजी
समाजशास्त्र विभाग, लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रस्तावना :

हडॉ. बाबासाहेब आंबेडकरअस्पृश्यता,जातिव्यवस्थेचे, वर्णव्यवस्थेचे घोर विरोधक तसेच टीकाकार होते विलक्षण प्रतिभा लाभलेल्या डॉ. आंबेडकरांनी समाजाच्या जवळपास सर्वच पैलूवर आपल्या अभ्यासाने आणि कार्यानि प्रकाश टाकला. ते एक सामाजिक विचारवंत राजकीय चिंतक अर्थशास्त्रज्ञ धर्म चिकित्सक यासोबतच एक महान समाजशास्त्रज्ञ व सिद्धांतकार होते.

विश्वरत्न डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताच्या घटनेचे प्रमुख शिल्पकार आधुनिक भारताचे जनक लोकशाहीचे श्रोते व मानवी स्वातंत्र्याचे महान कैवारी होते.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाज व्यवस्थेचे समाजशास्त्रीय अध्ययन करून भारतातील समाजशास्त्रीय अध्ययनाला चालना दिली. परंतु डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे एक समाज शास्त्रज्ञ होते ही गोष्ट सर्वसामान्य लोकांना आतापर्यंत माहीत नव्हती कारणडॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समाजशास्त्रीय संशोधनाची दखल येथील समाज शास्त्रज्ञांनी घेतली नव्हती. ही एक वास्तविकता आहे. जातिव्यवस्थेच्या संदर्भात अत्यंत सूक्ष्मपणे वैज्ञानिक अध्ययन करण्याचे श्रेय डॉ. आंबेडकरांचे आहे तरीदेखील समाज शास्त्रज्ञांनी त्यांच्या अध्ययनाच्या संदर्भात एक अक्षर देखील लिहिले नाही. त्यामुळेच त्यांच्या जाती व्यवस्थेसंबंधी च्या समाजशास्त्रीय अध्ययनाची माहिती इतरांना होऊ शकली नाही. भारतातील विद्यापीठात समाजशास्त्राचा स्वतंत्र विभाग सुरू होण्यापूर्वीच अमेरिकेच्या कोलंबिया विद्यापीठात ९ मे १९१६ ला भरलेल्या ए. ए.गोल्डन वायझर मानव विज्ञान परिषदेत २५ वर्षाच्या एका तरुण भारतीय समाज शास्त्रज्ञाने भाग घेतला होता या तरुण भारतीय समाज शास्त्रज्ञाने या परिषदेत भारतातील जातीची जडण, उत्पत्ती आणि विकास हा संशोधन पर पेपर सादर केला होता हा पेपर १९१७ च्या इंडियन ॲंटीक्वेरी मध्ये प्रसिद्ध झाला होता. हा तरुण भारतीय संशोधक म्हणजे डॉ.बी.आर. आंबेडकर होय.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. महाराष्ट्रातील समाजशास्त्राच्या समाजशास्त्रीय योगदानाचा अभ्यास करणे.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा अभ्यास करणे.
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिखित ग्रंथ व सिद्धांत अभ्यासणे.

गृहितके :

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरहे सर्वसामान्य जनतेसाठी कार्य करणारे समाज शास्त्रज्ञ आहेत.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य हे दलित समाज व अस्पृश्य जातीसाठी मोलाचे कार्य आहे.
३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे सामाजिक कार्यामध्ये संपूर्ण आयुष्यभर कार्य करणारे समाज शास्त्रज्ञ आहेत.

*** डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांचे समाजाविषयीचे विचार:**

१. जातीच्या उत्पत्तीचा सिद्धांत व जाती विषयक विचार :

जातिव्यवस्था काय आहे तिचे स्वरूप कसे आहे जातीची निर्मिती कशी झाली याबाबत गहन आणि सूक्ष्म विश्लेषण आंबेडकरांनी आपल्या जातिव्यवस्थेचा विनास या पुस्तकात केले. त्यांनी जातीच्या उत्पत्ती संबंधी सिद्धांत मांडला आंबेडकरापूर्वी जातीच्या उत्पत्ती संबंधी अनेक सिद्धांत प्रचलित होते. त्यांनी जातीच्या उत्पत्ती विषयक आपला स्वतःचा सिद्धांत मांडला त्यांच्यामते जातीची उत्पत्ती आंतरविवाहाच्या प्रथेतूनझाली. तसेच अनेक जाती निर्माण होण्याचे कारण म्हणजे जातीतील अंतरविवाहाच्या नियमाचे उल्लंघन होईल असे त्यांचे महत्त्व आहे. आंबेडकर उच्च-नीच भेदभाव आणि विषमता या बाबी जातीव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये मानतात आंबेडकरांच्या मते सतीप्रथा, विधवा पुनर्विवाह बंदी इत्यादी सारख्या समस्या मागे जाती व्यवस्था कारणीभूत आहे. जातीव्यवस्था एक मानसिक दशा असून तिला धार्मिक ग्रंथांच्या आधारे मोठ्या कुशलतेने प्रस्तुत केले हा धार्मिक आधार समाप्त करणे आवश्यक आहे. तरच जातीव्यवस्था समाप्त होतील तसेच आंतरजातीय विवाहद्वारे कौटुंबिक एकता निर्माण होऊन जातीव्यवस्थेचा अंत होऊ शकतो असे विचार मांडले.

२. अस्पृश्यते संबंधी विचार :

डॉ.आंबेडकरानी आणि सूद्र उत्पत्ती विषयक आपल्या अपूर्व सिद्धांतानंतर त्यांनी अस्पृश्य मूळचे कोण होते? आणि ते अस्पृश्य कसे बनले? या समाजशास्त्रीय संशोधन पर ग्रंथामधून अस्पृश्यतेच्या उत्पत्ती विषयक सिद्धांताची

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

ISSN No. 2394-5990

जाणिवा निर्माण करून सन्मानाने जगण्यासाठी हक्क प्राप्त करून दिला.

*** स्तरीकरण व्यवस्थेसंबंधी विचार :**

स्तरीकरणची समाजशास्त्रातील प्रमुख संकल्पना आहे. जगातील प्रत्येक समाजात वर्ग किंवा वंशाच्या आधारे सामाजिक स्तरीकरण आढळते भारतीय समाजात ही स्तरीकरण आढळते भारतीय समाजातील स्तरीकरणाविषयी पहिले अचूक आणि शास्त्रशुद्ध लिखाणडॉ. आंबेडकरांनी केले जगातील प्रत्येक समाजात कोणत्याही स्वरूपात वर्ग विभाजन आवश्यक झाले आणि ते स्वाभाविकही आहे. भारतीय समाजात हिंदू मध्ये हे वर्ग विभाजन वर्णाच्या जसे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या चार रूपात झाले. या वर्ग विभाजनात अपरिवर्तनीय अशा चार श्रेणी होत्या ज्यात सूत्राचे स्थान सर्वात शेवटी होते विशेष म्हणजे या चार श्रेणी उच्च-नीच भेदभाव चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेतून झाली असे आंबेडकर मानतात. डॉ. आंबेडकरांना भारतीय समाजातील चातुर्वर्ण व्यवस्थेला वर्गीकरणाची अवस्था मान्य नाही कारण या वर्णव्यवस्थेत जाणीवपूर्वक निर्माण केलेले दंड सजा विषयक नियम अंतर्भूत आहेत. हिंदू समाज व्यवस्थेत या वर्ण व्यवस्थेची निर्मिती धार्मिक आधारावर झाली तसेच या व्यवस्थेला दैविक आणि पवित्र मानले गेले आहे. व्यवस्थेला डॉ. आंबेडकर चुकीची व्यवस्था मानतात.

निष्कर्ष :-

१. डॉ.बाबासाहेबआंबेडकरहे दलित समाजाला न्याय देण्यासाठी आयुष्यभर झगडले.

२. दलित समाजातील अस्पृश्यता कमी करून त्या समाजातील लोकांमध्ये आंबेडकरांनी समान हक्काची जाणीव करून दिली.

३. जातीव्यवस्था संपविण्यासाठी आंबेडकरांनी सातत्याने प्रयत्न केले.

४. धर्म महत्वाचा नसून धर्मातील वागणूक व समान हक्क महत्त्वाचे असतात हे दाखवून देण्यासाठी त्यांनी धर्मांतर केले.

५. अस्पृश्य समाजातील अन्याय व अत्याचार थांबविण्यासाठी त्यांनी स्वतंत्र कायद्याची निर्मिती केली.

६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रयत्नामुळे अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या जातीमध्ये आज मोठ्या प्रमाणात अनुकूल परिवर्तन झालेले पहावयास मिळते.

सारांश :

डॉ.बी.आर. आंबेडकर हे संशोधन वृत्तीचे विचारवंत होते. त्यामुळे भारतातील जातिव्यवस्था या प्राचीन व्यवस्थेसंबंधी चे विश्लेषण अत्यंत मुद्देसूदपणे आणि पुराव्याचा आधार घेऊन त्यांनी केले आहे. त्यांनी जातीच्या रचनेच्या आणि उत्पत्तीच्या सिद्धांतामध्ये अनेक प्रश्न स्वतःलाच उपस्थित करून त्या प्रश्नांची समाधानकारक आणि वस्तुनिष्ठ अशी उत्तरे देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे जातीव्यवस्थेचे बाबतच्या विश्लेषणात संतुलन आढळून येते. जातीव्यवस्था सारख्या अत्यंत क्लिष्ट अशा व्यवस्थेचे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विश्लेषण त्यांनी केले आहे. या सिद्धांतामुळे भारतीय समाजशास्त्र विशेष योगदान लाभले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. डॉ. निळकंठ शेरे - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित वैचारिक वाङ्मय.

२. शारदा जोशी - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर संक्षिप्त चरित्र व विचारधन

३. डॉ. प्रदीप आगलावे - समाजशास्त्रीय विचारवंत

४. रा. ज्ञा.गायकवाड - महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणेचा इतिहास.

५. डॉ. खंडेराव जी काळे - आंबेडकरी चळवळीची वाटचाल : एक चिंतन.

Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक – मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : २

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक :

● डॉ.राजेश करपे ● डॉ.विष्णू पाटील ● डॉ.गणेश मोहिते ● डॉ.महेश वाघमारे

✲ प्रकाशक ✲

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे 21.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

अनुक्रमणिका

१ भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में लेखकों का योगदान और भूमिका
- डॉ.शिल्पा दादाराव जिवरग, औरंगाबाद ----- १२

२ मराठवाड्यातील पाणी सुविधा
- श्री. ज्ञानेश्वर जिगे, औरंगाबाद----------- १८

३ सहस्त्रकातील जननायक : मोहनदास करमचंद गांधी
- डॉ.भुजंग पाटील, शिरूर (ता.), लातूर ------ २४

४ ब्रिटिशांचे पाणीपुरवठा संबंधीचे धोरण
- श्री. संतोष मारकवाड, सोलापूर ----------- ३२

५ ब्रिटिश कालखंडातील दुष्काळ धोरण (१८५८-१९०५)
- श्रीं.संतोष मारकवाड, सोलापूर------------ ४२

६ ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींच्या आरोग्याच्या समस्या
- एक अभ्यास, प्रॉ.सय्यद अफरोज अहमद, शिरूर (का.)- ५२

७ आधुनिक भारताच्या जडणघडणीमध्ये डॉ.बी.आर.आंबेडकर, पं. नेहरू आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका
- डॉ.आशा पाटील, औरंगाबाद --------------- ५९

८ स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव - काही प्रश्न
- श्रीमती जयश्री बनसोड, औरंगाबाद --------- ६९

९ स्वातंत्र्यपूर्व कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व आर्थिक पर्यावरणाचा मराठी साहित्यावरील परिणाम
- डॉ.उत्तम कांबळे, सोलापूर ---------------- ७३

१० स्वातंत्र्यपूर्व-ब्रिटिशांचे शेतकरी धोरण आणि सद्यस्थित सरकारचे शेतकरी धोरण -डॉ. जी. डी. रूपवते, पेठ, जि.नाशिक -- ८२

११ भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महात्मा गांधींचे योगदान
- डॉ.स्वाती कुरमे, किनवट, जि.नांदेड -------- ८६

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

ब्रिटिशांचे पाणी पुरवठा संबंधीचे धोरण

– प्रा. संतोष मारकवाड, सोलापूर

भारतातील शेती मुख्यत पावसावर अवलंबून असल्यामुळे आणि भारतातील पाऊस अत्यंत लहरी व अत्यंत अनियमित असल्यामुळे भारतातील शेती म्हणजे जुगार असे म्हंटले जाते. ज्या ठिकाणी नियमित आणि आवश्यक प्रमाणावर पाऊस पडत नाही त्याठिकाणी पाणीपुरवठ्याच्या योजना आखून पाणी पुरविणे आवश्यक होते. भारतातील पाणीपुरवठ्याचे प्रमुख मार्ग म्हणजे विहिरी, तळी, पाटबंधारे व कालवे होत. ह्यापैकी सर्वात महत्वाचे मार्ग पाठबंधारे आणि कालवे असून भारतात प्राचीन काळापासून त्याचा उपयोग कला गेल्याचे आढळते. कालवे आणि पाठबंधारे दुष्काळी भागामध्ये महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडत होती. दुष्काळाशी सामन्या देण्यासाठी रेल्वे ही नवी पध्दत आली असली तरीपरंतु, पाटबंधारे काढून पाणी पुरवठा करणे ही प्राचीन काळापासून आलेली पद्धत आहे.[१] प्राचीन व मध्ययुगीन काळात बऱ्याच प्रमाणात पाणीपुरवठ्याच्या सुविधा करण्यात आलेल्या होत्या. ईस्ट इंडिया कंपनीने सुरवातीला आपले लक्ष लढाया, व्यापार व सत्तास्थापना याकडे केंद्रित केले होते. त्यामुळे या काळात कंपनीकडून कालवे अथवा जलसिंचन व्यवस्थेकडे दुर्लक्ष झाले. तत्पूर्वी भारतीय शासकांच्या काळात निर्माण केलेल्या सुविधा मोडकळीस झालेल्या होत्या. पण लॉर्ड वेलस्लीच्या काळानंतर या क्षेत्राकडे लक्ष देण्यास कंपनीने सुरवात केली.

ब्रिटिशकाळातील सिंचन अथवा पाणीपुरवठा धोरणाचे तीन भाग करता येतील. पहिला कालखंड ब्रिटिश सत्तेचा उदय (१७५७) ते राणी व्हिक्टोरियाच्या जाहिरनाम्यापर्यंत, दुसरा कालखंड राणीच्या जाहिरनाम्यापासून ते २० व्या शतकाच्या सुरवातीपर्यंत आणि तिसरा कालखंड २० व्या शतकाच्या सुरवातीपासून भारतीय स्वातंत्र्यापर्यंत. ब्रिटिश येण्यापूर्वी भारतामध्ये प्रामुख्याने पाणीपुरवठयाच्या विहिर, तलाव, कालवे या तीन महत्वपूर्ण सुविधा होत्या या तीन सुविधांच्या दृष्टिकोनातून ब्रिटिशांच्या यासंदर्भातील धोरणाचा आढावा घेता येईल.

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

पहिला कालखंड (सन. १७५७ ते १८५७) :

सर्वप्रथम लॉर्ड वेलस्ली याने इ. सन १८८० मध्ये डॉ. बूचनन याच्याकडे मद्रास ते कर्नाटक, मैसूर, कोईंबतूर आणि मलबार ते कॅनरा भागाचा प्रवास करून तेथील ब्रिटिशपूर्व काळातील शेती, आर्थिक स्थिती आणि सिंचनाच्या सुविधांची चौकशी करण्याची कामगिरी दिली. डॉ. बूचनन यांनी त्या चौकशीअंती आढळून आलेल्या बाबी कंपनीकडे सादर केल्या.

ज्याप्रकारे हे दक्षिणेशी संबंधित प्रयत्न होते. त्याचप्रमाणे उत्तरेमध्ये सिंचनाशी संबंधित 'रॉयल आयोग' नेमण्यात आला. हा आयोग असे नमूद करतो की, उत्तरेमध्येही तलाव अस्तित्वात होते. १४ व्या शतकामध्येही फिरोजशहा तुघलकाने एक तलाव बांधला होता. त्याला आता पश्चिम जमुना कालवा म्हणतात. ज्याचे बादशहा आकबराने सन. १५६६ मध्ये नुतनीकरण, पुन्हा अलिमर्दान खान याने सन १६२८ मध्ये डागडुजी केली. मुळच्या बारी दुआबातील सध्याच्या पूर्वेकडील जमुना कालव्याची सुरवात १७ व्या शतकात शहाजहानच्या काळात झाली. त्याचबरोबर सिंधमधून येणारे प्राचीन काळापासूनचे जलमय कालवे आहेत. अशाप्रकारे पाठबंधाऱ्यांची गरज आणि शेतीच्या दृष्टीने त्याचे असलेले महत्व हे फार पूर्वीपासून ओळखले गेलेले होते. पूर्वसूरी पासून आलेल्या या सुविधांच्या महत्वास ब्रिटिशांनीही दुजोरा दिलेला होता. कोईंबतूरचा जिल्हाधिकारी व ईस्ट इंडिया कंपनीचा डायरेक्टर सर चार्ल्स ट्रिव्हेलियन यांच्यातील पत्रव्यवहारातून हे स्पष्ट होते.

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने सन. १८०३ नंतर सिंचनाच्या बाबतीत लक्ष देण्याचे ठरविले. आणि लॉर्ड मिंटोच्या कारकिर्दीत प्रत्यक्ष लक्ष देण्यास सुरवात झाली. सन १८१० साली यमुना नदीच्या कालव्याची पाहणी करण्यासाठी एक समिती नेमली. परंतु मुख्य इंजिनियर व सर्व्हे जनरल यांच्यातील मतभेदामुळे कालव्याचे पुनर्जीवन झाले नाही. लॉर्ड हेस्टींग्जने या योजनेचा पुरस्कार केल्यामुळे यमुना पश्चिम कालव्याचे पुनरुज्जीवन शक्य झाले. इ. सन १८३० साली पडलेल्या दुष्काळात या कालव्याच्या पाण्यामुळे १५ लाख स्टर्लिंग पौंड एवढ्या किमतीच्या पिकाचे नुकसान टाळता आले. त्याचप्रमाणे पूर्वेकडील कालव्याचीही दुरुस्ती

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

सरकारमधील भारतीय खातेप्रमुखाला त्याबाबतीत जास्त स्वातंत्र मिळण्याची शक्यता निर्माण झाली. शेतकी कमिशनच्या शिफारशींनुसार मध्यवर्ती जलसिंचन मंडळाची (सेंट्रल ब्यूरो ऑफ इरिगेशन) ची स्थापना करण्यात आली. त्यानंतर अनेक धरण, मोठमोठ्या योजना स्वीकारण्यात आल्या. यानंतर स्वातंत्र्योत्तर काळात विशेषत: पंचवार्षिक योजनांच्या काळात कालवे बांधण्यासाठी फार मोठ्या प्रमाणावर खर्च कार्य करण्यात आले.

मूल्यमापन :

भारतातील परिस्थिती लक्षात घेता पाणी पुरवठ्याच्या योजना मोठ्या प्रमाणावर सुरू करण्याची आवश्यकता होती. तरीसुद्धा इंग्रजांनी रेल्वे तोट्यात येत असताना त्यावर मोठा खर्च केला. मात्र सिंचनव्यवस्थेकडे अपवाद वगळता विशेष लक्ष दिले नाही. मात्र त्यांनी केलेल्या सिंचनाच्या कार्यामुळे, पाणी पुरवठ्याच्या योजनांनी सरकारला उत्पन्न मिळवून दिले. त्याचबरोबर दुष्काळाची तीव्रता कमी होऊ शकली. वाढत्या लोकसंख्येच्या अन्नधान्याच्या उत्पन्नातही वाढ होणे गरजेचे होते, ही गरज पूर्ण होण्यासही या योजनांमुळे मदत झाली.

तळटीपा :

१. डी. आर. गाडगीळ, द इंडस्ट्रिअल इवोल्यूशन ऑफ इंडिया इन रिसेंट टाइम, ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस, १९७२, पृष्ठ क्र. ३६
२. गो. स. सरदेसाई, ब्रिटिश रियासत, खंड दोन ईस्ट इंडिया कंपनी (उत्तरार्ध), पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पुनर्मुद्रण, २०१२, पृष्ठ क्र. ४१५
३. बी. एल. ग्रोवर यशपाल, आधुनिक भारत का इतिहास, एस. चंद अण्ड कंपनी, नई दिल्ली, २००७, पृष्ठ क्र. १५६
४. महादेव गोखले, भारताचा आर्थिक इतिहास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे १९७८, पृष्ठ क्र. ३५
५. शांता कोठेकर सुमन वैद्य, आधुनिक भारताचा इतिहास (१८५७-१९२०), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००८, पृष्ठ क्र. २९
६. कित्ता, पृष्ठ क्र. ३५
७. धनंजय गाडगीळ, हिंदुस्थानचा आर्थिक इतिहास, गो. देशपांडे प्रकाशन,

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • मार्च २०२२ पुरवणी विशेषांक

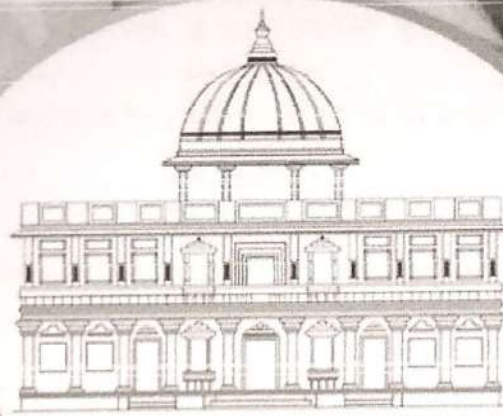

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

Laxmibai Bhau... Mahavidyalaya * Solapur

ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक – मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : २

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक :

● डॉ.राजेश करपे ● डॉ.विष्णू पाटील ● डॉ.गणेश मोहिते ● डॉ.महेश वाघमारे

✲ प्रकाशक ✲

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे 21.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१ भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में लेखकों का योगदान और भूमिका
- डॉ.शिल्पा दादाराव जिवरग, औरंगाबाद ----- १२

२ मराठवाड्यातील पाणी सुविधा
- श्री. ज्ञानेश्वर जिगे, औरंगाबाद----------- १८

३ सहस्त्रकातील जननायक : मोहनदास करमचंद गांधी
- डॉ.भुजंग पाटील, शिरूर (ता.), लातूर ------ २४

४ ब्रिटिशांचे पाणीपुरवठा संबंधीचे धोरण
- श्री. संतोष मारकवाड, सोलापूर ----------- ३२

५ ब्रिटिश कालखंडातील दुष्काळ धोरण (१८५८-१९०५)
- श्रीं.संतोष मारकवाड, सोलापूर------------ ४२

६ ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींच्या आरोग्याच्या समस्या
- एक अभ्यास, प्रॉ.सय्यद अफरोज अहमद, शिरूर (का.)- ५२

७ आधुनिक भारताच्या जडणघडणीमध्ये डॉ.बी.आर.आंबेडकर, पं. नेहरू आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका
- डॉ.आशा पाटील, औरंगाबाद --------------- ५९

८ स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव - काही प्रश्न
- श्रीमती जयश्री बनसोड, औरंगाबाद --------- ६९

९ स्वातंत्र्यपूर्व कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व आर्थिक पर्यावरणाचा मराठी साहित्यावरील परिणाम
- डॉ.उत्तम कांबळे, सोलापूर ---------------- ७३

१० स्वातंत्र्यपूर्व-ब्रिटिशांचे शेतकरी धोरण आणि सद्यस्थित सरकारचे शेतकरी धोरण -डॉ. जी. डी. रूपवते, पेठ, जि.नाशिक -- ८२

११ भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महात्मा गांधींचे योगदान
- डॉ.स्वाती कुरमे, किनवट, जि.नांदेड -------- ८६

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

ब्रिटिश कालखंडातील दुष्काळ धोरण (सन १८५८ –१९०५)

– श्री. संतोष मारकवाड, सोलापूर

प्रास्ताविक :

ब्रिटिश राजवटीने भारतीय दारिद्र्याच्या खाईत लोटले गेले. या दारिद्र्याचा एक दृश्य आविष्कार म्हणजे एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात पडलेले भीषण दुष्काळ होत. एकोणिसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या उत्तरार्धात चोवीस दुष्काळ पडले.[१] आणि अनेक वेळा टंचाईसदृश परिस्थिती निर्माण झाली. सन. १८५४ ते १९०१ या काळात अंदाजे २ कोटी ९० लक्ष लोक दुष्काळात मृत्युमुखी पडले.[२] सन १८५८ नंतरच्या काळातील भारताचे प्रशासन कंपनीकडून ब्रिटीश राजपदाकडे हस्तांतरित होणे, रेल्वे व इतर संचार साधनांचा विकास, परकीय व्यापाराची उन्नती आदी घटकांमुळे दुष्काळ समस्येचे रूपच बदलून गेले. त्याचपद्धतीने सिंचन कार्याचा विस्तार करणे, कृषीसंबंधी कायदे करणे, दुष्काळ निवारण्यार्थ उपाययोजना करणे आणि निश्चित असे दुष्काळ धोरण ठरविणे ही आपली जबाबदारी आपली आहे याची जाणीव सरकारला झाली.

सन १८६०–६१ मधील दुष्काळ :

सन १८६०–६१ मध्ये पश्चिमोत्तर प्रदेशातील दिल्ली व आग्रा भागात अत्यंत गंभीर दुष्काळ पडला. याने २५ हजार वर्ग मैल प्रदेश प्रभावीत होऊन, एक कोटी तीस लाख लोकांना समस्येला सामोरे जावे लागले. पण सरकारने दुष्काळ निवारणार्थ काही विशेष प्रयत्न केले नाही. मात्र, हा पहिला प्रसंग होता की, दुष्काळपिडितांना राहण्यासाठी काही जागांची व्यवस्था करण्यात आली.[३] सरकारने दुष्काळाच्या याची चौकशी करण्यासाठी कर्नल बेयर्ड स्मिथ याच्या अध्यक्षतेखाली एक दुष्काळ आयोग नेमला. स्मिथच्या मते, असमान भूमी व्यवस्था दुष्काळाचे दुर्भिक्ष मुख्य कारण होते. सन. १८३७ व १८६० मधील दुष्काळाची तुलना करून त्याने म्हटले की, दोन्ही दुष्काळानी समान पद्धतीने प्रांतांना प्रभावित केले. १८६० च्या दुष्काळाने अधिक लोकांना प्रभावित केले. परंतु यावेळी मृतकांची संख्या कमी होती.'[४] तथापि, या आयोगाच्या अहवालात दुष्काळ निवारणार्थ कोणतीही

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

तथापि, ब्रिटिशपूर्व राजवटीतील यासंदर्भातील स्थिती पाहता, या नवीन राजवटीत दुष्काळ निवारणार्थ निश्चित अशी संहिता, कार्यपद्धतीचा विकास झालेला दिसून येतो. आणि कालपरत्वे सरकारने दुष्काळ निवारणार्थ गांभीर्याने आणि प्रभावी उपाययोजना अंमलातही आणल्या.

तळटीपा :

१. रजनी पाम दत्त, इंडिया टूडे, पीपल्स पब्लिशिंग हाऊस, रिवाइज्ड एडिशन, दिल्ली, १९४७, पृष्ठ क्र. १०६
२. बिपिन चंद्र आणि इतर, स्वातंत्र्याचा लढा(अनु. मा. कृ. पारधी), नॅशनल बुक ट्रस्ट, नवी दिल्ली, चौथी आवृत्ती, १९७४, पृष्ठ क्र. १६
३. बी. एल. ग्रोवर आणि एन. के. बेल्हेकर, आधुनिक भारताचा इतिहासः एक नवीन मूल्यांकन, एस. चंद आणि कंपनी, प्रा. लि., नवी दिल्ली, तृतीय संस्करण, पुनःमुद्रित, २०१३, पृष्ठ क्र. ४२२
४. कोलेश्वर रॉय, आधुनिक भारत, किताब महल, इलाहाबाद, तृतीय संस्करण, १९८८, पृष्ठ क्र. ५५७
५. पूर्वोक्त, बी. एल. ग्रोवर आणि एन. के. बेल्हेकर, पृष्ठ क्र. ४२२
६. सर जॉर्ज कॅम्पेबेल, मेमरीज ऑफ माय इंडियन करीयर (एडि. सर चार्ल्स इ-बर्नार्ड), वॉल. वन, मॅकमिलन अँण्ड कं., पृष्ठ क्र. १४९
७. कित्ता, पृष्ठ क्र. १५९-६०
८. विपिन चंद्र, आधुनिक भारत का इतिहास, ओरियंट ब्लॅकस्वॉन, नई दिल्ली, पुनःमुद्रित, २०१५, पृष्ठ क्र. १८८
९. पूर्वोक्त, कोलेश्वर रॉय, पृष्ठ क्र. ५५९
१०. पूर्वोक्त, विपिन चंद्र, पृष्ठ क्र. १८९
११. पूर्वोक्त, रजनी पाम दत्त, पृष्ठ क्र. १७०
१२. आर. सी. दत्त, एकॉनॉमिक हिस्ट्री ऑफ इंडिया, वॉल. टू, इन द व्हिक्टोरियन एज १८३७-१९००, पब्लिकेशन डिविजन, मिनिस्ट्री ऑफ इन्फॉर्मेशन अँण्ड ब्रॉडकास्टिंग, गवर्नमेंट ऑफ इंडिया, न्यू दिल्ली, फिफ्थ रिप्रिंट, २००६, पृष्ठ क्र. ३८०

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

● वर्ष : ९० ● मार्च २०२२ ● पुरवणी विशेषांक ०५

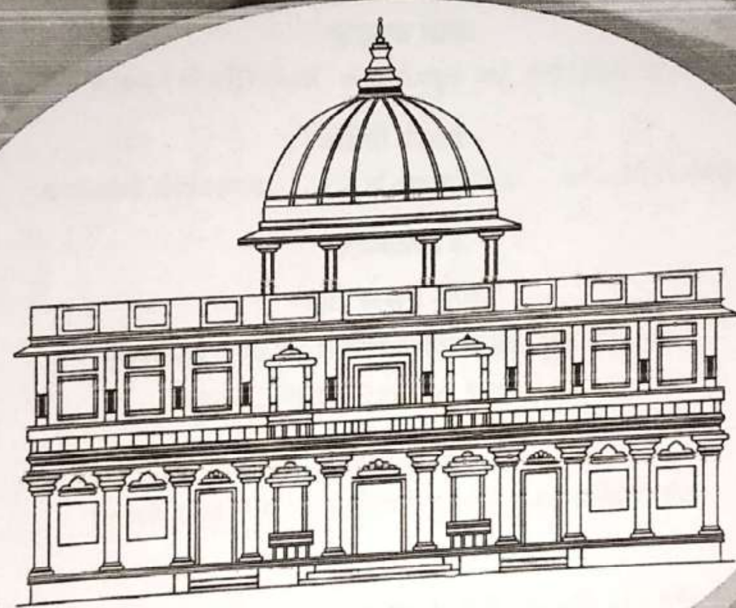

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

Solapur

Scanned with OKEN Scanner

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक – मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : ५

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक :

● प्रा.डॉ.पी.जी.गायकवाड ● प्रा.डॉ.गोवर्धन दिर्कोंडा ● प्रा.डॉ.सुरेश रामचंद्र ढेरे

✲ प्रकाशक ✲

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे 21.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya ✲ Solapur

१ महात्मा फुले यांचे शेती समस्येबाबत विचार
- डॉ.अनिल कांबळे, सोलापूर ---------- ११
२ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेत 'मूकनायक' या वृत्तपत्राचे योगदान
- प्रा. आप्पासाहेब केंगार, भिलवडी, ता.पलूस, जि.सांगली ---------- १५
३ महात्मा ज्योतिराव फुले : २१ व्या शतकात समजून घेतांना
- प्रा.अरुणा वाघोले, आळे, ता.जुन्नर, जि.पुणे ---------- २०
४ महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य : ऐतिहासिक अभ्यास
- डॉ.बाळासाहेब काळे, इंदापूर, जि.पुणे ---------- २७
५ डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक कार्यातील विचार आणि योगदान
- प्रा.शैलेष भालेराव, पाषाण, जि.पुणे ---------- ३१
६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार कल्याणविषयक योगदान
- डॉ.चंद्रकांत भारसाकळे, इस्लामपूर, जि.सांगली ---------- ३६
७ महात्मा ज्योतिबा फुले : एक थोर समाजसुधारक
- श्री.अजित चव्हाण, बार्शी, जि.सोलापूर ---------- ४१
८ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अनुसूचित जातींसाठी सामाजिक न्यायाचे योगदान
- प्रा.गीतांजली चव्हाण, लोणी काळभोर, ता.हवेली, जि.पुणे ---------- ४६
९ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भारतीय संसदीय लोकशाही विषयीचे विचार
- प्रा.दादासाहेब हाके, माढा, जि.सोलापूर ---------- ४९
१० डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धर्मविषयक व व्यक्तीविषयक विचार – एक सामाजिक आकलन
- प्रा.दशरथ रसाळ, सोलापूर ---------- ५३
११ महात्मा फुले –एक कृतिशील समाजसुधारक
- प्रा.बाळासाहेब देवकाते, कर्जत, जि.अहमदनगर ---------- ५६
१२ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समाजशास्त्र व समाज कार्यातील योगदान
- डॉ.नागोराव भुरके, सोलापूर ---------- ५९
१३ महात्मा ज्योतिराव गोविंदराव फुले : लोकोत्तर पुरुष
- डॉ.अतुल कदम, भोसरे, कुर्डुवाडी, ता.माढा, जि.सोलापूर ---------- ६२
१४ सत्यशोधक समाज आणि क्रियाशील सत्यशोधक
- डॉ.गोवर्धन दिकोंडा, माढा, जि.सोलापूर ---------- ६६
१५ आधुनिक भारताच्या विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान
- प्रा.महादेव डिसले, बार्शी, जि. सोलापूर ---------- ७०
१६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही समाजवाद आणि आर्थिक विषमतेबाबतचे विचार
- प्रा.महेंद्र गजधाने, पंढरपूर ---------- ७५
१७ महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील मानवतावाद - डॉ.नामदेव शिंदे, माढा, जि.सोलापूर ---------- ७७
१८ महिलांच्या शैक्षणिक सक्षमीकरणासाठी महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे योगदान
- डॉ.पौर्णिमा चव्हाण, आष्टा, ता.वाळवा, जि.सांगली ---------- ८०

Solapur
Scanned with OKEN Scanner

६१ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता : संदर्भ बहिष्कृत भारतमधील अग्रलेख –
– प्रा.सचिन कांबळे, पुणे -- २५१

६२ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार आणि भटक्या विमुक्त जाती जमाती
– प्रा.सचीन साळवे, लोणी–काळभोर, जि.पुणे. ------------------------------ २५७

६३ साहित्यिक जोतीराव फुले – प्रा.संजय साठे, टेंभुर्णी, ता.माढा, जि.सोलापूर ------------ २६२

६४ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे पाकिस्तान संबंधीचे विचार – प्रा.संतोष कारभारी, पुणे ------ २६६

६५ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जातिव्यवस्थेच्या उगमासंबंधीचे विचार .
– प्रा.संतोष मरकवाड, एल.बी.पी.एम. कॉलेज, सोलापूर. ----------------------- २७०

६६ समाजसुधारक महात्मा फुले – प्रा.सरला चव्हाण, करमाळा, जि.सोलापूर ------------- २७५

६७ सामाजिक विषमता व काळाराम मंदिर सत्याग्रह – प्रा.शंकर आवारे, नाशिक ----------- २८२

६८ महात्मा फुलेंचे शेती विषयक विचार – प्रा.बप्पासाहेब शेजूळ, कुर्डूवाडी, जि.सोलापूर ------ २८६

६९ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीसबलीकरणातील योगदान – डॉ.शिल्पा शेटे, शिरूर, पुणे --- २८८

७० महात्मा जोतिबा फुले यांनी हंटर शिक्षण आयोगाला सादर केलेले निवेदन–एक अभ्यास
– डॉ.शिवाजी वाघमोडे, जेऊर, जि.सोलापूर ---------------------------- २९२

७१ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार : चलन, शेती, कामगार, उद्योगधंदे
– प्रा.सुभाष शिंदे, वाघोली, जि.पुणे. ---------------------------------- २९८

७२ महात्मा फुले यांचे शेतकरी प्रश्नांविषयी विचार
– प्रा.सुनिल राजपूत, अणदूर, ता.तुळजापूर, जि.उस्मानाबाद ------------------- ३०२

७३ बहिष्कृत हितकारिणी सभा आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – प्रा.सुप्रिया पवार, श्रीगोंदा ---- ३०६

७४ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार – प्रा.डॉ.महादेव थोरात, कुर्डुवाडी -------- ३११

७५ महात्मा फुलेंच्या शिक्षण विषयक विचारांचे महत्त्व – प्रा.डॉ.महादेव थोरात, कुर्डुवाडी. ------ ३१३

७६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक कार्य – डॉ.कल्याण वटाणे, पंढरपूर ------------ ३१५

७७ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या राजकीय विचारांचा अभ्यास
– डॉ.यशवंत साळुंके, दिंडोरी, जि.नाशिक. ------------------------------ ३१७

७८ ज्ञानयोगी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर – प्रा.धनंजय मोगले, सोलापूर ----------------- ३२१

७९ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मपरिवर्तन : एक ऐतिहासिक अवलोकन– प्रा.सुमन केंद्रे, पंढरपूर ३२५

८० डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा समताधिष्ठित समाजनिर्मितीचा लढा
– प्रा.समाधान लोंढे, बार्शी, जि.सोलापूर. ------------------------------- ३२८

८१ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेली लोकशाही आणि सद्यस्थिती
– डॉ.शारदा कदम, वसमत, जि.हिंगोली. ------------------------------- ३३१

८२ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषी सुधारणावादी विचारः सध्यस्थितीची गरज
– १. डॉ. दत्तात्रय निवृत्तीराव घोडके, पुणे २. प्रा.चारुता प्रताप वगरे, कोल्हापूर ---------- ३३३

८४ Mahatma Phule: A Charismatic Writer of the Masses of Modern India
– Dr.Anand Hipparkar, Karjat, Dist. Ahmednagar -------------------- ३३७

८४ Ambedkar and Dalit Women: The Long-Lasting Legacy of His Discourse on
Women Empowerment - Dr.Anisha Shrivastava, Gaziabad, UP ----------- ३४२

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

Scanned with OKEN Scanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जातिव्यवस्थेच्या उगमासंबंधीचे विचार

प्रा. संतोष मारकवाड
सहाय्यक प्राध्यापक,
इतिहास विभाग, लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर
मोबा. क्र. ९७६३४१००८७ santosh.marakwad1@gmail.com

प्रस्तावना :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सम्यक आणि समग्र तत्त्वज्ञान विविध ज्ञानाशाखांना व्यापणारे होते. बाबासाहेब हे शैक्षणिकदृष्ट्या अर्थशाखा आणि विधीशास्त्राचे विद्यार्थी आणि अभ्यासक असतानाही, जीवनातील आवश्यकता, जिज्ञासा आणि महत्व लक्षात घेऊन अर्थ, विधीशास्त्राव्यतिरिक्त समाजशास्त्र, शिक्षणशास्त्र, धर्मशास्त्र, राज्यशास्त्र, साहित्यशास्त्र, इतिहास, तत्वज्ञान इत्यादी बाबत त्यांनी अभ्यासपूर्ण, सखोल आणि विस्तृतपणे मांडणी केली. आपले मौलिक विचार ग्रंथरूपाने मांडले. भारतीय समाजव्यवस्थेची गरज लक्षात घेऊन बाबासाहेबांनी आपल्या सामाजिक विचारांची मांडणी केला. भारतीय समाजव्यवस्थेत असलेली प्रचंड विषमता आणि तिचे खोलवर दिर्घकाळ दुष्परिणाम पाहता त्यांनी विविध सामाजिक प्रश्नावर अत्यंत जिव्हाळ्याने, परिश्रमाने अभ्यास आणि संशोधन करून आपली मते निर्भिडपणे मांडली. तो त्यांच्या सामाजिक लढ्याचाच एक भाग होता.

बाबासाहेबांनी भारतातील जातिव्यवस्थेसंबंधी अत्यंत मुलगामी संशोधनपर विचार मांडलेले आहेत. प्रत्येक विद्यार्थ्याने आपल्या विषयातील एखाद्या कूट प्रश्नावर संशोधनात्मक दृष्टीने विचार करून प्रबंध लिहावा व तो आपल्या विषयाच्या विद्यार्थ्यांपुढे वाचून दाखवावा, असा कोलंबिया युनिव्हर्सिटीचा नियम होता, त्या निबंधात लेखक विद्यार्थ्यांच स्वतःचे संशोधनात्मक विवेचन असले पाहिजे अशीही अट होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संभाजीच्या कारकिर्दीत महाराष्ट्राची सामाजिक परिस्थिती कशी होती. या विषयावर संशोधनात्मक लिहिण्याचे ठरवून शेकडो पुस्तके वाचून सामग्री तयार केली, निबंधही लिहिला पण पुन्हा त्यांनी तो विचार रद्द केला.[१] याऐवजी भारतातील अस्पृश्य समाजाला हीन अवस्था प्राप्त होण्यास कारणीभूत असलेल्या जातिसंस्थेबद्दल संशोधनात्मक, उद्बोधक असा निबंध लिहण्यास सुरवात केली. इतिहास, समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र यांच्या शास्त्रीय दृष्टिकोनातून त्यांनी जातिसंस्था या प्रश्नाकडे पाहून 'हिंदुस्थानातील जाती त्यांची संरचना, उत्पत्ती आणि विकास' हा निबंध तयार केला. कोलंबिया युनिव्हर्सिटीतील समाजशास्त्राचे प्रोफेसर डॉ. ए. ए. गोल्डनवायजर यांच्या मानववंशशास्त्राच्या सेमिनार पुढे दि. ९ मे १९१६ रोजी सदर प्रबंध त्यांनी सादर केला. हा एक उत्तम समाज तथा मानववंशशास्त्रीय अभ्यासाचा दस्तऐवज आहे. यात त्यांनी भारतातील जातिसंस्थेची वैशिष्ट्ये, विकास व कार्यपद्धती याबाबतीतील मूलभूत मांडणी केली आहे. त्याचबरोबर त्यांनी सन. १९३६ साली 'ॲनिहिलेशन ऑफ कास्ट' हे लाहोरच्या जातपात तोडक मंडळाच्या विनंतीवरून वार्षिक अधिवेशनासाठी तयार केलेले परंतु स्वागत समितीशी मतभेद झाल्याने प्रत्यक्षात न झालेले अध्यक्षीय भाषण प्रकाशित केले. वरील दोन निबंधातून त्यांनी अत्यंत मुलगामी संशोधनपर विचार भारतातील जातिव्यवस्थेसंबंधी मांडलेले आहेत.

भारतीय समाजव्यवस्थेतील जातिसंस्था ही अनेक देशी आणि विदेशी विचारवंतांच्या अभ्यासाचा विषय बनलेली आहे. तत्काळात प्रसिध्द फ्रेंच विद्वान सेनार्ट, नेसफिल्ड, सर एच. रिस्ले, डॉ. एस. व्ही. केतकर यांचे या विषयावरील लिखाण अद्ययावत समजले जात होते. मात्र भारतातील जातिसंस्थेचा विषय अतिशय जटिल असून या विषयावर अनेक संशोधकांनी अपार कष्ट घेऊनही हा विषय अद्याप फारसा स्पष्ट झालेला नाही याची याची नोंद त्यावेळी बाबासाहेबांनी स्पष्टपणे केली आहे.[२] याखेरीज एन. के. दत्त, डॉ. एम. श्रीनिवासन, इरावती कर्वे यांचे याबाबतचे लिखाण होते. त्याचबरोबर लोकहितवादी, गोपाळ गणेश आगरकर, श्री. म. माटे, वि. दा. सावरकर यांनीही हिंदू सामाजिक व्यवस्थेविषयी आपले विचार मांडले. त्यांचे लेखन हिंदू परंपरा, रूढी, अस्पृश्यता याविरुद्ध होते. परंतू त्यात त्यांच्या मर्यादा होत्या. याबद्दल ते हिंदू माणसाच्या मनापर्यंत पोहचू शकले नाहीत.[३]

बाबासाहेबांच्या मते जातिसंस्था ही जटिल असली तरी ती अगम, अज्ञेय नाही. सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक अशा दोन्ही रूपाने जातीचा प्रश्न ही भयावह समस्या असून ही भयावहता देशातील सांस्कृतिक एकरूपतेच्या कारणाने

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur
Scanned with OKEN Scanner

वर्ग ही वर्गपध्दतीच होय. या पद्धतीत व्यक्तींना पात्रता मिळविल्यानंतर त्याला वर्ण बदलता येऊ शकत असे व त्यामुळे वर्गातील व्यक्ती बदलत्या राहत असत. हिंदूच्या इतिहास काळात केव्हातरी उपाध्याय वर्गाने सामाजिक संबंधाच्या बाबतीत जननेपासून स्वत:ला वेगळे तोडून घेतले. श्रम विभागणीच्या तत्वानुसार बाकीच्या जनतेची विभागणी झाली. त्यामुळे काही वर्ग खूपच मोठे तर काही वर्ग अगदीच लहान झाले. वैश्य आणि शुद्रात जातीच्या मूळ रुपाचा बराच मसाला भरलेला होता, त्यामुळे आजच्या अनेक जातीच्या उगमाचा हा वर्ग साठा ठरला. सैनिकी पेशा स्वभावत:च अशा पोटविभागणीला अनुकूल नसल्यामुळे क्षत्रिय वर्गाचे विभाजन राज्यकर्ते व सैनिक अशा तऱ्हेने पोटविभाग पाडण्याची प्रक्रिया स्वाभाविक आहे. परंतु या पोटविभागणीसंबंधीची अस्वाभाविक गोष्ट म्हणजे त्यांनी वर्गपद्धतीत मुक्त प्रवेश पध्दती गमाविली आणि ते स्वयंमर्यादित वर्ग बनले त्यांनाच जाती असे म्हणतात.[१४] प्रश्न असा आहे की प्रवेश बंद करून अंतर्गत विवाह करणारा वर्ग होण्यास त्यांना भाग पाडण्यात आले की त्यांनी स्वच्छेनेच प्रवेशद्वार बंद केले? बाबासाहेबांच्या मते, या प्रश्नाचे उत्तर दूहेरी स्वरूपाचे आहे. काहींनी स्वत: द्वारे बंद करून घेतली. यापाठीमागे अनुकरणाची वृत्ती ही प्रभावी होती. तर इतरांना ती बंद असल्याचे आढळून आले. म्हणजेच इतरांनी प्रवेश बंद केल्यामुळे काही वर्गाची द्वारे आपोआप बंद झाली. यातील पहिले भाष्य मानसशास्त्रीय आणि दूसरे भाष्य यांत्रिक स्वरूपाचे आहे. तरीपण ते परस्परपूरक आहेत. त्याचबरोबर जातीपातीच्या सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक नियमांना धोका संभवणारी कोणतिही नवी प्रथा बहुधा जात चालू देत नाही. त्यामुळे जातीतील बंडखोर अशा सभासदांना जातीतून बाहेर हाकलण्याच्या धोका असतो. सभासदांना दुसऱ्या जातीने सामाहून न घेतल्यामुळे आणि मूळच्या जातीतही परतता येत नसल्यामुळे त्यांचे भवितव्य त्यांच्याच हाती असे. इतरांनी स्वत:ला आत कोंडून घेऊन त्यांना बाहेर कोंडलेले असते. याचा परिणाम असा होतो की, नव वर्ग जातीच्या चौकटीला आव्हान देणारे कोणत्याही पायावर आधारलेले वर्ग यांत्रिक प्रक्रियेने सतत जातीमध्ये रूपांतरीत होत जातात व जातीची संख्या चळ लागल्याप्रमाणे फूगत जाते.

बाबासाहेबांनी जातीच्या उगमासंबंधी मांडलेल्या सिद्धांताचे सार थोडक्यात सांगताना हे स्पष्ट विवेचन करता येईल की, जातीने अनेक संशोधकाच्या मनात भ्रम निर्माण केल्यामुळे संशोधन कार्यात अनेकांनी चुका केलेल्या आहेत. पाश्चात्य पंडितांनी जातिव्यवस्थेत वर्णाला अनाठायी महत्व दिलेले आहे. वर्गासंबंधी त्यांच्या मनात आधीच वर्णद्वेषाची कल्पना असल्यामुळे जातीव्यवस्थेतही तोच प्रमुख दुवा असला पाहिजे अशी त्यांनी सहजच कल्पना करून घेतली. बाबासाहेबांचे हे स्पष्ट मत आहे की, चांबडीच्या रंगाला महत्व माणण्याच्या कल फार काळापूर्वी संपला आहे. त्यांनी स्पष्टीकरणाच्या नावाने नुसते वर्णन केले. आणि जणू काही त्या जातीच्या उगमाच्या उपपत्ती आहेत असे समजून त्यावरच झगडत राहिले. व्यावसायिक व धार्मिक इत्यादी प्रकारच्या जाती आहेत हे खरे असले तरीदेखील ते कोणत्याही अर्थाने जातीच्या उपपत्तीचे स्पष्टीकरण होऊ शकत नाही. बाबासाहेब जात श्रध्देवर अवलंबून आहे हे मान्य करतात परंतु एखाद्या संस्थेचा आधार म्हणून श्रद्धा उदयास येण्यापूर्वी तिला बळकटी आणण्याची व सतत चालू ठेवण्याची आवश्यकता असते हे पण स्पष्ट केले आहे.

बाबासाहेबांच्या जातीच्या उगमासंबंधीच्या सिद्धांतात पुढील चार मुद्दे अंतर्भूत आहेत :-

१. हिंदू समाजाची रचना, संयुक्त स्वरूपाची असली तरी तेथे गंभीर स्वरूपाचे सांस्कृतिक एक्य आहे.
२. जात म्हणजे एक मोठया सांस्कृतिक ऐक्य असलेल्या समाजाचा एक अंशात्मक तुकडा आहे आहे.
३. जातीची सुरवात करणारी पहिली एक जात आहे.
४. अनुकरणाच्या व बहिष्काराच्या माध्यमाद्वारे वर्गाचे रूपांतर जातीत झाले.[१५]

आज जातसंस्थेवर ऑलिवर सी. कॉक्स यांच्यापासून ते मायकेल महर या विदेशी तर देवराज चनाना यांच्यापासून ते घुर्ये या एतद्देशीय संशोधकांचे विपूल लिखाण उपलब्ध आहे. ज्यात समाजशास्त्रज्ञ एम. एन. श्रीनिवास यांनी मांडलेला 'संस्कृतायझेशन' हा सिद्धांत या क्षेत्रातील महत्त्वाचा मानला जातो, मात्र बाबासाहेबांनी सुमारे नव्वद वर्षापूर्वी जातिसंस्थेच्या प्रसाराचे कारण इमिटेशन, अनुकरण हे सांगितले.

तळटीपा :

१. चां. ग. खैरमोडे, डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, खंड १, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९९०, पृष्ठ क्र. ८४.
२. रावसाहेब कसबे, आंबेडकर आणि मार्क्स, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००६, पृष्ठ क्र. ८५.
३. वामन निंबाळकर, महाकवी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, प्रबोधन प्रकाशन, नागपूर.

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur
Scanned with OKEN Scanner

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • मार्च २०२२ पुरवणी विशेषांक

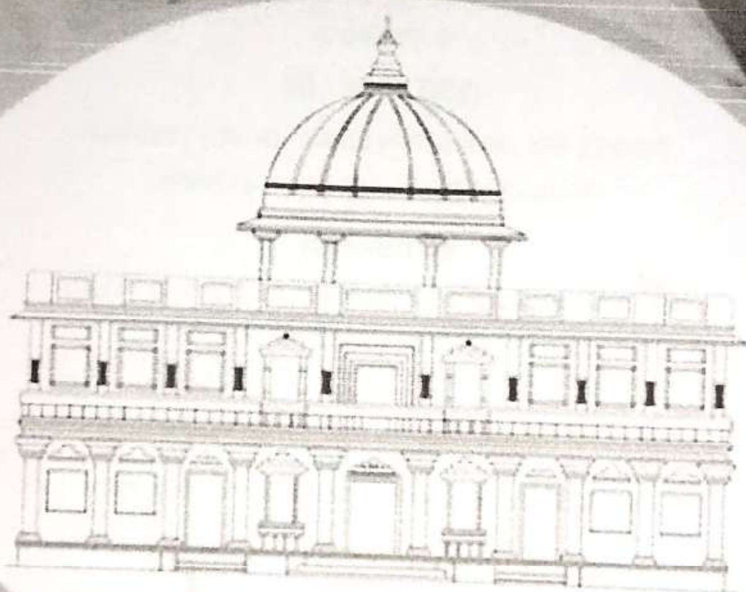

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya
Solapur

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक – मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : ४

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक :

✲ प्रकाशक ✲

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे 21.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

Laxmibai Bhau... Mahavidyalaya * Solapur

३९ महात्मा जोतीराव फुले यांचे कृषिविषयक विचार - डॉ.प्रदीप जगताप, सोलापूर ---------- १६१

४० डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारीतेचा चिकित्सक अभ्यास
- डॉ.जयपाल सावंत, कोरेगाव, जि.सातारा ------------------------------- १६५

४१ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार आणि योगदान: संक्षिप्त आढावा
- डॉ.अशोक कदम, माढा, जि.सोलापूर------------------------------- १६९

४२ महात्मा फुलेंनी केलेली समाजक्रांती : एक ऐतिहासिक अध्ययन
- डॉ.प्रज्ञा कामडी, मोवाड, ता.नरखेड, जि.नागपूर ------------------------ १७३

४३ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कृषी विचारांची प्रासंगिकता
- डॉ.अंकुश करपे, करमाळा, जि.सोलापूर ----------------------------- १७८

४४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषीविषयक विचार
- डॉ.काशिनाथ तलंगे, गडहिंग्लज, जि.काल्हापूर------------------------- १८३

४५ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची धर्मविषयक भूमिका
- डॉ.डी.पी.खराडे, भिलवडी, जि.सांगली ----------------------------- १८८

४६ राज्य-समाजवादाबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार
- डॉ.पंडित लावंड, बार्शी, जि.सोलापूर -------------------------------- १९१

४७ स्त्री शिक्षणाचे कैवारी महात्मा फुले यांचे स्त्री शिक्षणाचे कार्य - डॉ.एम.एस.जडल, पंढरपूर --- १९४

४८ महात्मा फुलेंची वैचारिकता - डॉ.मोहन चव्हाण, सोलापूर -------------------- २००

४९ महात्मा फुले यांचे साहित्य – एक अभ्यास
- १) प्रा.बजरंग मोरे, कोल्हापूर, २) प्रा.प्रकाश जमदाडे, दहिवडी, जि.सातारा. --------- २०३

५० डॉ. आंबेडकरांचे सत्ताकारण व शिक्षण यांच्या सहसंबधाचे विचार - प्रा.सचिन मोरे, अहमदनगर २०६

५१ म. फुले यांचे 'शेतकऱ्याचा असूड' ग्रंथातील शेतकरी वर्गाविषयीचे विचार
- प्रा.नील नागभिडे, उस्मानाबाद ---------------------------------- २०९

५२ कामगारांचे भाग्यविधाते डॉ.बाबसाहेब आंबेडकर - प्रा.नारायण बनसोड, सोलापूर -------- २१४

५३ राष्ट्रपुरूष महात्मा जोतीराव फुले यांचे सामाजिक कार्य : विशेष संदर्भ तळेगाव ढमढेरे गाव -
- डॉ.पद्माकर गोरे, तळेगाव ढमढेरे, ता.शिरूर, जि.पुणे --------------------- २१९

५४ महात्मा जोतिराव फुले यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार - प्रा.संगिता पैकेकरी, माढा, जि.सोलापूर २२३

५५ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लोकशाही दृष्टिकोनाची समकालीन प्रस्तुतता -
- प्रा.पद्माकर पाटील, सोलापूर ----------------------------------- २२६

५६ महात्मा फुले यांचे कृषी व उद्योगाविषयक विचार - प्रा.वनदास पुंड, कर्जत, जि.अ.नगर ----- २३१

५७ महिलांच्या सक्षमीकरणात डॉ.बावासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान
- डॉ.अरविंद पुनवटकर, सावनेर ----------------------------------- २३३

५८ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा भटक्या विमुक्त जमाती विषयक दृष्टीकोण -
- प्रा.राजेश लोखंडे, कोरेगाव, जि.सातारा ----------------------------- २३७

५९ डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार - प्रा.कैलास रोडगे, कर्जत, जि.अहमदनगर --- २४३

६० भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार - प्रा.रुपाली डिकोंडा, माढा, सोलापूर २४६

Patil Mahila Mahavidyalaya Laxmibai Bhaurao Solapur

महात्मा फुले यांची वैचारिकता

प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील, महिला महाविद्यालय, सोलापूर
संपर्क : ९४२३८१६३१३, ईमेल : chavanmohanb@gmail.com

प्रस्तावना :

महात्मा जोतिबा फुले हे एक विवेकशील विचारवंत आणि समाजसुधारक होते. परंपरेते सांगितलेल्या रुढींची विवेकपूर्ण तऱ्हेने त्यांनी चिकित्सा केली. आणि न पटणाऱ्या गोष्टींवर कोरडे ओढत श्रमजिवी वर्गाच्या शोषणाची व सामाजिक दास्याची मीमांसा केली. फुले यांनी आपल्या लेखनातून धर्माच्या नावाखाली सुरू असणाऱ्या शोषणव्यवस्थेविषयी प्रश्न उपस्थित केले. 'गुलामगिरी', 'शेतकऱ्यांचा आसूड', 'अखंड', 'सार्वजनिक सत्यधर्म' आणि 'तृतीय रत्न' या ग्रंथातून त्यांच्या विचारांचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते. महात्मा फुले यांना ईश्वरपूजा मान्य नव्हती. त्यांना 'देव' ही संकल्पना मान्य नव्हती. त्यामुळे ते देव आणि दैवी चमत्कार मानत नसत. त्यांना मूर्तिपूजाही मान्य नव्हती.समाजात विषमता निर्माण करणाऱ्याचे श्रेय जर व्यवस्था ईश्वराला देत असेल तर असा ईश्वर आपल्याला मान्य नसल्याचे एकूण फुल्यांच्या वैचारिक लेखनातून लक्षात येते. महात्मा फुलेंच्या बहुतेक ग्रंथातून त्यांच्या त्यांच्या दैवविषयक भूमिकेचा निर्वाळा झाला आहे. तेव्हा प्रस्तुत शोधनिबंधातून महात्मा फुले यांच्या ईश्वरविषयक भूमिकेचे स्वरूप नेमके काय होते याचे विवेचन करण्यात येणार आहे.

*** शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये :**

१. महात्मा फुलेंचे ईश्वरविषयक विचार समजून घेणे.
२. महात्मा फुलेंच्या सार्वजनिक सत्यधर्माचा तात्त्विक विचार जाणून घेणे.
३. समाज सुधारणेमागील महात्मा फुलेंची धर्मविषयक भूमिका काय होती, हे पाहणे.
४. महात्मा फुलेंच्या काळातील भारतीय समाजातील सामाजिक स्थिती कोणत्या स्वरूपाची होती अभ्यासणे.
५. महात्मा फुलेंच्या वैचारिकतेतील निसर्गाचे स्थान निश्चित करणे.

*** देवाऐवजी निर्मिक :**

फुल्यांना देव मान्य नव्हता. त्यांनी देव ही कल्पना नाकारून निर्मिक ही नवी कल्पना मांडली. याबाबत फुलेंचे स्वतःचे चिंतन होते. सर्वधर्मांना एकत्र करणारा आणि मानवतावावर विश्वास असणारा असा सत्यशोधक धर्म फुलेंना अपेक्षित होता. भारतीय समाजमनातून देव ही संकल्पना पूर्णपणे काढून टाकणे तितके सोपे नाही, हे फुलेंना नेमकेपणाने ठाऊक होते. तेव्हा सर्वसामान्य लोकांना देवाऐवजी दुसरा कोणता तरी पर्याय आवश्यक होते. यातूनच फुलेंनी देवाऐवजी निर्मिक अशी नवी संकल्पना आपल्या ग्रंथातून मांडली. सत्य म्हणजे बंधुभाव. सत्य म्हणजे मानवी करुणा. फुल्यांनी ईश्वर ही कल्पना नाकारली, निर्मिकाची कल्पना मांडली. या निर्मिकाचा धर्म सत्य हाच आहे. हे त्यांनी सांगितले.''[१] हे यशवंत मनोहरांचे म्हणणे रास्त वाटते.

महात्मा फुले यांनी निर्मिकाची कल्पना मानली आणि त्याचबरोबर देवानेच कशी विषमता निर्माण केली, हे सांगताना 'अखंड' मध्ये लिहितात –

कल्पनेचे देव कोरीले उदंड।।
रचीले पाखांड ।। हितासाठी ।। १ ।।
किनर गंधर्व ग्रंथ नाचवीले ।।
अज्ञ फसविले ।। कृत्रिमाने ।। २ ।।
निर्लज्ज सोवळे त्याचे अधिकान।।
भोंदीती निदान । शूद्रादिका ।। ३ ।।
ब्राह्मणांनी नित्य होऊनी निसंगा शूद्र केले नंगा।।
जोती म्हणे ।।४।।[२]

खरे तर 'मानवता' आणि 'सत्य' हा जोतीबांच्या चिंतनाचा केंद्रबिंदू होये. त्यामुळे त्यानुसारच ते आपल्या लेखनातून मानवतावादाच्या विरोधात असणाऱ्या सर्वच गोष्टींची चिकित्सा करताना दिसतात. वरील अखंडातून देकील त्यांनी देव या कल्पनेचे वाभाडे काढल्याचे दिसते.

*** सार्वजनिक सत्यधर्म :**

महात्मा जोतिबा फुल्यांनी आपल्या एकूण विवेचनात देवासंदर्भात, ईश्वरासंदर्भात 'निर्मिक' हा शब्द योजला आहे. रूढार्थाने चालत आलेली शोषण व्यवस्था मोडीत काढण्यासाठी महात्मा फुले यांनी सार्वजनिक सत्यशोधन समाजाची स्थापना करण्याचा निर्णय घेतला. सार्वजनिक सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून नेमके सत्य काय आहे ते बाहेर आणण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. त्यासाठी त्यांनी मानवता, स्वातंत्र्य, बंधुता व न्याय या संकल्पना

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-2 Issue-7

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

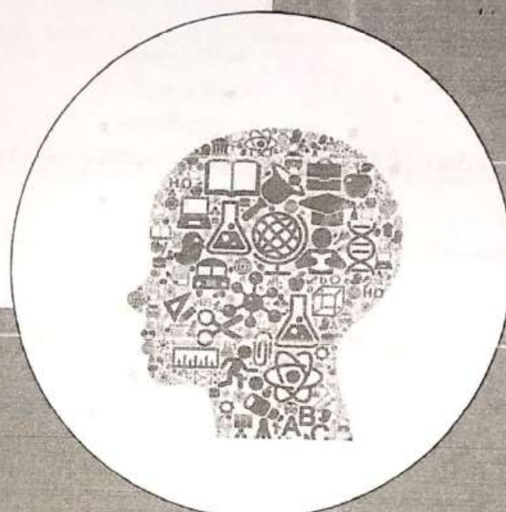

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue-7 March- Apr 2022

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

March-Apr Volume-2 Issue-7

On

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary
Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

Editor
Prof. Dr. V. V. Killedar
Rajarshi Chhatrapati Shahu College, Kolhapur

Co- Editors		
डॉ. एस. पी. पवार	लैफ्ट.डॉ. आर.सी. पाटील	डॉ. एस. जे. आवळे
प्रा. एन.पी. साठे	प्रा. ए. बी. घुले	प्रा. डॉ.एम. टी. रणदिवे
डॉ. एन. ए. देसाई		

Published by- Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

86	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण कादंबरी	डॉ. मनीषा आझाद नायकवडी	223-226
87	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य प्रवाह	डॉ.निर्मला वसंतराव मोरे	227-229
88	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य प्रवाह	प्रा.आल्हाट श्रीकांत गोपीनाथ, प्रा.कोठावळ लक्ष्मण भिकाजी	230-233
89	जागतिकीकरण आणि दलित कविता	डॉ.सुनील चंदनशिवे	234-237
90	जागतिकीकरण आणि दलित कवितेचे बदलते स्वरूप	प्रा. डॉ. शशिकला भीमराव रणदिवे	238-241
91	जागतिकीकरण आणि बदलेला गावगाडा	विनायक विलास सरदेसाई	242-244
92	जागतिकीकरण आणि मराठी कविता	डॉ. सिंधू जयवंत आवळे	245-248
93	जागतिकीकरण आणि महानगरीय साहित्य प्रवाह: कादंबरी	भगवान बाळू लोखंडे	249-251
94	जागतिकीकरण आणि लोककला व लोककलावंत	प्रा.संतोष उध्दव पवार	252-253
95	'जागतिकीकरण आणि श्रीकांत देशमुख यांची कविता'	प्रा.हनुमंत गणपत निमसे	254-255
96	जागतिकीकरण आणि स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह	प्रा. श्रीमती वंदना शामराव खोराटे	256-258
97	जागतिकीकरणाचा महानगरीय कवितेवरील प्रभाव	प्रा.अंकुश भारत घुले	259-261
98	जगतिकीकरणाचा वेध घेणारी कादंबरी : बांडगुळ आख्यान	प्रा. सौ. व्हसमने सुरेखा बसाप्पा	262-264
99	जागतिकीकरणानंतरची दलित कविता	प्रा.डॉ. राजश्री बंडोपंत पोवार	265-268
100	जागतिकीकरणावर मराठी दलित कवितेचा प्रभाव	प्रा. श्रीरंग अरविंद तराळ	269-272
101	जागतिकीकरण आणि मराठी कादंबरी	प्रा. मोहन बाबूराव चव्हाण	273-275
102	मराठी नाटक आणि जागतिकीकरण	अमर शामराव सकटे	276-278
103	समकालीन पर्यावरण आणि १९९० नंतरचे मराठी नाटक	प्रा.स्मिता कोंडिबा कालभूषण	279-281
104	सुनील अवचार यांच्या कवितेतील ग्लोबल वर्तमान	डॉ सुनिता रामचंद्र कांबळे	282-284

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.7 Mar - Apr 2022

जागतिकीकरण आणि मराठी कादंबरी

प्रा. मोहन बाबूराव चव्हाण
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील, महिला महाविद्यालय, सोलापूर.
ईमेल: *chavanmohanb@gmail.com*

प्रास्ताविक:

जागतिकीकरण ही साऱ्या जगाला व्यापून टाकणारी मोठी सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक घटना १९९० च्या सुमारास घडली. जागतिकीकरणाने सर्वसामान्यांचे जगणेच बदलून टाकले. मानवी जीवनासह संपूर्ण जगाच्या राहणीमानाला, विचारविनिमयाच्या व्यवहाराला नवा आयामच दिला. प्रत्येक व्यक्ती ही केवळ व्यक्ती नाही, तर ती ग्राहक आहे, असा समज दृढ करण्यामध्ये जागतिकीकरणाचा मोठा वाटा राहिला. व्यक्तीला ग्राहकाचे भूमिका अपरिहार्यपणे प्राप्त झाली. जास्तीतजास्त पैसे असल्याशिवाय आपण सुखी होऊ शकत नाही, असा विचार प्रत्येक व्यक्ती करू लागला. त्यातून सुखाची साधने मिळवणे हे जणू जीवनध्येय बनले. ज्यामुळे पारंपारिक विचारांना, नितीकल्पनांना हादरे बसू लागले. जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरण या मुळे सर्वसामान्य माणसांच्या जगण्याचा कायापालट होइल , सगळ्यांचा विकास होईल असे वाटत होते. प्रत्यक्षात मात्र तसे काहीच झाले नाही. हजारो वर्षे मातीत राबणाऱ्या भूमीपुत्रांच्या शेतजमिनी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी काबीज केल्या. पाण्याचे स्रोत, जमीनी, जंगल यांवर त्यांनी ताबा मिळवायला. आणि आजपर्यंत या सगळ्याची राखण करणारे, या स्रोतांशी नैसर्गिकपणे जोडलेले लोक यापासून बाजूला फेकले गेले. मुक्त बाजारपेठ, ग्लोबल व्हिलेज, स्मार्ट सिटी या सारख्या दिखाऊपणा करणाऱ्या संकल्पनांनी सर्वसामान्यांना अचंबित केले. हे सर्व भौतिक बदल घडत असताना दुसऱ्या बाजूने मानवी जीवनात मूलभूत प्रश्न निर्माण होत होते.

उद्दिष्ट्ये:

१. जागतिकीकरणाचे स्वरूप समजून घेणे.
२. मराठी कादंबरीचे १९९० नंतरचे आशयसूत्र तपासणे.
३. आधुनिकीकरणामुळे मराठी समूहाच्या बदलत्या जीवनाचे कादंबरीत कशा प्रकारे चित्रण झाले आहे, याबद्दल थोडक्यात विमर्श करणे.
४. १९९० नंतर 'खाउजा' अर्थात खाजकीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या संकल्पनामुळे मराठी भाषिक समूहाच्या जीवनातील बदलांचा वेध घेणे.
५. मराठीतील ग्रामीण जीवनावर जागतिकीकरणाचा नेमका काय परिणाम झाला याचा शोध घेणे.
६. महानगरीय जीवनजाणिवा कादंबरीमधून कशा तऱ्हेने आविष्कृत झाल्या, याचा वेध घेणे.
७. जागतिकीकरणाच्या दाबामुळे कादंबरीचा आकृतिबंध बदलला का? हे तपासणे.

जागतिकीकरण आणि नवे प्रश्न:

1990 साली भारताने गॅट करारावर सही केली. तेव्हापासून भारताच्या बाबतीत जागतिकीरणाची प्रक्रिया अधिक गतिमान झाली. या जागतिकीकरणामुळे येत्या काही वर्षात भारत सुखी आणि समृद्ध होईल, शेतकऱ्यांनी पिकवलेला शेतीमाल, कारखान्यात निर्माण केली जाणारी उत्पादने जगभर पोहचतील. आणि बघता बघता आपल्या जगण्याचा कायापालट होईल. आपण सगळे सुखी होऊ, असे वातावरण निर्माण झाले. बहुतेक लोक स्वप्नमय चित्रे रंगविण्यात मशगुल झाले. उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीरणाच्या नावाखाली जगभरातील भांडवलदार देशांनी भारताच्या बाजारपेठांत हातपाय पसरायला सुरुवात केली. भांडवलदाराच्या माध्यमातून अमेरिका, जपान, चीन, रशिया या सारखी राष्ट्रे सर्व जगावर सत्ता गाजवण्यासाठी धडपडू लागली. यातून एक बाजारीकरणातील शितयुद्ध धुमसू लागले. याचा परिणाम म्हणून सर्वसामान्य व्यक्तीच्या बाबतीतील अर्थकारण, संस्कृती, राजकारण या गोष्टी बदलू लागला. मानवी जीवनात दहशतवाद नावाच्या नव्या संकल्पनेने प्रवेश केला. सर्वसामान्य माणसाचे रोजचे जगणे, मरणे, विचार करणे, प्रतिक्रिया देणे हे सर्व जागतिकीकरणाने अवगुंठित केले.

गावखेड्यात ही मोठे बदल होऊ लागले. कृषि अर्थव्यवस्था कोलमडून पडली. परिणामी कुणब्याच्या आत्महत्येचे सत्र सुरू झाले. नव्या तंत्रज्ञानातील क्रांतीमुळे मजूर बेकार झाले. रोजगाराच्या संधी शेती उद्योगातून सेवा माहिती क्षेत्राकडे वळल्या. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी उद्योगाऐवजी बँकिंग, इन्शुरन्स, मोबाइल, वीज, शेअर बाजार अशा क्षेत्रात आपली गुंतवणूक केली. सेवा या शब्दाचा अर्थच बदलला. काही वर्षात विमा, बँकिंग, सिनेमा, हॉटेल, रेस्टारंट, बांधकाम, व्यवस्थापन आदी क्षेत्रांना चांगले दिवस आले. समांतरपणे तंत्रज्ञान क्षेत्रात संगणक क्रांती होत होती. माणसाशिवाय काही कामे यंत्राच्या आधारे करता येतात याचा आत्मविश्वास भांडवलदारांना आला. मजूर कामगारांच्या नव्या प्रश्नांनी तोंड वर काढले. सामाजिक क्षेत्रावरही याचा प्रभाव होऊ लागला. दरम्यानच्या काळात मोठा विस्फोट होऊन टीव्ही वाहिन्या गावागावात पोहचल्या. रेडीओ, टिव्हीवरून सुरू असलेले प्रबोधन, मनोरंजन मागे पडून भडकपणाला महत्त्व येत गेले. प्रसारमाध्यमांवरील जाहिराती हा मानवी जीवनचा अविभाज्य भाग बनला. टिव्हीवर बघितलेले सगळे काही आपल्याकडेही असायला हवे, ही इच्छा सर्वसामान्य माणसाच्या मनात बळावू लागली. यातून मग इच्छापूर्तीसाठी तो नैतिक दृष्ट्या कोणत्याही स्तरावर जाण्यास तयार झाला. कर्जबाजारी होऊन आपली स्वप्ने पूर्ण करणे त्याला खजिलपणाचे वाटेनासे झाले. दुसरीकडे खासगी उद्योगधंद्यांनी मोठमोठे कर्ज घेऊन बँका बुडवित निघू लागल्या. राजकीय व्यक्तींच्या घोटाळ्याचे आकडे वाढले. कर चुकविण्याचे प्र .ण वाढले. शेतीशी निगडीत सर्वच क्षेत्रातील अनुदान, शासकीय मदत संपुष्टात आल्यामुळे सर्वसामान्य शेतकरी एकाकी झाला. नगदी पिकांचेही भाव आंतरराष्ट्रीय बाजारामुळे पडू लागले. या सगळ्या बदलांचे आणि त्याच्या वेगाचे ज्ञान आकलनाच्या कक्षेत येईनासे झाले. त्यामुळे सगळीकडेच संभ्रमाचे वातावरण निर्माण झाली. अशा या जीवनाचे समग्र चित्रण कादंबरीत कसे प्रतिबिंब झाले हे पाहणे, प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश असेल.

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्प्रमाणित

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Referred Research Journal) ISSN No. 2319-6025

(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली मान्यता अ. क्र. ६४१७५)

वर्ष अकरावे : अंक तिसावा । एप्रिल-मे-जून २०२२

महाराष्ट्र शासन आदर्श शिक्षण संस्था पुरस्कार प्राप्त
श्री प्रिन्स शिवाजी मराठा बोर्डिंग हाऊस, कोल्हापूर संचलित

न्यू कॉलेज, कोल्हापूर

Reaccredited By NAAC Grade 'A+'

१९९० नंतरची मराठी कादंबरी

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya
Solapur

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्प्रमाणित

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Referred Research Journal) ISSN No. 2319-6025

(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली मान्यता अ. क्र. ६४१७५)

वर्ष अकरावे : अंक तिसावा

एप्रिल-मे-जून २०२२

१९९० नंतरची मराठी कादंबरी

• संपादक •

नंदकुमार मोरे

• संपादक मंडळ •

एकनाथ पाटील । शामसुंदर मिरजकर । गोमटेश्वर पाटील । मांतेश हिरेमठ

• अतिथी संपादक •

डॉ. व्ही. एम. पाटील

प्राचार्य, न्यू कॉलेज, कोल्हापूर

गुंडोपंत पाटील

मराठी विभाग प्रमुख, न्यू कॉलेज, कोल्हापूर

• अतिथी संपादक मंडळ •

अरुण शिंदे । दीपककुमार वळवी । सुजय पाटील । गोमटेश्वर पाटील । मांतेश हिरेमठ

• प्रकाशक •

प्रकाश दुकळे

अध्यक्ष, शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर

द्वारा : 'शब्दगंध', प्लॉट नं. ३/ब, नृसिंह कॉलनी,

फुलेवाडी रिंगरोड, कोल्हापूर-४१६०१०

• मुद्रक •

भारती मुद्रणालय

८३२, ई वॉर्ड, शाहूपुरी ४थी गल्ली, कोल्हापूर. फोन नं.: ०२३१-२६५४३२९

मूल्य : ३००/-

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

हीं संशोधन पत्रिका प्रकाशक डॉ. प्रकाश दुकळे, यांनी शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर यासाठी भारती मुद्रणालय, कोल्हापूर येथे छापून 'शब्दगंध', प्लॉट नं. ३/ब, नृसिंह कॉलनी, फुलेवाडी रिंगरोड, कोल्हापूर-४१६०१० येथे प्रकाशित केली. या पत्रिकेत प्रकट झालेल्या मतांशी संपादक, प्रकाशक व मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

अंतरंग

संपादकीय २

१. नव्वदोत्तरी मराठी आदिवासी कादंबरीतील भिल्ल जमातीचे संस्कृती चित्रण — प्रा. डॉ. कांचन नलवडे ७
२. १९९० नंतरच्या कादंबरीतील लैंगिक जाणिवा — डॉ. वैजंयती जाधव-भोसले १२
३. १९९० नंतरची मराठी विज्ञान कादंबरी — डॉ. गीता गवस-येर्लेकर १८
४. आंबेडकरी विचार असणारी १९९० नंतरची मराठी कादंबरी — डॉ. विनोद कांबळे २३
५. १९९० नंतरच्या मराठी कादंबरीचे बदलते स्वरूप — डॉ. अशोक सदाशिव तवर ३०
६. १९९० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीतील पडझडीचे चित्रण. — प्रा. सौ. प्रेरणा एल. चव्हाण...... ३९
७. १९९० नंतरची दलित कादंबरी — डॉ. प्रताप गायकवाड ४३
८. जागतिकीकरण आणि १९९० नंतरची मराठी ग्रामीण कादंबरी — प्रा. मृदुला जयंत वाघमारे ४८
९. १९९० नंतरच्या मराठी कादंबरीतील नैतिकता — डॉ. प्रकाश आप्पासो हुलेनवर ५३
१०. आदिवासी कादंबरीतील व्यवसाय आणि भाषा — प्रा. डॉ. पांडुरंग ऐवळे ५८
११. जागतिकीकरण आणि १९९० नंतरची मराठी कादंबरी — प्रा. डॉ. नामदेव कृष्णा मोळे ६३
१२. १९९० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीतील स्त्रीचित्रण — प्रियांका अशोक कुंभार ६८
१३. '१९९० नंतरच्या कादंबरीचा आकृतीबंध' — प्रा. वैशाली श्रीकांत गुंजेकर ७१
१४. नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील शोषणव्यवस्थेचे चित्रण — श्री. रघुनाथ आण्णा मुडळे ७८
१५. जागतिकीकरण आणि १९९० नंतरची मराठी कादंबरी — श्री. अशोक जनार्दन पाटील ८२
१६. नव्वदोत्तरी कादंबरीतील माध्यमांतर — डॉ. अजित यल्लाप्पा कांबळे....... ८६
१७. १९९० नंतरच्या मराठी आत्मकथनात्मक कादंबरीतील नांगरे पाटलांची विजिगीषू वृत्ती — प्रा. डॉ. संग्राम गोपीनाथ थोरात .. ९१
१८. १९९० नंतरची मराठी कादंबरी आणि चित्रपट — डॉ. हेमंत नामदेव कुंभार ९७
१९. १९९० नंतरची मराठीतील स्त्री लिखित – कादंबरी — प्रा. डॉ. स्वाती दीपक दामोदरे ... १०२
२०. 'नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री जाणिवा' — प्रा. संगीता नामदेव खरात १०८
२१. १९९० नंतरच्या मराठी कादंबरीतून येणारे धनगर समाजातील 'स्त्री'चित्रण — डॉ. संदीप भ. वाकडे १११
२२. नव्वदोत्तरी मराठी कादंबरी आणि चित्रपट माध्यमांतर — प्रा. डॉ. सागर अशोक लटके ११७
२३. जागतिकीकरणानंतरची कृषी जीवनाचा वेध घेणारी कादंबरी — प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण १२६
२४. १९९० नंतरची महानगरीय कादंबरी — प्रा. डॉ. सुकुमार दादू आवळे १३१
२५. धूळपावलं – राजकारणाने विदिर्ण समाजाचे चित्रण — प्रा. डॉ. विठ्ठल नामदेव रोटे...... १३७
२६. नव्वदोत्तर कादंबरीतील ग्रामसंवेदना — प्रा. सुहास व्यंकटेश कुलकर्णी ... १४१
२७. तसलिमा नासरीन यांच्या 'लज्जा' कादंबरीतील सामाजिक प्रश्न — प्रोफेसर डॉ.सुभाष वाघमारे १४६
२८. महेंद्र कदम यांच्या तणस कादंबरीची स्त्रीवादी मीमांसा — प्रा. डॉ. सुवर्णा नामदेव पाटील .. १५२
२९. नव्वदनंतरच्या स्त्री-लिखित मराठी कादंबरीतील नवे भान — सुस्मिता आनंदा खुटाळे १५६
३०. नवदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील ग्रामसंवेदनाच्या पडझडीचे चित्रण — श्रीमती सुरेखा बसाप्पा व्हसमने .. १६२
३१. पीक आणि मराठी कादंबरी — डॉ. सुरेश बाळकृष्ण शिंदे........ १६६
३२. 'हिंदू' कादंबरीतील कृषी व स्त्रीजीवन चित्रण — डॉ. तातोबा बदामे............... १७३
३३. नव्वदोत्तरी कादंबरीतील आधुनिक विचारांच्या स्त्रीव्यक्तिरेखा — शैला आनंदराव क्षीरसागर १७९

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

जागतिकीकरणानंतरची कृषी जीवनाचा वेध घेणारी कादंबरी

प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील, महिला महाविद्यालय, सोलापूर

प्रस्तावना :

मानव हा एक समाजशील प्राणी आहे. प्रत्येक समाजाला स्वत:चे अस्तित्व असते. हे सामाजिक अस्तित्व, वैशिष्ट्य पिढ्यान्‌पिढ्या टिकवून ठेवले जाते. औद्योगिक क्रांतीनंतर मात्र मानव समाजात औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. या बदलांच्या प्रक्रियांमुळे मानव समाजात आमूलाग्र बदल घडून आले. त्या प्रवाहात समाजामध्ये जागतिकीकरण ही एक महत्त्वाची आणि समाजजीवनात लक्षणीय बदल घडवून आणणारी प्रक्रिया होती. या प्रक्रियेमुळे समाजाच्या सीमारेषा, अस्मिता आणि अस्तित्वाला अनेक प्रकारचे धक्के बसले आहेत व आजही बसत आहेत. वैश्विकीकरणाच्या या रेट्यामुळे बलाढ्य राष्ट्रांचा, व्यापारी व भांडवलशाहीचा अंमल वाढून स्थानिक उत्पादनक्षमता, श्रमशक्ती व संस्कृतीमध्ये मूलगामी परिवर्तन घडून येत आहे. दळणवळणाची साधने व प्रसार माध्यमांमुळे संपूर्ण जग एका बिंदूपाशी केंद्रित झाले आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये :

१. जागतिकीकरणानंतरच्या कृषी जीवनाचा वेध घेणे.
२. जागतिकीकरणानंतरच्या कृषी जीवनातील बदलांची नोंद करणे.
३. जागतिकीकरणामुळे सामान्य माणसांच्या वैयक्तिक आणि सामाजिक वर्तनात झालेल्या बदलांचा वेध घेणे.
४. जागतिकीकरणाचा कृषी जीवनावर आर्थिकदृष्ट्या झालेल्या बदलांचा आढावा घेणे.
५. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला सामान्य माणूस कसा सामोरा जातो, त्याच्या प्रतिक्रिया कोणत्या, यांचा आढावा घेणे.

जागतिकीकरणाची व्याख्या समाजशास्त्रज्ञ प्रा. चंद्रकांत खंडागळे अशी करतात– ''जगातील विविध लोक, राष्ट्र वा समाज यांच्यामध्ये असलेल्या भौगोलिक व राजकीय सीमांचे उल्लंघन करून त्यांना जागतिक स्तरावर आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व्यवहार मुक्तपणे करण्यास वाव देऊन एकच जागतिक व्यवस्था निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.''

जागतिकीकरणामुळे संपूर्ण जगातील पर्यायाने भारतीय मानवी समाजात आमुलाग्र बदल घडून आले. उद्योग, व्यापार, शेती, वित्त, तंत्रज्ञान, भाषा, संस्कृती आणि पर्यावरण अशा सर्वच क्षेत्रांत बदल घडून आले. भारताची आर्थिक सुधारणा घडवूनं आणण्यासाठी खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या धोरणांचा अवलंब केला गेला.

जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेशी जुळवून घेताना सामान्य माणूस भरडला जात आहे. तसेच माणूस स्वार्थी आणि आत्मकेंद्री बनत चालला आहे. माणसा-माणसांतील आपलेपणा आणि संवाद आटत चालला आहे. उच्च संस्कृतीची पार्श्वभूमी असलेला आपला समाज स्वार्थापोटी क्रूर, विकृत आणि निर्ढावलेला बनत चालला आहे. त्याचप्रमाणे तळागाळातील मजूर, शेतकरी अधिकच शोषला जात आहे. समाजातील कमकुवत वर्ग-दलित, अल्पसंख्यांक आणि स्त्रीवर्ग अधिकाधिक कमकुवत बनत चालला आहे.

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - XI Issue - II April - June - 2022

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2020 - 6.306
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur

VOLUME - XI, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2022
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.306 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतातील शिक्षण पद्धतीचा विकास **डॉ. आनंद ज्ञानेश्वर शिंदे**	१-४
२	आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या श्रवण कौशल्य संपादन पातळीचा अभ्यास **आशिष गुलाबसिंग वसावे** **प्राचार्य डॉ. संजय एस. शिंदे**	५-९
३	संमिश्र शिक्षण हीच भविष्याची दिशा **इंगळे हरिचंद्र आदिनाथ**	१०-१४
४	माध्यमिक स्तरावरील विज्ञान विषयाच्या अध्यापनात स्मृती प्रतिमानाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास **श्रीमती कामिनी रामदास पवार**	१५-१९
५	भारतातील अनुसूचित जातीतील दारिद्र्य आणि असमानता : एक **कु. मनिषा मधुकर ढोके** **प्रा. डॉ. दयाळू किसन राठोड**	२०-२५
६	भारतीय राजकारणातील महिलांचा सहभाग **डॉ. मीनाक्षी कुबडे**	२६-२९
७	महाराष्ट्र विधानसभा लोकशाहीचे महामंदीर **श्री. डॉ. श्रीराम येरणकर** **श्री. पी. एन. कपले**	३०-३५
८	स्वातंत्र्याची ७५ वर्ष : आर्थिक विकासातील दारिद्र्य आणि बेकारीची समस्या एक आव्हान **डॉ. राहुल एम. स्वानकर**	३६-४२
९	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि शिक्षक **प्रा. डॉ. शिंदे शाम भागवत**	४३-४६
१०	भारतातील शिक्षण प्रणालीचा विकास **श्रीमती सोनाली रांगोळे**	४७-५२

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

१. भारतातील शिक्षण पद्धतीचा विकास

डॉ. आनंद ज्ञानेश्वर शिंदे
सहयोगी प्राध्यापक, लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रस्तावना

कोणत्याही राष्ट्राच्या विकासासाठी योग्य शिक्षण व्यवस्था महत्वाची असते. अध्यापन हा जगातील सर्वात जुना आणि सन्माननीय असा व्यवसाय आहे. वर्ग हे एक असे गतिमान वातावरण आहे की जे विविध पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांना विविध क्षमता आणि व्यक्तिमत्वांसह एकत्र आणते. त्यामुळे प्रभावी शिक्षक होण्यासाठी व विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी सर्जनशील आणि नाविन्यपूर्ण शिकवण्याच्या धोरणांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. आपली शिक्षणपद्धती आजही पारंपारिक पद्धतींवर अवलंबून आहे हे सर्वज्ञात सत्य आहे. पण चांगल्या आणि प्रगत शिक्षण पद्धतीसाठी पारंपारिक अध्यापनाला आधुनिक शिक्षण साधनांची जोड देण्याची गरज आहे. प्राचीन भारतीय शिक्षणतज्ञांनी शिक्षणाला सुधारणेची संस्था मानली आहे. परंतु आधुनिक भारतात, शिक्षण ही शिकण्याची किंवा ज्ञान, कौशल्ये, मूल्य, श्रद्धा आणि सवयी यांचे संपादन करण्याची प्रक्रिया आहे. प्राचीन भारतातून आधुनिक भारतापर्यंत शिक्षण प्रणाली खालील प्रकारे विकास बदल होत गेलेला आहे.

प्राचीन शिक्षण पद्धती

प्राचीन भारतात सर्वात प्रथम वैदिक शिक्षण पद्धती अस्तित्वात होती. या ठिकाणी 'गुरुकुल' पद्धतीने शिक्षण दिले जात होते. त्यावेळच्या शिक्षकांना 'गुरू' असे संबोधले जात असे. या पद्धतीत विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेण्यासाठी गुरूंच्या घरी जावे लागते. जोपर्यंत गुरु त्यांच्या शिक्षणाबद्दल समाधानी होत नाहीत तोपर्यंत विद्यार्थ्यांना आश्रमात जीवन व्यतीत करावे लागे. प्राचीन समाजाने ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम आणि संन्यासाश्रम या चार मार्गांचे पालन केले. जीवनाचे पहिले स्वरुप ब्रह्मचर्य होते, ज्यामध्ये व्यक्तीला (शिष्य) त्यावेळेस आश्रम म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या शाळेत पाठवले जात होते, जिथे गुरूंनी संपूर्ण अभ्यासक्रम शिकवला आणि व्यक्तीला चांगले नागरिक होण्यासाठी आवश्यक असलेले सर्व गुण विकसित केले. शिक्षणाचे मुख्य ध्येय आत्मसाक्षात्कार आणि अध्यात्मिक ज्ञान देणे हे असल्याने शिक्षण पूर्णतः धार्मिक स्वरूपाचे होते. या काळातील शिक्षण पद्धतीत पठन, मनन आणि चिंतनावर जास्त भर दिला जात होता. त्याचबरोबर मौखिक पद्धती, ध्यानधारणा आणि चर्चा व वादविवादाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना ज्ञान दिले जात होते. विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करण्यासाठी लेखी परीक्षा अस्तित्वात नव्हती मात्र तोंडी आणि प्रात्यक्षिक परीक्षेच्या माध्यमातून त्यांचे मूल्यमापन होत असे. गुरु आपल्या शिष्यांना पुत्राप्रमाणे वागणूक देत असत आणि त्यांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणत असे.

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

स्वातंत्र्योत्तर काळातील शिक्षण व्यवस्था

स्वातंत्र्योत्तर काळात, जेव्हा सर्व वसाहतवादी नियम मोडून काढले गेले, तेव्हा भारताने क्रांतीकारी शिक्षण व्यवस्था प्रदान करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले. सध्याच्या शिक्षणात सुधारणा करण्यासाठी विद्यापीठ आयोग, डॉ. मुदलियार आयोग, डॉ. कोठारी आयोग आणि यांसारखे विविध आयोग स्थापन करण्यात आले. या सर्व आयोगांनी भारतातील प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, उच्च शिक्षण आणि तांत्रिक शिक्षणाबाबत विविध शिफारशी सुचवण्यात आल्या होत्या. अशा प्रकारे, भारतीय शिक्षण पद्धतीत बदल घडत गेले आणि शिक्षणाचे उद्दिष्ट कारकून (लिपिक) तयार करण्यापासून बदलून लोकशाही आणि कौशल्य शिक्षणानुसार सुजाण नागरिक बनवणे असे झाले. परंतु इंग्रजांनी सुरु केलेल्या अध्यापन पद्धती, शाळेचे नियम आणि मुल्यमापनाच्या पद्धती तशाच सुरु राहिल्या.

आधुनिक शिक्षण प्रणाली

भारतात सुरुवातीला खडू-फळा, डस्टर आणि पारंपारिक अध्यापन साधनांचा वापर वर्गात केला जात असे. परंतु २१ व्या शतकात झालेल्या तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे शिक्षकांनी संगणक, प्रोजेक्टर, स्मार्ट बोर्ड, स्मार्ट क्लास, व्हर्च्युअल क्लासरूम, फ्लिप्ड क्लासरूम, गुगल क्लासरूम, मूडल क्लास, जिनोमिओ मूडल ट्युटोरियल, वर्डप्रेस, पर्सनल ब्लॉग्स, व्हॉट्स अॅप ग्रुप्स, ऑनलाईन अशा डिजिटल प्रणालींचा वापर करण्यास सुरुवात केली. व्याख्याने आणि फेसबुक इंटरनेटमुळे शिकण्याची आणि शिकवण्याची पद्धत बदलली आहे. आज घडीला Google 24X7 साठी शिक्षक म्हणून उपलब्ध आहे.

तसेच मार्च २०२० पासून भारतात जेव्हा कोरोना महामारीची सुरवात झाली तेव्हापासून आजपर्यंत ऑनलाईन शिक्षण पद्धती ही आजच्या शिक्षण पद्धतीचा अविभाज्य भाग बनली आहे. गुगल मीट, झूम मिटिंग, जिओ मिटिंग, युट्यूब चॅनेल, व्हिडीओ कॉन्फरनसिंग, ऑनलाईन परीक्षा यासारख्या अत्याधुनिक शिक्षण प्रणालींचा वापर शिक्षणात सुरु झाला. अशा प्रकारे, शिक्षण पद्धतीमध्ये पारंपरिक शिक्षण पद्धतीपासून तंत्रज्ञानावर आधारित पद्धतीपर्यंत विकास आणि बदल होत गेलेला आहे.

निष्कर्ष

बदल हा निसर्गाचा नियम आणि प्रगतीचा आत्मा आहे. त्यामुळे जगातील इतर राष्ट्रांशी स्पर्धा करण्यासाठी आपल्या भारतीय शिक्षण पद्धतीत मोठे बदल आवश्यक आहेत. शिक्षण क्षेत्रातील बदलती गतिमानता आणि शिकण्याच्या वातावरणातील बदलत्या अपेक्षांमुळे शाळा, महाविद्यालय आणि विद्यापीठांनी अध्यापन आणि शिकण्याच्या पद्धतींची छाननी करणे आवश्यक आहे. डिजिटल एज्युकेशन सिस्टीमने अध्यापन आणि शिकण्याची पद्धत प्राचीन शिक्षण पद्धतीपासून सध्याच्या डिजिटल शिक्षण पद्धतीमध्ये बदलली आहे. शिक्षण व्यवस्थेत हाय-टेक तंत्रज्ञानाची अंमलबजावणी केल्याने अध्यापन आणि शिकण्याच्या आधुनिक आणि जुन्या पद्धतींमधील अंतर कमी होत आहे. भारतातील सध्याच्या शिक्षण पद्धतीमध्ये प्रामुख्याने प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणाचा समावेश आहे. ब्लॅक बोर्ड ते स्मार्ट बोर्ड ते स्मार्ट क्लास आणि ई-लर्निंग या बदलत्या अध्यापन पद्धतीचा शिक्षण व्यवस्थेत फायदा झाला आहे.

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya Solapur

संदर्भसूची

1. देशमुख, एल. जी. (२००४). भारतातील शिक्षणाचा विकास. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन.
2. जाधव, एम. एल. आणि इतर. (२००३). भारतीय शिक्षणाचा विकास. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन.
3. Sharma, R. & Nemade, P.N. (2018). Changing Faces of Education System from Ancient India to Present Digital Education in India. Vol. 8, PP-8-10, IOSRJEN.
4. https://www.indiastudychannel.com/resources/146472-Various-Stages-Of-Educational-System-And-Its-Development-In-India.aspx
5. https://askopinion.com/was-gurukul-education-system-more-fruitful-than-modern-education-system
6. http://en.encyclopediaofjainism.com/index.php/Gurukul_Education_System_in_Ancient_India.
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Education
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Historyof_education_inthe_Indian_subcontinent

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya * Solapur